

Szár

zard

2021. március

1. szám

vég

Századvég
2021 · 1. szám

Szerkesztik: Gallai Sándor · Gyorgyovich Miklós · S. Király Béla · Kiss Réka · Molnár Attila Károly · Pillók Péter · Ványi Éva

Korábbi szerkesztőségek:

Demeter Tamás · Pócza Kálmán · Veszelszki Ágnes · Zuh Deodáth

G. Fodor Gábor · Demeter Tamás · Mándi Tibor · Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán · Bódy Zsombor · Cieger András · Csité András · G. Fodor Gábor · Kapitány Balázs · Szalai Ákos

Spéder Zsolt · Kerékgyártó Béla · Körösenyi András · Kövér György · Ságghi Gábor · Stumpf István · Tóth István György

Pethő Sándor · Bárány Anzelm · Huoranszki Ferenc · Kovács M. Mária · Körösenyi András · Liptay Gabriella · Ruzsa Ágnes · Szilágyi Márton

Gyurgyák János · Fellegi Tamás · Gyekiczki András · Kövér László · Kövér Szilárd · Máté János · Orbán Viktor · Stumpf István · Varga Tamás · Weber Attila

Kiadja a Századvég Politikai Iskola Alapítvány

Felelős kiadó: Molnár Attila Károly

Olvasószerkesztő: Bobály Ilona

Tördelő: Varga Júlia

A szerkesztőség címe: Századvég Politikai Iskola Alapítvány, 1037 Budapest, Hidegkúti Nándor utca 8–10.

Kapcsolat: Tóth Krisztián

Telefon: + 36 1 479 5298

E-mail: kiado@szazadveg.hu

szazadveg.hu

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

A lap évente négy alkalommal jelenik meg. Egy szám ára 1000 forint. Előfizetés egy évre 4000 forint. Előfizetés a szerkesztőségénél.

ISSN 0237-5206

Tartalom

Köszöntő 5

Előszó. 7

VÁROSOK

ÉBLI GÁBOR

Ország, város, híres múzeum? 15

FLICK LÁSZLÓ – GÖMBICZ NÁNDOR

A város-vidék ellentét reneszánsza 35

SALAMIN GÉZA

A tervezés változó formái az új *governance* korában 57

KOCSIS JÁNOS BALÁZS – GERE LÁSZLÓ

Okos város globális nézőpontból 101

MŰHELY

MOLNÁR ATILA KÁROLY

A zárt társadalom mai formája: jobb és bal az egyetemen. 131

CSERNÁK JÁNOS – TORDAI DÁNIEL

A centrális erőter átalakulása 159

RECENZÍÓK

DR. ÁRVA LÁSZLÓ

Civilizációk a földrajz fogságában. 189

LAKATOS ARTUR

A tengeri hatalmak jellemzői 193

TÓTH KÁLMÁN

Legere necesse est 199

MÉNES ANDRÁS

Könyv Eurázsia felemelkedéséről 205

Tisztelt Olvasónk, kedves Barátunk!

A Századvég folyóirat a rendszerváltás utáni szabad nyilvánosság egyik terméke és forrása. Korábban is nyilvánvaló volt, de másfél év szünet után még inkább megerősödünk azon hitünkben, hogy a magyar tudományos közéletnek szüksége van a humán és társadalomtudományok integritását demonstráló folyóiratra, amely írásaival e tudományterületek átjárhatóságát, egymást kiegészítő és erősítő természetét bizonyítja.

Az újrainduló lap külalakjában és szerkezetében igyekszik követni az alapításakor kialakított mintákat, megújult szerkesztősége pedig azért dolgozik, hogy a folyóirat tartalmában és igényességében is felnőjön a korábbi számok színvonalához.

A lap sokszínűségével azt kívánja hangsúlyozni a szerkesztőség, hogy a Századvég a megjelölt tudományágak teljes köréből szeretne írásokat közölni, és e területek mindegyike iránt egyformán elfogult. A negyedévenkénti lapszámokkal újrainduló folyóirat tematikus blokkokkal és műhelytanulmányaival támogatja a modern kor társadalmi jelenségeinek megértését, és ehhez utat enged az eltérő tudományos nézetek szabad, de egymást tisztelő ütközésének, a napjaink kiemelt tudományos kérdéseit sokoldalúan körüljáró, érvelő vitáknak.

Bízunk Olvasóink érdeklődésében, és számítunk tudományos közösségünk támogatására, hogy együtt szolgálhassuk környezetünk épülését és mindannyiunk gondolati gazdagodását.

A szerkesztők

Előszó

Újrainduló folyóiratunk első számának középpontjába a városok múltját, jelenét és jövőjét helyeztük. Ébli Gábor *Ország, város, híres múzeum?* című tanulmánya a városok múlthoz viszonyulásáról és múzeumfejlesztési koncepcióiról kínál Európa több országát felölelő körképet. Németország kulturális föderalizmusában jellegzetes eltérés mutatkozik a fővárosokhoz illő múzeumi hálózattal rendelkező, egykori fejedelmi udvarokból lett tartományi központok (például Berlin, Drezda, München) és a polgárság erejéből összeállt gyűjteményekre építő városok (például Frankfurt) intézményeinek fenntartása és profilja között. Más német nagyvárosokban is vannak nemzetközileg jegyzett múzeumok, így az intézmények versengése európai szinten erős hálózatot eredményezett, melyben a szerző szerint minden város megtalálja annak módját, hogy miként tud a múltból jövőt generálni. Nagy-Britanniában és Franciaországban London, illetve Párizs nemzetközileg kiemelkedő intézményei dominálnak. A fővárosokon kívüli elismerten fajsúlyos közgyűjtemények (Edinburgh és Liverpool, Metz és Lyon) nem tudják érdemben megváltoztatni a központosított brit és francia múzeumi rendszereket. Svájc és Hollandia inkább egy, a némethez hasonló modellt képvisel a helyi különbségeket felvállaló, de egyetemes becsvágyú múzeumok sorával. Olaszországban is találunk nagy múzeumi központokat és külföldieket megszólítani képes, az épített és a tárgyi örökséget összekapcsoló városi gyűjteményeket, de a klasszikus múzeumok mellett több helyütt (például Velencében és Rómában) megjelentek nemzetközileg méltított kortárs múzeumok is. A kelet-európai térség legnagyobb múzeumi expanzióját megvalósító Lengyelországban jellemzően a szuverenitás hiánya és a traumák kibeszélése vezérelte az elmúlt évtizedek fejlesztéseit. Közadakozásból és -gyűjtés révén keletkeztek a főváros mellett több nagyvárosban is fellelhető, a helyi sajátosságokra is reflektáló nemzeti múzeumok, de találunk számos kitűnő kortárs művészeti múzeumot, illetve gyűjteményt (például Wrocław, Katowice). Kiemelkedőek egyes történelmi eseményekre (a második világháborúra, a varsói gettófelkelésre és a Szolidaritásra) reflektáló közintézmények is. Ezek a városi múzeumok egyszerre erősítik a helyi és a regionális/nemzeti identitást, s üzennek a külföldi látogatóknak.

A város-vidék ellentét reneszánszáról írt tanulmány szerzői, Flick László és Gömbicz Nándor szerint a választási eredmények több országban olyan különbséget mutatnak az urbánus és a rurális területeken, mintha két különböző nemzet élne egymás mellett. Lipset és Rokkan klasszikus törésvonal-elméletéből kiindulva állítják, hogy a város-vidék ellentét átalakulásának és éleződésének vagyunk szemtanúi, mivel a liberális politikai elit felismerte a nagyvárosi önkormányzatok jogi, pénzügyi és politikai erejét, és ezen a bázison több helyütt is a központi kormányok hatékony ellenpólusát, egyfajta modern városállamot hozott létre. Az egykori agrár-ipari érdekellentét helyett azonban a mostani konfliktus elsődlegesen kulturális természetű: a konzervatív vidék értékrendje és életmódja ütközik a progresszív nagyvárosokéval. A városi élet ösztönzi a hagyományos társadalmi erkölcstől való eltérést, a pszichológiai liberalizmus pedig a politikai preferenciákban is megjelenik. A progresszív ideológiát megjelenítő liberális pártok jellemzően a nagyobb városokban erősek, míg a kisebb településeken inkább a konzervatív pártok rendelkeznek nagyobb támogatottsággal. A szerzőpáros nemzetközi példák sorával támasztja alá álláspontját. Az Egyesült Államok, Kanada, az Egyesült Királyság, Franciaország és Lengyelország legutóbbi választási eredményeit felsorolva szemléltetik a város-vidék ellentét relevanciáját, majd részletesen ismertetik az utóbbi évek vonatkozó magyar adatait. Ezek nemcsak a nemzetközi mintázat itthoni érvényességét demonstrálták, hanem azt is, hogy a Jobbik balramozgása ennek megfelelően rendezte át a párt támogatottságát. Szerzőink arra is felhívják a figyelmet, hogy a választási részvétel – a nagyvárosokban erősebb, a kisebb településeken gyengébb szavazói hajlandósággal – ugyancsak leképezi a fenti törésvonalat. A baloldali vezetés alatt álló főváros pedig „állam az államban”, és mind a főpolgármesteri programjában, mind a kormánnyal szemben megtett lépéseiben e koncepció erősítésére törekszik.

A várostervezés európai trendjeiről szól Salamin Géza *A tervezés változó formái az új governance korában* című tanulmánya. Az átalakulás egyik kiemelten érvényesülő irányvonala a tervezésben részt vevők körének bővülése, a másik a tér és a tervezés átértelmezése, megújítása. A szerző áttekintést ad a területi és várostervezés alapfogalmairól, közös európai fogalmi keretéről, 20. századi intézményesüléséről, az európaizálódásról, a posztmodern átalakulásról, a *governance* és az új terek megjelenésének trendjeiről. A várostervezés a múlt század közepéig főleg műszaki-tech-

nikai ágazatnak számított, és részben esztétikai kérdésekre is reflektált. A század második felében a gazdasági és a társadalmi vonatkozások felértékelődtek, és a tervezés társadalomtudományi-társadalomföldrajzi megalapozottságú, önálló diszciplínává vált. Az 1990-es évektől ebbe épül be és válik az egyik domináns paradigmájává a vállalatirányításból ismert stratégiai tervezés. Az európaizálódás az uniós közösségi politikák, normák és értékek tagállami hatásait s az európai országok együttműködését foglalja magában, amely a területi tervezés és stratégiaalkotás terén is jelentős szerepet kap. A posztmodern szemlélet a valóságértelmezések sokszínűségét és a diskurzusok fontosságát hangsúlyozza, amit kollaboratív és kommunikatív tervezés testesít meg. A posztmodern megváltoztatta és relativizálta a tér értelmezését és a tervezés dimenzióit is. A *governance* mint kormányzáselmélet az állam, a piaci szereplők és a civil szféra együttműködését tartja kívánatosnak a tervezés folyamatában. A horizontális és vertikális koordinációt egyidejűleg igénylő eljárásokban a tervező szakmai főszereplőből a bevont aktorokat moderáló, tudásukat integráló, forgatókönyveket kidolgozó, koordináló szereplővé alakul. Az új terek megközelítésben a territoriális kompetenciákat és köztötségeket a képlékeny határokkal rendelkező viszonyítási (relációs) terek koncepciója oldja, melynek eredményeként a tervezés hagyományos gyakorlata kiegészül informális vagy félig formalizált tevékenységekkel. Salamin tanulmánya a tervezés régi és új formáinak összehasonlításával zárul. A szerző szerint a tervezés motivációi összetettebbek, terei puhábbak és képlékenyek lettek. A tervezés tárgya kiterjed a társadalmi-gazdasági viszonyok átalakítására, sőt a szereplők térspecifikus magatartásának befolyásolási szándékára is. A város, a térség fejlődését közvetlenül alakító *outputokat* jelentő eszköz korábban maga a terv volt, manapság viszont a szabályozási eszközök mellett (helyett) előtérbe kerültek a térbeli fejlődést alakító koordinációs folyamatok, a monitoring, az értékelés, a célorientált elemzés és olyan puha eszközök, mint az együttműködés, a közös jövőkép, az együttes tudás és szándékok.

A városok jövőjének egy dimenziójával, az okos eljárásokkal és technológiákkal, alkalmazásokkal, nemzetközi példáikkal és lehetséges következményeikkel foglalkozik Kocsis János Balázs és Gere László *okos városokról* szóló tanulmánya. A szerzőpáros sorra veszi az okosváros-fogalom „fejlődéstörténetét” a várostervezéstől a tökéletes város eszményéig, a digitálistól az intelligens városig. Szerintük az okos technológiák

alkalmazása felértékelődik a városok közötti versenyben, az urbanizációs kihívások kezelésében, a városokon belüli folyamatok menedzselésében, irányításában. A fejlesztések mögött megjelenő nagy technológiai cégek átalakították a tudományos diskurzus kereteit. Propagálói szerint az okos város segítheti a városirányítás és a helyi demokrácia megerősítését, a közlekedés megszervezését, a társadalmi integrációt, a körültekintőbb energiafelhasználást és a klímaváltozást kiváltó okok csökkentését. A koncepció felfutása összefügg a városlakók (globális) többségbe kerülésével, a városok iránti tudományos érdeklődés növekedésével, a negyedik ipari forradalom technológiai fejlődésével, a városi közszolgáltatások javításának igényével. A fejlesztések egy része technológiavezérelt, és zöldmezős változataikban, mint egyfajta laboratóriumokban vizsgálható az innovációs megoldások működése. A városlakókra összpontosító megközelítésben az érintettekkel közösen zajlik a tervezés, és a platformgazdaság cégei helyett a szomszédsági hálózatok és a közösségi megosztórendszerek virágoznak. A technológiai lehetőségek nem öncélúak, hanem társadalmi problémák kezelésére reflektálnak. Az ázsiai példákban a fejlesztéseket az állami-kormányzati szint dominanciája jellemzi, ám Kínában és Szingapúrban a városok hatékonyabb irányításáért a példátlan megfigyelés lehetőségével fizet a lakosság. Észak-Amerikában a vállalatok által vezérelt fejlesztések mögött olyan technológiai óriás cégek állnak, amelyek növekedését egy „informális kaszttrendszer” kialakulása kísérte. Európában az okosváros-fejlesztések középpontjába több helyütt is a társadalmi részvételt állították, ami több nehézségre és ellentmondásra is felhívta a figyelmet a lakosság passzivitásától – a reprezentatív-táisi problémákon és a részvétel kisajátításán át – a fejlesztési programok tartalmi ürességéig. További kihívást jelent az adatok megbízhatóságának és biztonságának garantálása, az állampolgárok jogvédelme, az új városok és városrészek vonzerejének megteremtése és fenntarthatósága, valamint a komplex rendszerek védelme a behatolókkal és a természeti katasztrófákkal, szélsőségekkel szemben.

A műhelytanulmányok sorában Molnár Attila Károly *a zárt társadalmi mai formáját, a jobb- és a baloldal egyetemi elkülönülését* elemezte. Állítása szerint a jobb és a bal politikai-ideológiai megosztottsága áthatja az egyetemek tananyagát és oktatóit. Az 1960-as évektől a nyugati egyetemek balratolódtak, s bár a progresszív eszmék uralma nem totális, mégis szinte hegemonisztikus. Paradox, hogy a véleménypluralitás elnyomása, a kon-

zervatív eszmék és gondolkodók egyetemi háttérbe szorítása a diverzitás zászlaja alatt ment végbe. Molnár vezető brit és amerikai egyetemek oktatói önbesorolásait idézve támasztja alá a baloldali túlsúly kialakulását, egyértelművé válását, és felhívja a figyelmet arra, hogy az egyetemi közeg változása elszakad a társadalmi-politikai környezet trendjeitől, a baloldali hegemonia ellentétes a konzervatív értékrendet megjelenítő pártok támogatottságának stabilitásával. A baloldali uralom a társadalom- és a humán tudományok területén a legerősebb, míg a természettudományokban valamivel kiegyensúlyozottabb a helyzet. A sokféleséget hirdető akadémiai szféra és egyetemi világ tehát bőrszín, etnikum és szexuális beállítottság terén plurális, politikai-világnézeti szempontból nem az. A szerző cáfolja az ismert baloldali magyarázatokat, s emellett érvel, hogy az okok az egyetemek intézményes működésében keresendők. Példaként említi a *peer-review* rendszerét, mely nem csupán minőségi, hanem politikai kontroll gyakorlására, és adott területek kisajátítására, monopolizálására is lehetőséget ad. Az erősödő egyetemi intolerancia a szólásszabadság korlátozásához, fokozódó öncenzúrához és véleményhomogenitáshoz vezetett, megteremtette a baloldal episztomológiai védelmét és erkölcsi magabiztosságát, s felszámolta a paradigmaticus vitákat, a tudomány önkorrekciójához szükséges feltételeket. A törzsi közösségekbe zárkozó társadalom- és humán tudományok ezáltal egyre távolabb kerülnek a valóságtól, kérdéseik és problémaészleléseik egyre torzabbak és dogmatikusabbak lesznek. A tömegoktatással az egyetemi oktatók anyagi és társadalmi megbecsültsége csökkent, világelutasítási hajlamuk („kritikai gondolkodásuk”) erősödött. A hatalomtól való távolodásuk fokozta a radikalizmusukat, az irrelevancia megtapasztalása és a valóságvesztés pedig egyenesen vezetett a társadalmi konstruktivizmusukhoz és a nép megvetéséhez. Az egyetemek a nyílt politikai tevékenységet végző baloldali társadalom- és humán tudományi oktatók védőváraivá váltak, és vonzzák a politika erkölcsi önbizalmát, érzelmi közösséget és akadémiai karriert remélő baloldali híveit tovább erősítve e területek akadémiai balratolódását.

A másik műhelytanulmányban Csernák János és Tordai Dániel *a 2010 és 2018 közötti országgyűlési szavazások hálózatelemzésével* támasztja alá a magyar pártrendszer „centrális erőterének” átalakulását. Az együtt szavazásokat vizsgáló hálózatelemleti megközelítés a 2010–2014-es ciklus törvényjavaslataira leadott parlamenti képviselői szavazatokat hasonlított

ta össze a 2014–2018-as cikluséval, ülészakonkénti bontásban. A szerzőpáros a képviselők csoportjai közötti együtt szavazást a klaszterek közötti sűrűség mérőszámával illusztrálva kimutatta, hogy a vizsgált időszak elején a Fidesz jobb- és baloldali ellenzékének pártjai ritkán szavaztak azonos irányban, a Jobbik együtt szavazása gyakoribb volt a Fidesszel (és az LMP-vel), mint az MSZP-vel. A szavazási mintázatok alapján a centrális erőter gyengülése nem folyamatos átmenettel, hanem ugrásszerűen, a 2014-es (választási) évtől következett be. A Fidesz és a Jobbik közötti kapcsolat fokozatosan gyengült, és 2012-re alacsony szintre esett, az ellenzéki pártok közötti együtt szavazás viszont csak 2014-től ugrik magas értékre. Így – mint az a szavazások alapján igazolható – a 2014–2018-as ciklusban kétosztatúvá vált a parlament: a Jobbik sokkal kevésbé szavazott együtt a Fidesszel, mint az LMP-vel és az MSZP-vel, s ez utóbbiak is gyakrabban helyezkedtek azonos álláspontra a Jobbikkal, mint a Fideszszel; érdemi törés kormány és ellenzéke között mutatkozott. A Jobbik és a többi ellenzéki párt szavazási mintázatának változása tehát jól reflektál a párt akkori vezetőjének 2013 őszétől felvállalt retorikai váltására.

A *könyvismertetés*ben elsőként Árva László mutatja be Tim Marshall tíz térképet elemző kötetét. Jared Diamond tanítványának könyve az adott térségek földrajzi adottságaival magyarázza azok társadalmi-gazdasági sikerességét. Az ismertető az afrikai és a latin-amerikai jellegzeteségeket részletezi, s Diamond a légi közlekedés és az internet hatására vonatkozó megjegyzésével oldja a természeti és társadalmi jelenségek közötti kapcsolat meghatározottságát.

Lakatos Artur Andrew Lambert tengeri hatalmakról szóló könyvét ismerteti. A rezümé kiemeli, hogy a brit történész szerint a kulturálisan nagyra lett tengeri hatalmakat tudatos tervezés és fejlesztési stratégia tette a vízi kereskedelem uraivá. Lambert szerint azonban a tengeri háttérre építő hatalmak nem erősek; vízi terjeszkedésükkel gyengeségüket, sebezhetőségüket kívánták kompenzálni. A szerző következtetései a főníciai, görög, karthágói, velencei, genovai, holland, orosz és angol esettanulmányok részletesebb elemzésén és a tengeri hatalmak liberális kapitalista demokráciákhoz kötésén alapulnak.

Tóth Kálmán Bartusz-Dobosi László másfél évtizedet felölelő írásaiból összeállított kötetét jellemzi. Az olvasás és a transzcendens kapcsolat keresésének szükségességéről szóló esszé, a kritikai recenziók, a kiemelkedő 20–21. századi alkotókkal készített interjúk és beszél-

getések, valamint a jezsuita rend magyarországi felosztatásáról és visszatelepüléséről, a pécsi jezsuiták és az irodalom kapcsolatáról, a pécsi irodalomtörténetről, Eötvös József pécsi látogatásáról és kapcsolatairól, pályakezdéséről, a sajtóhoz fűzött viszonyáról, katolicizmusáról, s a fiatal Széchenyi hitéleti fejlődéséről írt tanulmányok alapján Tóth a kötet szerzőjét művelt, széles látókörű emberként jellemzi, aki a felgyorsult változások korában sem feledkezik meg a keresztény hit és a katolikus egyház megtartó erejéről.

Végül Ménes András egy portugál politikus-politológus, Bruno Maçães Eurázsia felemelkedéséről szóló kötetébe ad betekintést. A szerző úgy véli, hogy Eurázsia lesz a jövő gazdasági és politikai hatalma, mert három központja: Berlin, Moszkva és Peking nem létezhet egymás nélkül. Kína az orosz nyersanyagokkal fokozza majd világpolitikai befolyását, a kisebb EU-tagállamok pedig csak szoros együttműködéssel válhatnak Peking egyenrangú partnerévé. A könyv második részében a szerző a térségben tett utazásai során készített interjúk és beszélgetések tapasztalataira építve ad geopolitikai körképet. Ménes utal a szerző azerbajdzsáni, kínai, orosz, törökországi, szíriai és afganisztáni beszámolójára, és aláhúzza azt a következtetését, mely szerint a lemaradó Európai Unió csak akkor javíthat a kilátásain, ha maga is elfogadja az eurázsiai koncepciót.

Gallai Sándor

ÉBLI GÁBOR

Ország, város, híres múzeum?

A múzeumfejlesztés az európai városok imázsépítésének egyik kulcseleme

A mai értelemben vett múzeumok létrejötte sok szempontból köthető a modern államszervezet kialakulásához. A 18–19. századtól kezdve egykori uralkodói, főnemesi gyűjtemények válnak nyilvános közintézménnyé, a modern államok a társadalom egyre szélesebb rétegeinek adnak hozzáfértést ezekhez a kulturális javakhoz. Az új intézmények fenntartásáért cserébe az állam beleszól azok működésébe, küldetésébe, tartalmi hatásába is. A múzeumi épületek szimbolikájától a kiállítások sugallt üzenetein át a katalógusok és kiállítási falszövegek megfogalmazásáig, a minisztériumok politikai és a muzeológusok tudományos szempontjai folyamatos egyeztetésben, ütközésben lesznek egymással. Ez a múzeumi modell jelentős helyi eltérésekkel más kontinenseken is elterjed; különösen az észak-amerikai gyakorlat válik fontos viszonyítási ponttá, ahol alacsony az állam kulturális szerepvállalása, de helyette a működést biztosító más, főleg magán- és üzleti szereplők szólnak bele markánsan az intézmények szakmai tevékenységébe. A múzeumok mintegy kétszázötven éves történetében – ha a British Museum 1753. évi megalapítását tekintjük kiindulópontnak – a fenntartó és az intézmény viszonya, bármely felállásban, mindmáig kulcskérdés maradt. A két legismertebb pólus, az állami és a magánfenntartók elvárásai mellett indokolatlanul kevés szó esik egy harmadik szereplő, a múzeumoknak nemcsak otthont, hanem gyakran fenntartói támogatást és elvárás-csomagot is nyújtó városok hozzáállásáról. Ennek az önkormányzati kulturális politikától a turisztikai urbanizációs fejlesztésekig húzódó széles ívére hozok a következőkben típus szerint csoportosított példákat a kutatásaim során megismert helyszínekből.¹

¹ Vö. Ébli 2005, 2011, 2016.

Kulturális föderalizmus

Kiemelt, bár nem egyszerű szerep jut a városoknak azokban az országokban, amelyek a korábbi kisállami széttagoltságból úgy jöttek létre, hogy az önkormányzatok ma is nagy fokú kulturális önállóságot élveznek. Az egykori német fejedelmi udvarok mindegyike törekedett rangos gyűjtemény létrehozására, és a kulturális föderalizmus jegyében a mai Németország múzeumi térképe sem központosított. Berlin, München vagy Drezda egyaránt fővárosi szintű múzeumi hálózattal bír. A hivatalos nevén Staatliche Museen zu Berlin, a Bayerische Staatsgemäldesammlungen és a Staatliche Kunstsammlungen Dresden esetében a Staat az egykori porosz, bajor, illetve szász államra nyúlik vissza.² A berlini múzeumi hálózatot ma a szövetségi kormányzat, míg a münchenit és a drezdait a tartomány működteti.³ München és Drezda városi identitásának óriási erőt ad, hogy közgyűjteményeik számos külföldi ország komplett állami múzeumi repertoárjával vetekszenek. Ennek a hátulütője, hogy a szorosan vett városi fenntartású múzeumaik jócskán a Freistaat Bayern vagy a Freistaat Sachsen által működtetett tartományi múzeumi ernyőszervezet árnyékába kényszerülnek, így München és Drezda valójában nem városként, hanem egy-egy tartomány fővárosaként tekinthető a múzeumok mecénásának. A három „művészeti főváros” közül különösen Drezda esetében meghatározó a múzeumok szerepe, hiszen míg Berlin és München a politika, a gazdaság, a felsőoktatás vagy éppen a versenysport terén is nemzetközileg számontartott centrum, Drezda identitását egyértelműen a kvázi állami közgyűjteményeinek gazdagsága biztosítja.

A további tartományi fővárosok között egy másik utat képvisel Frankfurt. Mivel ez a város nem udvari székhelyként, hanem a polgárság gazdasági erejének köszönhetően nyert jelentőséget, a máig a helyi múzeumi hálózat alapkövének számító Städel Museum (1816) névadó alapítója is a városnak címezte adományát, és az 1980 óta átfogó múzeumi sétánnyá

² Lásd főleg www.smb.museum. A berlini múzeumi ernyőszervezetet a Stiftung Preussischer Kulturbesitz (Porsz Kulturális Örökség) elnevezésű közalapítvány finanszírozza, ennek a 2020 nyarán a szövetségi kormányzat által meghirdetett reformja – egy 2025-ig tartó feldarabolási folyamat öt külön egységre – a múzeumi szövetség alaphelyzetét nem érinti, a múzeumok egy blokkban maradnak.

³ Különösen tanulságos a drezdai múzeumi ernyőszervezet története a keletnémet évtizedek miatt, vö. www.skd.museum.

kiépített Majna-part máig városi fenntartású.⁴ Egyértelmű a különbség is az előbb említett három nagy központ és Frankfurt múzeumgyarapítási stratégiájában: míg a három hagyományos múzeumi felfogású nagyvárosban – megannyi kortárs múzeumi fejlesztés mellett – a klasszikus értékek és a nagy intézmények dominálnak, addig Frankfurt sok kicsi vagy közepes intézményt fejleszt, és kevésbé a kanonizált értékek, mint inkább új irányok mentén, például a dizájn, a film vagy az építészet múzeumi bemutatása révén.

A tartományi és a városi felállás metszetében helyezhető el Hamburg és Bréma ugyancsak nemzetközi rangú múzeumi hálózata. A két városállam múzeumai a modern kori polgári-városi múzeumfejlesztés mintapéldái: független gondolkodásuknak köszönhetően már a századfordulón a modern művészet gyűjteményezésének európai léptékkal is vezető intézményei voltak, egyúttal ma tartományi rangú városi intézményi háttérrel tudhatnak maguk mögött.

A tartományi fővárosokon túli nagyvárosokban – például Dortmundban, Lipcsében és Kasselben – számos múzeum elég erős ahhoz, hogy városi fenntartásban is nemzetközi szintű munkát végezzen. Közülük néhány vegyes fenntartásban működik, például a magánalapítású esseni Folkwang Museum máig a város és a privát múzeumi egyesület közös tulajdona. A Folkwang és a Ruhr-vidék további húsz művészeti múzeuma saját kezdeményezésre RuhrKunstMuseen néven szövetkezett, és így 2010 óta – amikor Essennel együtt a Ruhr-vidék részt vett az Európa kulturális fővárosa programban – részben szövetségi német, részben uniós regionális alapokból kapnak rendszeres kiegészítést a városi költségvetésük mellé.⁵ Így ebben a körben számos, jogilag városi múzeum négypilléres hibrid fenntartásban: városi, magán-, szövetségi és uniós lábon állva működik.

4 www.museumsufer.de (Ufer = rakpart).

5 Lásd www.museum-folkwang.de és www.ruhrkunstmuseen.com.

Városi névmágia

A német múzeumi hálózat erejét éppen a sokféleség nyújtja: minden város megtalálja a motivációt és a forrást arra, hogy a múzeumok fejlesztése révén a múltból jövőt generáljon. A városok közötti jótékony versengés eredménye, hogy az európai országok között messze a német múzeumi közeg a legerősebb, és kiegyensúlyozottsága révén nem is függ annyira egy-egy központi nagy intézmény sorsától, mint az más, központosított országokban tapasztalható. Míg Párizs vagy London valóban egyetemes jelentőségű múzeumokkal bír, a többi francia vagy angol városban a németországinál jóval kevesebb nemzetközi fajsúlyú közgyűjtemény található. Londonon kívül Nagy-Britanniában érdemi múzeumi városnak hagyományosan Edinburgh tekinthető, elsősorban a National Gallery of Scotland révén, amelyik egy egykor önálló ország kvázi állami kulturális zászlóshajójaként gyarapszik a 19. század óta, és 2012 óta a skót múzeumi ernyőszervezet tagja.⁶ A többi brit nagyváros közül az új múzeumfejlesztések sikerére Liverpool kínál jó példát, ahol a folyópart (Merseyside) kulturális kiépítése a városhoz szervesen kapcsolódó történelmi témák (tengerészet, rabszolgaság) múzeumi bemutatásával és a londoni Tate Modern fiлиáléjának odatelepitése révén az iparvárosnak új profilt kezd kölcsönözni.⁷

Franciaországban is sikerült néhány városnak nemzetközi rangú új múzeumot létrehozni a közelmúltban; ilyen a párizsi Pompidou Központnak a Shigeru Ban neves japán építész által tervezett fiлиáléja Metzben vagy az egykori „koloniális” gyűjteményi egységek újraértelmezéséből egy dekonstruktivistá új épülettel (2014) létrehozott Musée des Confluences Lyonban.⁸ Az eljárások hasonlóak voltak: a londoni Tate Modern és a párizsi Centre Pompidou terjeszkedett egy-egy vidéki városba, valamint korábban tabuként kezelt vagy autoriter módon táltal témákat a mai

6 Vö. www.nationalgalleries.org.

7 Lásd www.liverpoolmuseums.org.uk, különösen a Maritime Museum és az annak részeként létrehozott, a transzatlanti rabszolga-kereskedelmet feldolgozó International Slavery Museum; illetve www.tate.org.uk.

8 Vö. www.centrepompidou-metz.fr és www.museedesconfluences.fr. A lyoni múzeum neve tartalmaz szójáték: az épület a két folyó találkozásánál fekvő La Confluence negyedben áll, egyúttal gyűjteményeinek a mai politikai korrektség jegyében újrendezett kiállítása a kultúrák egymásra hatását, összefonódását sugallja.

multikulturalizmus jegyében újrainterpretálnak Liverpoolban és Lyonban. Bár javítják az állami megamúzeumok a fővárosban vs. új múzeumok más nagyvárosokban arányt, ezek a fejlesztések nem változtatták meg alapjaiban a centralizált francia és brit múzeumi rendszert. Jól látható, hogy a számos városnak internacionális múzeumi szerepet juttató német modell eltérése a fővárosközpontú francia és angol múzeumi szerkezettől nem a kontinentális, illetve angolszász államfelfogás különbségén, hanem a regionális és a helyi önkormányzatoknak adott kulturális autonómián múlik.⁹

A némethez hasonlóan egyetemes ambíciójú múzeumok sora működik Svájc és Hollandia számos városában, a helyi különbségeket is nyíltan felvállalva. Csupán egy-egy példát hoznék. Bázeli kantoni rangú város, a német körképből a Hanza-városok helyzetével vethető össze. Közgyűjteményei sorában az 1996 óta a Kultúrák Múzeuma elnevezést viselő etnográfiai és etnológiai – a saját társadalmat és idegen civilizációkat egyaránt bemutató – intézmény a névváltoztatás előtt Svájci Néprajzi Múzeumként, vagyis egy országos múzeum feladatkörét hirdetve működött, miközben gyűjteménye és kiállításai „csak” a kanton és a város, illetve nem kis részben az itt élő vagyonosok és az itt tevékeny vállalatok donációi és szponzorációja révén fejlődnek.¹⁰ Tudatosan sarkítva fogalmazok: a helyi erők mekkora teljesítménye, hogy egy „vidéki város” szakmúzeuma tekinthető országos közgyűjteménynek, egyúttal világszerte számontartott szakmai műhelynek. Miután bázeli nagypolgárok és kereskedők az Európán kívüli utazásaikról tárgygyűjtéseket ajándékoztak a leendő múzeumnak, a bázeli vezetés 1893-ban hozta létre a jogilag is önálló intézményt, amely az országos szintű tudományos szerep mellett máig a bázeli óváros turistamágnese is, a civilizációk párbeszédét prezentáló állandó kiállításán túl a látványosan felújított, egykori kolostori épülettömbje révén is.

Ugyanilyen rangos antikvitásgyűjteményétől a kortárs művészeti múzeumáig, Bazel minden területre kiterjedő múzeumi hálózatot tart fenn. Ez a város azonosságtudatának a meghatározó komponense: a gyűjtés és eredményeinek szakszerű, nyilvános bemutatása a felvilágosodás óta elég erős márkajegy ahhoz, hogy a város, a polgárai és manapság egyre nő-

9 Német kifejezéssel *Kulturhoheit*: annak biztosítása, hogy a kultúra helyi ügy, és nem a központi állam kompetenciája.

10 www.mkb.ch

vekvő mértékben a gazdasági társaságai ezen a kulturális produktumon át határozzák meg önmagukat a külvilág felé. Röviden, élesen kifejezve: a gazdasági felhalmozás és a kulturális akkumuláció kéz a kézben jár – amint más országokban a központi hatalom esetében, úgy itt, a svájci és a számos német példában, a helyi hatalom szintjén (is).

Hollandiából egy olyan példát választok, amely ennek a mai kommunikációjára is rávilágít. Közismert, hogy Rotterdamtól Amszterdamon át Leidenig itt is hány város meghatározó identitáseleme a múzeumi kínálat. Hágát az uralkodói gyűjteményekkel szokás összekötni, miközben az itteni Gemeentemuseum a világ egyik kiemelkedő modern művészeti múzeuma, és nevében is jelzi a városi, nem királyi és nem is kormányzati jellegét.¹¹ Vagyis csak jelezte. Az intézményt saját kezdeményezésére 2019 őszén átnevezték Kunstmuseum Den Haag-nak.¹² A harmincas évek art deco stílusának egyik iskolapéldájaként ismert, hasábos szerkezetétől a kabinetek kilincseigi egyedülálló múzeum továbbra is jelzi nevében a kötődést a városhoz, csak éppen nem akar „gemeente”, vagyis helyi szintűnek tűnni, és joggal nem, hiszen például Piet Mondriantól a világon egy kézben lévő legnagyobb kollekciót birtokolja, és ezt az univerzális érvényt kívánja döntően a külföldi turisták felé kommunikálni új nevével. Ez már a többedik példánk volt arra is, mekkora jelentősége van a mai múzeumok pozicionálásában a nevüknek. Legyen társadalmilag fair, turisztikailag hívogató, internacionálisan közérthető, és közben a szakmai közösség számára is nyújtson tudományos azonosulást. A múzeumok ma a globális kulturális ipar olyan komplex, céljaikban dominánsan nonprofit, de eszközeikben egyre inkább professzionális, piaci szereplői, amelyek építészeti szimbolikájuk, márkaként funkcionáló nevük, kulturális tőkeként kamatoztatott gyűjteményük és médiafigyelemre apelláló időszak kiállításai révén részben harmonizálni igyekeznek az otthonukat biztosító várossal és annak a kommunikációs stratégiájával, részben meghatározóan alakítják is azt.

11 Hollandul gemeente = város, helyhatóság, önkormányzat.

12 www.kunstmuseum.nl

Kulturális turizmus

A mai Olaszország ugyancsak kisállamokból egyesülve jött létre, és az egykori udvarok meczenatúrája révén a kulturális örökség itt is egészségesen decentralizált, a nagy központokon (Firenze, Milánó) túl számos város nemzetközi jelentőségű múzeummal bír. Mivel ennek nem csak a német példán szemléltetett finanszírozása releváns, nézzük ezt most a felhasználás felől. Az olasz városok múzeumaiban a fő cél a külföldről érkező kulturális turisták megszólítása. A múzeumok zömmel műemlék épületekben működnek, az épített és a tárgyi kulturális örökség bemutatása összekapcsolódik. A kiállított tételek nagy része klasszikus érték, viszonylag kicsi a modern vagy kortárs műalkotások és kulturális jelenségek súlya. A vezető múzeumi szerep itt az enteriőralapú időgépé. A múzeum a lehetőségekhez mért, eredeti környezetben, nagyrészt klasszikus tárgyak közé vezeti vissza a látogatót, a múltat kevésbé kapcsolja a jelenhez, inkább lezárt történeti szakaszként mutatja be.

A tárgyak gyakran önmagukban, mai interpretáció vagy társítások nélkül jelennek meg. Ez a múzeumi felfogás kevésbé törekszik tudatosítani a látogatóban, hogy az intézmény is egy értelmezési keret, míg a tárgyak aurájának nagy érvényesülési teret enged. A múzeum itt inkább egy olyan – látszólag – semleges szerepbe húzódik vissza, amely csupán lehetővé teszi a mai kor emberének az időutazást a múltba, és nem kívánja állásfoglalásra készíteni, vitára hívni. A fenntartó városok attitűdje itt leggyakrabban örökségvédelmi, tehát az épületek és a gyűjtemények révén a múlt időkapszuláinak minél további fennmaradását biztosítani, míg számos más országban vagy más intézményi megközelítésben a múzeum aktív társadalmi ágens, amely a mindenkori jelenben tudatformáló szerepre tör, még ha a múlt emlékei is képezik munkájának alapját. A német/svájci/holland típusú, erős leegyszerűsítéssel, de lényegretörően „protestáns” múzeumok által is előnyben részesített intellektuális, tudatosító, értelmező attitűdhez képest az itáliai múzeumok inkább beleélésalapúak, a látogatót egy műemléket megcsodáló turista szerepébe helyezik. Az olasz városok igyekeznek kihasználni a történelmi adottságaikból fakadó *in situ* helyzeteket, még ha ez nem is az egyetlen lehetséges, magától értetődő, „semleges” opció, hanem a fenntartók döntésén nyugszik.

A kettős cél – a múzeumok segítsenek turisztikai célpontként definiálni a városokat, és erősítsék a befogadókban az itáliai múlt értékeinek

tudatát – talán Velencében szüli a legtöbb ellentmondást. A város profilja meghatározó mértékben kapcsolódik a külföldről idevonzott turizmus-hoz, miközben a város ebből nemhogy megélni nem tud, de az utóbbi években már korlátozó intézkedéseket is mérlegel, mert azt tapasztalja, a turisták csak használják, aránytalanul amortizálják az infrastruktúrát. A múzeumi kiállítások elvileg sokat javíthatnának a helyzeten, ám ahhoz a logikájuk újragondolása szükséges. Az önkormányzat által 2008 óta önálló szervezetbe csoportosított városi múzeumok egyelőre szinte szuggerálják a turistákat, hogy a múzeumi bérlettel ténylegesen viselkedjenek hullámzó áradatként, nagy tempóban, gépiesen mozogjanak egyik múzeumból a következőbe, ahogyan egyik templomból a másikig, egyik lagúnától a szomszédosig.¹³

A kiállítások egyszerű időrendben, mechanikusan terelik a látogatókat az egykor befolyásos városállam dicsőségének helyszínei és ereklyéi között. A látogató ugyanazt az „álmélkodó idegen” viselkedésformát követi a múzeumokban teremről teremre haladva, amit az utcákon járva, palotáról palotára.¹⁴ Holott rá lehetne kérdezni ennek dilemmáira, középpontba lehetne helyezni a múzeum vitafórum jellegét, tudatosítani lehetne a látogatóban, hogy amit lát, az nem a múlt „maga”, hanem annak mai olvasata, és ez a mai város együttműködő partnerként, nem csupán kulturális fogyasztóként kíván tekinteni a látogatókra. Ezt meg is teszi számos olyan múzeum, amely nem városi fenntartásban, hanem alapítványi formában, magán- vagy vállalati szponzorálású intézményként működik, a Fondazione Cini „múzeumi szigetétől” a Prada divatház kortárs művészeti kiállítóközpontjáig.¹⁵ Ezeket az intézményeket nem terheli az elvárás, hogy Velence dicsőségét kommunikálják a városi imázs érdekében, sokkal rugalmasabbak is az önkormányzati múzeumoknál a szakmai és a működési megoldásaikban – és így valójában jóval többet tesznek a Velence által vágyott „nem csak múzeumi város” üzenet képviseléséhez, mint a városi ernyőszervezetbe tömörült műemlék intézmények.

13 Lásd Fondazione Musei Civici di Venezia, www.fmcvenezia.it. E városi fenntartású intézmények között a múzeumként működő paloták – a Mocenigo-, a Pesaro- és a Rezzonico-palota – is hagyományos rendezésűek.

14 A két legismertebb klasszikus művészeti múzeum – az Accademia képtára és a Ca' d'Oro – egyaránt ennek a hagyományos rendezésnek a példája.

15 Vö. www.cini.it és www.fondazioneprada.org.

Az olasz múzeumok lehetséges szemléletváltására Róma is kínál példát. A város a kilencvenes évek során úgy szanált két használaton kívüli ipari épülettömböt, hogy ott többféle kulturális és szabadidős létesítmény között kortárs múzeumok is helyet kapjanak. Az önkormányzati fenntartású MACRO (Museo d'arte contemporanea di Roma) egy volt sörfőzde (2002), illetve egy átalakított vágóhid (2003) épületében nyílt meg, a város egy-egy eltérő profilú negyedében.¹⁶ Az építészeti beavatkozás szinte túl ötletesen is sikerült, mindkét helyszín annyira leköti a látogató figyelmét, hogy nehéz a műalkotásokra összpontosítani. Hogy ez bocsánatos túlzás-e, azt mindenki aszerint döntheti el magának, hogy miként vélekedik a hasonlóan karakteres előfutárokról, Frank L. Wright New York-i, illetve Frank O. Gehry bilbaói Guggenheim Múzeumáról.¹⁷

A múzeum épületével a kiállítások, a „belső tartalom” rovására média- és turisztikai figyelmet generálni mára annyira bevett recept lett, hogy Rómában az olasz központi kormányzat is ennek jegyében építtette meg az időközben elhunyt angol–iraki sztárépítész, Zaha Hadid tervei alapján a MAXXI (Museo nazionale delle arti di XXI secolo) elnevezésű, futurisztikus kinézetű kortárs művészeti múzeumot 2010-ben. Ennek belső terei is annyira lekötik a figyelmet, hogy a műalkotások háttérbe szorulnak.¹⁸ A döntéshozók ezt nem bánják. A cél Róma kortárs imázsának erősítése: ahogy a korábbi évszázadok nagyszabású és akkor meglepő építkezései, művészeti megrendelései idővel klasszikussá értek, úgy ezektől a mai merész projektektől is azt várja Róma, hogy újítóként tartsák számon, és a város ne csak az ókori vagy a barokk emlékeiért, hanem a kortárs gesztusaiért is keresett célpont legyen. A városi MACRO és az állami MAXXI összesen három helyszíne összehangolt kísérlet arra, hogy Róma, ha nem is éri utol, de nyomába eredhessen Párizs, London, Berlin, vagy akár a még nem említett Madrid kortárs múzeumi vezető szerepének. Ebben az összehasonlításban Róma városa a MACRO révén kifejezetten markáns erő-

16 www.museomacro.it

17 Témánk szempontjából különösen a Guggenheim Bilbao releváns, lásd www.guggenheim-bilbao.eus. Az 1997-ben megnyílt és hamar ikonikussá vált épület a csődbe jutott nehéziparttól elbúcsúzni vágyó város és az autonómiára, szélesen elismert saját márkajegyekre törő baszk tartomány közös elhatározásából jött létre, miután az építés és a működtetés költségeinek nagy részét magukra vállalták, és így az új Guggenheim-helyszínért pályázó számos európai város közül rájuk esett az amerikai intézmény választása.

18 www.maxxi.art

feszítést volt képes véghezvinni, hiszen a másik négy fővárosban a kortárs múzeumi pozíció meghatározóan állami a Centre Pompidou, a Tate Modern, a Hamburger Bahnhof, illetve a hatalmas kórházból átalakított, Zsófia királynéről elnevezett Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía révén.¹⁹

Történelmi jóvátétel

Míg az eddigi példák megerősítik a közismert tényt, hogy Európa nyugati felében az állami és a városi igazgatás, jelentősen eltérő helyi arányokkal, de egyaránt nagy szerepet szán a múzeumoknak, valójában a mi régióink is számos hasonló tendenciát mutat. A kelet-európai államok és városok gyakran éppen a hiányos szuverenitásuk, a még mindig élő történelmi traumáik kibeszélésének szükséglete miatt, tehát egy jó értelemben vett kompenzációs igényből fejlesztenek múzeumokat, saját gazdasági lehetőségeikhez képest nemritkán hasonlóan nagy arányban.

Több tekintetben is karakteres példa erre számos lengyel intézmény. Mivel Lengyelországot az akkori szomszédai háromszor is felosztották, a múzeumalapítások korában, a 19. században hiányzott a nemzeti önállósága, és így az orosz, a porosz és az osztrák uralom alatti területek több városában is párhuzamosan indított a társadalom olyan gyűjteményezést, közadakozást, amelyből utóbb nemzeti múzeumok fejlődtek ki. Ezért ma önálló, egyaránt a Muzeum Narodowe névvel megtisztelt múzeumok találhatóak Varsón kívül számos nagyvárosban Krakkótól Poznańig.²⁰ Ezek ma állami fenntartású közgyűjtemények, profiljuk is – még ha csak kis léptékben is – olyan univerzálzmúzeumi, mintha egy nemzetállam meghatározó, központi múzeuma lennének, számos korszakot és tudományos területet igyekeznek lefedni. Eközben élethűen tükrözik a helyi specifikumokat, hiszen az otthonukat biztosító város történelme minden eset-

19 Vö. www.museoreinasofia.es; a Berlinből Hamburg és északi célpontok felé induló vonatok pályaudvarából átépített német fővárosi kortárs művészeti múzeum a már tárgyalt állami ernyőszervezet (SMB) része.

20 Lásd www.mnw.art.pl és www.mnk.pl és www.mnp.art.pl. A krakkói intézmény honlapjának elnevezésében azért nem szerepel az „art”, mert ernyőszervezet, nem csak művészeti gyűjteményeket tömörít.

ben más. Ezek a múzeumok ezért úgy nemzetiek, hogy egy mai nemzetállamon belül a helyi (városi) és a regionális (vajdasági) különbségeket is magukon hordozzák.

Jó példa erre Wrocław, amely Breslau néven egészen 1945-ig német fennhatóság alatt állt, az ottani (1970 óta viselt mai nevén) Muzeum Narodowe a második világháború előtti német központi közigazgatási épület volt, a város közgyűjteményei pedig más épületekben és a német múzeumi rendszer részeként fejlődtek, mígnem a helyzet 1945 után három gyökeresen új impulzust kapott. A mai múzeum 1947-ben hivatalos lengyel közintézményként, méghozzá állami, tehát nem vajdasági és nem is városi múzeumként jött létre. Egyúttal feladatul kapta a sziléziai régió tárgy-kultúrájának múzeumi lefedését is. Harmadik elemként, az 1946-ban a Szovjetunióhoz csatolt Lwów [itt most lengyel írásmóddal szerepeltem] művészeti gyűjteményeiből – amint az egyeteméről és más műhelyeiből is – számos szellemi értéket itt helyeztek el, vagyis a „visszacsatolt” Wrocław múzeuma saját identitása megtalálásának kihívásán túl az „elcsatolt” kelet-lengyel részek képviseletének letéteményese is lett.²¹ Azóta is egy olyan állami múzeum működését figyelhetjük meg itt, amely speciális sziléziai regionális küldetéssel bír, közben egy komplex történelmű város kiemelt kulturális intézménye lett, kiegészítve egy majdnem ezer kilométerrel keletebbre fekvő másik város múltja őrzésének feladatával. A ma központi minisztériumi és alsó-sziléziai regionális forrásokból finanszírozott múzeum mellett az Európa kulturális fővárosa (2016) program keretében Wrocławban a történelmi helyszínek és műemlékek mellett megújították a kitűnő kortárs művészeti múzeumot is, amelyet – a város múltját is nyíltan felvállalva – az egykori német bunkerben helyeztek el, elsőrangú építészeti megoldással, a szocializmus alatt épített lakótelepi környezetnek is dinamikát kölcsönözve.²²

A magyar történelemből is ismert Boroszló sok évszázados városi hagyományához képest a szomszédos Felső-Szilézia központja, Katowice alig százötven éve város (1865). Az ipari forradalom ekkor szó szerint kirobbantott egy modern nagyvárost a kis bányászfaluból. Mivel Katowice az első

21 Vö. www.mnwr.pl; az „art” itt is azért nem szerepel, mert a múzeum kezel például néprajzi gyűjteményt is.

22 A www.muzeumwspolczesne.pl (współczesne = kortárs) honlapnévben tudatosan nem szerepelteti az intézmény sem a Wrocław, sem a „művészet” kifejezést, mert tömören kortárs múzeumként definiálja magát.

világháborút követően lett Lengyelország része, csak 1929-ben alapították meg itt a régió örökségét gyűjteményező múzeumot. 1936-ban indult meg a kor európai élvonalába tartozó épület kivitelezése. 1939-re készen is lettek – csakhogy a bevonuló német csapatok lebontatták a modernista hasábokból összeállított komplexumot, hiszen ez a nemkívánatos lengyel identitás kifejezője volt. A világháborút követően egy átalakított műemlék épületben indult meg a Sziléziai Múzeum működése, amely 2015-ben költözött mai helyszínére.²³ Mivel a város a bányák köré szerveződött, az elmúlt évtizedekben leállt aknák és kapcsolódó épületeik központi helyszínen kínáltak múzeummá átépíthető hatalmas tereket. Ezek szimbolikusan is sokatmondóak, hiszen a várost ez a nehézipari expanzió szülte, egyúttal a város éppen az új tudományos és kulturális profil fejlesztése révén (is) lábálhat ki a bányák leállása okozta válságból. Aligha található fizikai és szellemi értelemben egyaránt hitelesebb helyszín a múzeumnak. Egy osztrák iroda tervei alapján 2002 óta elsősorban felújított bányaeépületekben, üvegkubusokon át ereszkedhetünk le a földfelszín alatti kiállítóterekbe, ahol a régészetitől a kortárs művészetig különböző gyűjteményi egységek állandó kiállítása található. Különleges a színpadi látványtervezés bemutatója, amely a színházművészetéről oly híres ország egyetlen ilyen állandó kiállítása, egyúttal nagyvonalú installációi révén nemzetközi szintű tárlat, és mivel nem specifikusan sziléziai, demonstrálja a múzeum tágabb, nem csupán helyi vagy regionális ambícióit.

A vajdaság és a varsói kulturális tárca által fenntartott Sziléziai Múzeum a wrocławui Muzeum Narodowéhoz képest nem nemzeti státuszú, hanem regionális intézmény, de gyűjteményei és állandó kiállítási szekciói – az ipartörténettől a szélesen, nem csak helyi szinten értelmezett lengyel kortárs művészetig – országos relevanciájú múzeummá emelik. Egyik múzeum sem városi, mégis mindkettő a gyűjteménye, az épülete, a küldetése terén szorosan, de szabadon, nem kiszolgáló jelleggel kötődik a városához. Mindkét város a jövőképe elengedhetetlen láncszemként tekint a múzeum által a helyi lakosok számára identitássá, az idelátogatók számára turisztikai vonzerővé transzformált múltra.

Míg a wrocławui múzeumban az állandó kiállítás domináns része a művészettörténeti válogatás, addig Katowicében a kötődés a múlthoz köz-

vetlenebb, mivel a múzeum első számú terméke a Szilézia történetét vizualizáló állandó kiállítás. A hagyományos elképzelés szerint monoton tárlókban elhelyezett eredeti, az egyediségük révén történeti értékű tárgyakon nyugvó, veretes szöveggel kísért kiállítási felfogástól teljes mértékben elrugaszkodva, itt izgalmas, élő, ízig-vérig mai kiállítást látunk. Az alapterületre nem nagy tér a kanyargós útvezetés révén kiadós labirintussá válik, amelynek minden fordulója meglepetést rejt, vasútállomást, berendezett polgári konyhát vagy éppen választási helyiséget. Sokféle grafikai és mozgóképes eszközzel megelevenített dokumentumok, az eredeti helyzetet szimuláló hanghatások, a látogatót megszólító feladatok (hová utazna, hogyan terítene, kire szavazna?) imitált történeti élethelyzeteken vezetnek át a vendégeket. Az így előidézett befogadói érdeklődés, nyitottság révén a tanulás, a gazdag információhalmaz befogadása is jóval hatékonyabb, a látogató sokat tanul a történelemtől ebben az intellektuális játszótérként funkcionáló múzeumban.

Katowicében az esseni Ruhr-múzeum mintájának vállalt követésével építészeti és kiállítási szintű múzeum jött így létre.²⁴ A projekt legnagyobb hozadéka pedig éppen a városrehabilitáció, a csonkként elhagyott bánya kulturális újrahasznosítása. A sziléziai történelem mégoly kreatív bemutatása vagy a színházművészet országosan is egyetlen állandó kiállítása csupán eszközök ebben. A fő eredmény, hogy a bánya maga is múzeummá vált, vagy fordítva: a múzeum egyik, talán legfőbb megőrzött objektuma és kiállítási kontextusa maga a bánya, az ipari örökség, a város saját múltja, azon egykori gazda(g)ság, amelynek századfordulós aranyláza nélkül itt se város, se múzeum nem jött volna létre. A múzeum fő kiállítási tétele az a belátás, hogy a múlt örökké velünk él, sikeresnek vagy problémásnak tekintett szakaszai összefonódnak: megtagadásuk hátráltatná az előrelépést, míg közös, reflektált feldolgozásuk és nyilvános bemutatásuk a jövő egyik pillére lehet. A bánya, a múlt, az egykori felfutás és a későbbi tömeges munkanélküliség ellentmondásos szimbóluma a jelen része is lett, új funkciójában a város jövőjének letéteményese. A múzeum mindig rekontextualizál: más időben, más térben, más funkcióban létezett tárgyakat és jelenségeket mutat be új, úgynevezett kiállítási kontextusban. A Sziléziai Múzeum a helyszínt

24 Vö. www.ruhrmuseum.de, az esseni Zollverein bánya területén 2008-ban nyílt meg az impozáns múzeum.

magát is rekontextualizálja, a bányatelepből nemcsak múzeum, hanem egész kulturális negyed jöhet létre. Mivel az egykori bánya hatalmas területén a múzeumon túl repülő csészealjra emlékeztető sportcsarnok, ököépítészeti fogással a teljes tetőfelületen füvesített konferencia-központ, továbbá a vörös és az antracit színek kombinációja, illetve organikus belső tértagolása révén a bányászatot, a föld belsejét megidéző filharmónia is épült, reális ambíció, hogy e Kultúrzónának elnevezett negyed új arcot ad majd a városnak.²⁵

Igény az egyetemes érvényre

Harmadik lengyelországi példaként az egykori Hansa-város, Gdańsk kínálkozik, mert itt Muzeum Narodowe, ipari konverziós fejlesztés, illetve harmadik típusként teljesen újonnan alapított és épített múzeum is található. A Muzeum Narodowe a danzigi polgárok évszázadokon át gyarapodó gyűjteményeiből komoly régi képtári anyaghoz jutott, s ma néprajzi, történeti és más anyagrészekkel együtt, különböző műemlék helyszíneken elszórva mutatja be kollekcioit.²⁶ A tengermelléki vajdaság és a varsói kulturális minisztérium által finanszírozott intézmény a városi turizmus egyik alapköve, de talán éppen a nagyszámú látogató miatt kevésbé innovatív, a városnak nem ad más arcélt, mint ami egy ilyen nagyságú és múltú európai város kulturális kínálatától megszokott.

Annál újítóbb a külvárosban fekvő, de a központtól akár nagyobb sétával is elérhető, a kommunista időkben Leninről elnevezett hajógyár, amelynek újrahaznosítása és a helyszín friss történelmi relevanciája révén itt születhet meg a jövő gdański múzeumi modellje. Már 1980-ban múzeumi érvényű emlékhellyé vált a hajógyár főkapuja, amikor a hatalom a munkások nyomására hozzájárult az 1970-ben levert tüntetés emlékművének felállításához.²⁷ S mivel időközben a hajógyárnak csak töredéke

²⁵ www.mckkatowice.pl

²⁶ www.mng.gda.pl

²⁷ A három égbe törő acélkereszt a rájuk feszített egy-egy óriási horgonnyal a leghitelesebb kelet-európai történelmi és politikai emlékművek, kortárs köztéri szobrok egyike. A gigantikus plasztikát a munkások civil társadalmi akcióként maguk kivitelezték. A szoborállítás után a rendszer bekeményített, a hajógyár kapuja újabb tüntetések, összecsapások színtere lett, amint

működik, hatalmas barnamezős területet szabadon hagyva, és egyúttal történelemmé vált az első független szakszervezet története, három évtizeddel a Szolidaritás megszületését követően a múzeuma már itt született meg. Az akkori aktuálpolitikából történelem lett – vagy talán részben mai világpolitika is? 2014-ben adták át az óriási épületet az emlékmű és a szintén egyfajta szoborként meghagyott hajógyári kapu szomszédságában.²⁸ A nemesen rozsdásodó, cortenacél borítású múzeumi tömb a Szolidaritás archívuma egy nyilvános könyv- és adattárral, továbbá a kétszintes állandó kiállítás és a kisebb időszaki tér otthona, valamint konferencia-központ. Széles üvegfelületei révén átlátszó szerkezetű, átriumában tengernyi zöld növényvel: a tudatosan (ál)rozsdás felületek ipari utalása mellett ez az átláthatóság, az organikus szerveződés, a szabadság kettős szimbóluma az építészet nyelvén az egykori önkénnyel szemben.

Az állandó kiállítás a katowiceinek szoros párhuzama. Kibelezett egykori rendőrautóba vagy éppen hajógyári daru kezelőfülkéjébe ülhetünk be, hogy az ott elhelyezett képernyőkön korabeli képsorokat figyeljünk; rendőri kihallgatósobában látjuk fényképeken, dokumentumokon, halljuk hangfelvételeken az egykori történéseket. Élő történelem, interaktív múzeum, megfogható, kipróbálható tárgyak. Tartalmától függetlenül, az installációs technikáját nézve, a Terror Háza lehet rokon budapesti példa, míg a lengyel múzeumok közül ilyen Krakkóban a Schindler-gyárban kialakított, a zsidók német megszállás alatti életét bemutató múzeum, Poznańban az 1918–19-es, illetve Varsóban az 1944-es felkelés múzeuma.²⁹

A hivatalos nevén Europejskie Centrum Solidarności tanulságos szójáték. A Szolidaritás Európai Központja vonatkozik magára a szervezetre, illetve a szolidaritás általános értékére. Az állandó kiállítás fő üzenete, hogy a Szolidaritás története nem csupán lengyel, hanem európai esemény, a vasfüggöny leomlásának döntő része, az európai egységesség egyik mérföldköve, másrészt a szolidaritás egyetemes emberi érték, amelyet vallási vezetőktől kulturális ikonokig számos példával illusztrálnak.

az a Lech Wałęsa-féle Szolidaritás történetéből ismert.

²⁸ www.ecs.gda.pl

²⁹ Krakkóban a német megszállás alatti éveket bemutató állandó kiállítás a Schindler-féle zománcüzem egykori épületében a városi múzeumi ernyőszervezet része, lásd www.muzeumkrakowa.pl. Az ún. nagy-lengyelországi felkelés (1918–19) múzeuma a poznaí főtéren ugyanilyen élménymúzeumi eszköztárral, újonnan megrendezett állandó kiállítás, vö. www.wmn.poznan.pl, míg az 1944-es varsói felkelés múzeuma szintén ipari konverziós helyszínen látható: www.1944.pl.

Egy gdański, lengyel történelmi eseménysort így emel a múzeum, illetve a neve, missziója, tudományos és közéleti programjai révén az ECS széles európai, globális üggyé. Egy történelmi trauma feldolgozása és egy városnegyed rehabilitációja mellett ez a részben múzeumi, részben jóval tágabb szerepű intézmény így avanszál mai politikai aktorrá.

A környéken már működik egy-egy volt hajógyári épületben és csarnokban kortárs művészeti központ (Wyspa), s itt kívánnak új Kortárs Művészeti Múzeumot létrehozni a Muzeum Narodowe jelenkori anyagának kitelepítésével a mostani műemléki palotájából.³⁰ Jóval nagyobb horderejű, hogy 2017-ben – a központi kulturális tárca és helyi, városi és vajdasági döntéshozók közötti, még ilyen nagy projektek esetében sem megszokott módon éles konfliktusok után – megnyílt az akkori varsói kormány által létrehozott Második Világháború Múzeuma a Kwadrat lengyel építésziroda tervei szerint.³¹ A drámai hatásra törő építési gesztust megtestesítő, állami fenntartású intézmény nemcsak fizikailag esik közel a Westerplatte-hez, hanem küldetésének is fő eleme, hogy a szélesen értelmezett nemzetközi szakmai és laikus közönség számára a második világháború lefolyásában, különösen a kitörésében a lengyel vonatkozásokat és azok máig ható geopolitikai következményeit az eddiginél jobban kiemelje. Mivel 1939-ben a német támadás elsőként az akkor sem lengyel, sem német, hanem szabad városként működő Gdańsk/Danzig ellen indult a kikötő Westerplatte nevű nyúlványán, a város és a helyszín karakteres választás. Amint a Szolidaritás Európai Központja, úgy a világháborús múzeum esetében is megfigyelhető, ahogyan a város nemcsak nemzetközi léptékű új kulturális intézményekkel bővült, hanem ezek a helyi történelemből mai és egyetemes érvényű üzenetet igyekeznek faragni. Város és állam szerepvállalását ezért sem reális szétválasztani ezekben a projektekben: a múlt múzeumi prezentációja révén egy-egy város és ország egyaránt a saját mai pozícióját kívánja messze a turizmuson túl, a globális média- és közéleti figyelem mezőjében megváltoztatni.

30 www.wyspa.art.pl

31 www.muzeum1939.pl

Európai összevetésben

A többféle nyugat-európai példát követően azért választottam a kelet-európai eseteket egyetlen országból, mert talán ezek a rövid leírások is szemléltetik, hogy az új évezredben a kontinens legnagyobb múzeumi expanziója Lengyelországban tapasztalható. Hat-nyolc városban – főként Varsó, Krakkó, Wrocław, Gdańsk, Poznań, Łódz és Katowice említettek – bármely más európai országban is jelentősnek számító léptékben indult meg a múzeumügy fejlesztése, és ez összességében az országot is múzeumi középhatalommá emelte. Adott volt a hatalmas és eddig nem megfelelően bemutatott kulturális és történelmi tematika, az építészeti átalakításokat és az új épületeket jelentős részben uniós forrásokból lehetett finanszírozni, és „csupán” a szándék és a döntések sorozata kellett, hogy ezek a nagyvárosok, a mögöttük álló vajdaságok, valamint a központi kormányzat az identitásképzés kiemelt eszközeként a múzeumokra, és ne lehetséges más intézményekre, szabadidős helyszínekre szavazzon.

Összesítésben így az első megállapítás, hogy a felvilágosodás enciklopédikus igényének és a romantika nemzetállami gondolatának közös gyermekeként létrejövő múzeum továbbra is az egyik legdinamikusabb európai kulturális intézménytípus. Hol egyik régióban jut nagyobb szerephez, hol a kontinens egy másik súlypontján kap lendületet, de minden ország, azon belül városok igen széles köre talál mindig újabb motivációt a múzeumok fejlesztésére. A siker egyik kulcsa éppen a sokrétű kapcsolódás az európai társadalomszerveződés meghatározó formációjához, az urbánus léthez. A múzeum szól a város saját lakosságának, vagyis belső identitást alapoz meg. Üzenetei vannak az országon belülről és a határokon túlról érkező látogatóknak, tehát egy város külső kommunikációjának is a pillére. A mai média és digitális felületek révén ezek az üzenetek fizikai ottlét nélkül is jól dekódolhatók: egyre nagyobb számban „fogyasztják” a múzeum „szolgáltatásait” olyanok, akik nincsenek ott, talán sosem jártak, nem is fognak ott járni.

A múzeumnak otthont nyújtó város irányíthatja intézményét szinte egymaga, de kapcsolódhat más társadalomszerveződési szintekhez is – együttműködhet a tartományi vagy az állami szinttel, sőt a brüsszeli, uniós küldetésű Európai Történelem Háza példájának értelmében akár

szupranacionális szervezet, az Európai Unió imázsának alakítója is lehet, miközben továbbra is formálja a város arcélét.³²

A mégoly változó, de gyakran szoros kapcsolódás az állami kormányzathoz veszélyeket is hordoz. Sérül vagy megszűnik egy állam szuverenitása, szinte bizonyosan megsínyli ezt a területén lévő városok múzeumi hálózata is. Ám az új helyzetben is szükség lesz múzeumokra, ahogy azt a közelmúltban Jugoszlávia szétesése mutatta, ahol a modern kori történelmükben sok esetben először önálló új államok most városaikban mind új múzeumokat fejlesztenek.

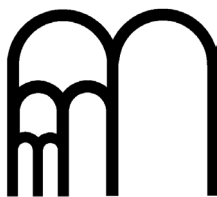
Múzeum és állam összefonódása a városok között domináns szerephez juttatja a fővárosokat. Amelyik országban a főváros változik, ott ez nemes versenyt is kibontakoztat a múzeumi reprezentáció terén: az orosz-szovjet történelemben így jött létre két, egymagában is bármely külföldi főváros múzeumi kínálatával vetekedő centrum, a cári gyűjteményekre építkező Szentpétervár és az eleinte kifejezetten a városi polgárság (például a műgyűjtő Tretyjakov-fivérek), utóbb az új fővárost felemelni kívánó állam múzeumalapításait élvező Moszkva. Átmenetileg volt főváros Bonn, és a nyugatnémet évtizedek alatt fővárosi rangon fejlesztett múzeumok a Rajna partján pazar örökséget jelentenek ma az újra „csak” városnak. Mennyire *nem* magától értetődő a múzeumok felkarolása az európai kultúrkörön kívül, azt Törökország esete mutatja, ahol az egyetlen érdemi múzeumi kínálattal bíró város Isztambul – nemcsak azért, mert félig európai város, hanem mert *nem* a főváros, és ezáltal intellektuálisan sokkal szabadabb, mint Ankara.

Uniós, állami, tartományi, fővárosi, városi vagy akár a városokon belül a kerületi szinten azért is népszerű kulturális eszköz a múzeum, mert két olyan bástyán nyugszik, amelyek jól fejleszthetők más érdekeltek bevonásával: az épületen és a gyűjteményen. A városképet formáló, látványos épületeket emelni úgy a politika, mint a beruházók számára mindig presztízskérdés, a médiafigyelem egyik titka. Ha az épület új, akkor azért; ha egy műemlék helyszínt revitalizál, akkor azért kommunikálható jól. Ugyancsak jól bővíthető a gyűjtemény ilyen együttműködésekben. Gyűjteni igazi emberi alapszervedély, hiszen az elmúlástól, a haláltól való félelmet segíti kezelni azzal, hogy egy entitás majd túlél minket. Így az

egyszerű kisvárosi képeslaptól a védett örökségig mindent gyűjt az ember, és ebből a kisvárosi helytörténeti múzeum ugyanúgy profitálhat, mint a főváros nagy közgyűjteménye. A múzeumaival jól sáfárkodó város ennek megfelelő keretet biztosít: olyan nyitott múzeumokat működtet, amelyekben minél több érintett vagy érdekelt – egyéni, intézményi vagy éppen üzleti – fél részt kíván és tud venni.

Irodalom

- Ébli, G. 2005: *Az antropologizált múzeum. Közgyűjtemények átalakulása az ezredfordulón*. Budapest, Typotex.
- Ébli, G. 2011: *Hogyan alapítsunk múzeumot? Tanulmányok a művészet nemzetközi intézményrendszeréről*. Budapest, Vince Kiadó.
- Ébli, G. 2016: *Múzeumánia. Egy kulturális élménygyár európai modelljei*. Budapest, L'Harmattan.

Pro Minoritate 2021. tavasz

Magyar emigráció a húszas években

KULCSÁR Beáta: Adaptációs kísérletek Kanadában. Egy magyar emigráns küzdelmei az 1920-as évek második felében

Várostörténet sajtóból

VÁRADI Natália: Beregszász, a Verke-parti város a hruscsovi időszakban a járási lap hasábjain

Etnika földrajz

SZABADI Ernő–Lóránd: Marosszék helységneveinek alakulása a különböző közigazgatási átszervezések és kulturális törésvonalak tükrében, a kezdetektől napjainkig

Kitekintés

KISS-KOZMA Georgina: Egy új perspektíva a romániai magyar ifjúsági szervezetek intézményesülésének vizsgálatához

Szemle

VARGA Attila: Jogi láttelet a kisebbségi magyar közösség léthelyzetéről

Fábián Gyula (szerk.) – Bethlendi András – Bogdán Andrea – Ilyés Zsolt – Kovács Bálint – Pál Előd – Veress Emőd: *Standarde controversate ale coexistentei juridice dintre majoritate si minoritatea maghiara in Romania*, Editura Hamangiu, București, 2020

FEDINEC Csilla: Ha a lehetetlent letetni lehetne

Dobos Balázs: *A személyi elvű kisebbségi autonómiák Kelet-Közép-Európában*, Társadalomtudományi Kutatóközpont – Kalligram, Budapest, 2020

NÉMETH Zsolt: Új narratíva Európáról: magyar „országjelentések” az EU többi tagjáról

Lovász László Gábor – Trócsányi László (szerk.): *Európai körkép*, Ludovika Egyetemi Kiadó Nonprofit Kft., Budapest, 2020

GRÚBER Károly – KÉZAI Petra Kinga: Közép-Európa magyar szemmel

Bába Iván – Gyurcsík Iván – Kiss Gy. Csaba: *Közép-Európa magyar szemmel*, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (iASK), Kőszeg, 2020

NAGYMIHÁLY Zoltán: Képzeltbeli vonatút Kárpátalján

Tóth István: *A folytonosság újratelemzése. Kárpátaljai beszélgetőkönyv* (Kérdez: ZELEI Miklós), Magyar Napló, Budapest, 2020

FLICK LÁSZLÓ – GÖMBICZ NÁNDOR

A város-vidék ellentét reneszánsza

Útban a modern városállamok felé?

A világ számos országában megfigyelhető az a jelenség, hogy a vidék és a városok lakossága különbözőképpen voksol a választások alkalmával. Sok esetben olyan nagy a különbség, mintha egy országon belül párhuzamosan két különböző felfogású nemzet élne. Az legaktuálisabb példája ennek az Amerikai Egyesült Államok elnökválasztása, ahol ismét felszínre tört a liberális „városállamok” és a konzervatív vidék küzdelmének évtizedes hagyománya. A jelenség nem egyedi, a város-vidék törésvonal – vagy kifejezőbb megnevezéssel élve város-vidék ellentét – Európában is a reneszánszát éli, amit a közelmúlt magyar, lengyel, francia és brit választási és népszavazási eredményei is visszaigazoltak. Az ebben rejlő hatalmi potenciált a liberális politikai elit is felismerte, hiszen épp napjainkban igyekszik megteremteni a legjelentősebb szavazóbázisát tömörítő városok „autonómiáját”: azzal, hogy széles körű lehetőséget kíván biztosítani az önkormányzatok közvetlen európai uniós támogatásának. Lényegében modern városállamokat hoznának létre, azaz egyfajta „államokat az államokban”. A nagyobb önkormányzatok ugyanis – méretüknek is köszönhetően – tág hatáskörökkel és széles körű pénzügyi lehetőségekkel hatékony ellenpólust képezhetnek a mindenkori tagállami kormányokkal szemben, ami elsősorban akkor bír kiemelt jelentőséggel, ha utóbbiakat – a választók demokratikus döntésének értelmében – éppen jobboldali és nemzeti konzervatív politikai erők vezetik.

Tanulmányunkban először ismertetjük a város-vidék törésvonal elméleti hátterét, majd konkrét választási eredményeken keresztül mutatjuk be ezen ellentét gyakorlati érvényesülését. Utóbbiak kapcsán kiemelt terjedelemben foglalkozunk a Magyarországon megrendezett 2018-as országgyűlési, valamint a 2019-es európai parlamenti választás eredményeinek elemzésével.

A törésvonal-elmélet lényege

A törésvonal-elméletek a politikatudomány egyik legismertebb területét jelölik, amely Seymour M. Lipset és Stein Rokkan elméletén alapul,¹ melyből kiindulva számos egymástól eltérő törésvonal-meghatározás született az utóbbi fél évszázadban.² Az említett szerzőpáros 1967-ben rámutatott arra a négy klasszikus törésvonalra, melyek leginkább meghatározták koruk társadalmi és politikai konfliktusait: a többségi és kisebbségi kultúra közötti, illetve az állam és az egyház közötti törésvonal a nemzeti forradalmakkal, a munkások és tőkészek közötti, illetve az agrárius termelők és ipari vállalkozók közötti törésvonal pedig az ipari forradalmakkal jött létre. Ma ezek az etnikai konfliktusokban, a vallási különbségekben, a munkások és munkaadók közötti feszültségekben, illetve a város és a vidék ellentétében törnek felszínre.

A város-vidék törésvonal elméleti háttere

A tanulmányunk szempontjából releváns, s a 20. század első felét meghatározó város-vidék ellentét lényegét Lipset és Rokkan a mezőgazdasági termelők és az ipari vállalkozók „konfliktusában” látta, mely azon alapult, hogy „a földművesek a lehető legjobb áron akarták eladni áruikat, és alacsony áron megvenni, amire szükségük volt az ipari és városi termelőktől.”³ A vidék-város törésvonal politikai kifejeződése azonban eltérő volt az egyes országokban. Franciaországban, Olaszországban és Spanyolországban például ritkán jelent meg közvetlenül pártellentétekben, a szerzők által vizsgált öt északi országban viszont hagyományosan a városok dominálták a politikát, és a demokratikus, illetve parlamentáris kormányzásért folyó küzdelem összefüggött a földművesek mozgósításával, valamint a központi elittel szembeni elégedetlenség kifejezésével. Mindemellett a fentebb említett gazdasági ellentétek is megjelentek, amikor a mezőgazdasági termelők is beléptek a piacgazdaságba. Ennek

1 Lipset–Rokkan 1967.

2 Ennek egy áttekintése: Róna 2008.

3 Lipset–Rokkan 1967, 21. „The peasants wanted to sell their wares at the best possible prices and to buy what they needed from the industrial and urban producers at low cost”.

eredményeként jöttek létre az agrárpártok, melyek a törésvonalak nyomán a munkáspártokkal szemben sem tudtak a városi konzervatívokkal összefogni. A szerzők szerint ott jöttek létre a meghatározó agrárius (vidéki) pártok, ahol az erős kulturális ellentétek elmélyültek és erősítették a gazdasági konfliktusokat.

A város-vidék törésvonal átalakulása

Lipset és Rokkan szerint az 1960-as évek pártrendszerei többségében még tükrözték az 1920-as évek törésvonal-szerkezetét. Híres „befagyási” tézisének lényege, hogy csak a négy törésvonalat tükröző pártok képesek túlélni egy ilyen hosszú időszakot. A szerzőpáros elméletét – azaz a pártrendszer törésvonalak általi meghatározottságát – azonban már 1969-ben kritikával illette Giovanni Sartori. Az olasz politikatudós szerint nem a társadalmi konfliktusok következtében jöttek létre a pártok, hanem éppen ellenkezőleg: a pártok maguk is képesek voltak átpolitizálni és relevánssá tenni az éppen elhalványulóban lévő törésvonalakat.⁴ A kritika azonban nem a törésvonalak létéről, hanem azok politikai pártrendszerhez fűződő viszonyáról szólt.

A 60-70-es évek óta azonban számos olyan folyamat ment végbe, melyek jelentős hatással voltak a társadalmi törésvonalakat meghatározó konfliktusokra. A nyugati jóléti államok kiteljesedtek, a mezőgazdasági és ipari szektor veszített korábbi szerepéből, utat tört a szolgáltatói szektor, valamint beléptünk az információs társadalom és gazdaság korába. Ezzel párhuzamosan a hagyományos munkásosztály megszűnt, elindult a polgárosodás és a városiasodás folyamata, a marxista osztályfogalom pedig egyre kevésbé bírt relevanciával. Mindemellett a növekvő társadalmi mobilitás csökkentette az osztályalapú szolidaritást és polarizációt; a polgárosodással a munkásosztály is középosztályszintű életmódot kezdett folytatni; a társadalmi osztályokat politikailag fragmentáló új törésvonalak megerősödtek; az egyre kiterjedő oktatásnak köszönhetően az osztályalapú válaszoktól függetlenedő választói döntések születtek; a környezetvédelemhez és emberi jogokhoz hasonló új témák felkarolá-

4 Sartori 1969.

sával megrendült az osztályalapon szerveződő pártok egysége; valamint ezzel együtt létrejött egy úgynevezett „középosztály-baloldaliság”.⁵

A törésvonalak tehát változni kezdtek, s ma már a „befagyasztási tézis” sem állja meg a helyét. Részben a fentebb említett folyamatok következtében a hagyományos pártok karaktere módosult: a társadalmi tagság átalakulásával és a középosztályosodás folyamatával párhuzamosan a korábbi tömegpártok gyűjtő vagy más néven néppártokká (*catch-all parties*) alakultak, melyek már nem rendelkeznek stabil társadalmi bázissal.⁶ Mindemellett a hagyományos pártokon kívül olyan pártalakulatok is megjelentek, amelyek nem illeszthetők a klasszikus törésvonalakat tükröző pártok elméleti keretébe, mint például a rendszerellenes (*anti-establishment*), illetve a konkrét kérdések és témák köré szervező „egytémájú” (*single-issue*) pártok. Utóbbiak közé tartoznak a zöldpártok, a nyugdíjaspártok, a kalózpártok és egyes viccpártok.

Az osztály- és vallási törésvonalak létének érvényessége tehát megkérdőjeleződött, ami elsősorban a hagyományos ipari kor végének és a szekularizáció térhódításának tudható be. Ez az átmenet a második világháború utáni új generáció értékrendjének változásával járt, melyet Inglehart „csendes forradalomnak” nevezett.⁷ A választók többségének élete részévé vált a középosztálybeli életforma, és a materiális értékekkel szemben már egyre inkább a posztmateriális tényezőket kezdték előnyben részesíteni. Ezt erősíti az is, hogy egyre kevesebben dolgoznak a mezőgazdaságban: a Világbank adatai szerint az Európai Unióban 1991-ben még az összes foglalkoztatott 11 százaléka dolgozott ebben a szektorban, 2020-ra azonban már 4 százalékra csökkent az arányuk.⁸ Ennek következtében a vidék-város törésvonal alatt ma már nem elsősorban a 60-as évekbeli, ipari vállalkozó – mezőgazdasági termelő ellentétére gondolunk. A törésvonal mai karaktere átalakult, így a klasszikus törésvonal-elméleteket jellemző csoportszavazás helyett sokkal inkább a választó értékrendjéhez közelebb álló pártra való szavazás jelensége érvényesül.

5 Knutsen 2006, 1–12.

6 Katz–Mair 1995.

7 Inglehart 1977.

8 <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?locations=EU>

Progresszív nagyvárosok vs. konzervatív vidék

Többek között a városiasodás gazdasági hatásaira vezethető vissza a manapság szemmel láthatóan erősödő város-vidék törésvonal, s az sem túlzó állítás, hogy manapság a reneszánszát éli a város-vidék ellentét. Mára ugyanis jelentős gazdasági különbségek alakultak ki a hatalmas agglomerációval körülvett metropoliszok és a kisebb településekből álló, vidéki régiók között, ami politikai feszültségek forrásául is szolgál.⁹ A több lehetőséggel és jobb megélhetéssel kecsegtető nagyvárosok és metropoliszok ugyanis vonzzák a munkaerőt, így mára a nagyvárosokba, valamint azok agglomerációjába költözők váltak a globalizáció jobban megfizetett, első számú nyerteseivé. Ezzel szemben a kisvárosok és a községek lakói kevésbé érintettek a nemzetközi gazdasági integrációban.

A nagyvárosok és a „pszichológiai liberalizmus”

Az eltérő településtípusok eltérő életmódot is jelentenek egyben. A be-
rögzült kulturális mechanizmusokon keresztül a városi és a vidéki szokások közvetlenül befolyásolják az állampolgárok gondolkodását, legyen szó nemzeti öntudatról, vallásról, családpolitikai kérdésekről vagy akár a hagyományos kulturális szokásokhoz való hozzáállásról. Ezt a jelenséget szomszédsági hatásnak (*neighbourhood effect*) nevezi a szakirodalom. Eszerint a közvetlen kommunikáció hasonló választói magatartáshoz vezet, azaz egy adott településen együtt élő személyek megosztják egymással a nézeteiket, ezáltal befolyásolva egymást. Ez a hatás nem csupán a hasonló társadalmi helyzetűek között áll fenn, azaz egy településen belül a különböző társadalmi helyzetűekre is ugyanúgy hat,¹⁰ legyen szó nagyvárosokról vagy éppen községekről. A politikai földrajz megközelítése szerint a külváros általában a szabadidős tevékenységek lehetőségeit, a belváros pedig többnyire a munkalehetőségeket teremti meg. A külváros ez alapján alkalmasabb a hagyományos családmódel preferálására, míg a belvárosi környezetben a progresszív szemlélet kerül előtérbe.

⁹ Kriesi et al. 2008.

¹⁰ Ignácz–Szabó 2014.

A választópolgárok lakókörnyezete ebből a szempontból összefüggésben áll a politikai preferenciákkal. A városi elidegenedés szociálpszichológiai elmélete szerint a városi élet „a hagyományos társadalmi erkölcstől való eltérésre ösztönöz”,¹¹ miáltal jobban kedvez a pszichológiai liberalizmusnak. Georg Simmel már 1903-ban írt a metropoliszok által teremtett sajátos pszichológiai körülményekről.¹² A nagyvárosi embert sokkal több inger éri, amivel szemben közönnyel védekezik. Emellett kevésbé van lehetősége szoros kötelékek kialakítására, mint a szűkebb közegekben. A nagyobb közösségi kör egyben újfajta egyéni szabadságot feltételez: míg a városiasodás előtti, feudális időkben az számított szabad embernek, aki a közösség szabályain belül élt, addig a városi ember eltávolodik ezektől. A „testi közelség és a tér szűkösége csak még láthatóbbá teszi a mentális távolságot”.¹³ A modern városi életre ezért szoktak feministák, LMBTQ személyek és egyéb nonkonformista csoportok szabadságának oázisaként hivatkozni.¹⁴ A városi ember progresszív politikai preferenciáinak alapja tehát egyfelől a metropoliszok által feltételezett pszichológiai liberalizmus. A térbeli szűköség visszatérő érv a politikai földrajz kutatói részéről, amely részben pszichológiai megalapozottságú. A város-vidék el-lentét tehát már nem csupán a gazdasági és érdekalapú konfliktusokra, hanem a nagyvárosok sajátosságaira vezethető vissza. A távolság szerepe szintén meghatározó lehet, hiszen két egymástól távol lévő populáció között kevésbé alakul ki személyes információcsere. A kevésbé sűrűn lakott területeken kevesebb az interakció, ezért nagyobb az interdependencia, azonkívül a megszokott gondolkodás- és magatartásmód is hosszabb távon marad fenn, ami összefüggésben áll a konzervatív szemlélettel.¹⁵

11 Gimpel et al. 2020, 1346. idézi C. S. Fischert (1984): „encourages deviation from traditional social morality”.

12 Simmel 1950 [1903].

13 Kiemelés: Simmel i. m. „This is because the bodily proximity and narrowness of space makes the mental distance only the more visible.”

14 Gimpel et al. 2020, 1348.

15 Gimpel et al. 2020, 1349.

A város-vidék ellentét reneszánsza

Lipset és Rokkan egyik legfontosabb felismerése az volt, hogy vannak olyan társadalmi konfliktusok, melyek jelentősebbek a többinél: erősebben polarizálják a politikai rendszert, és idővel változni is képesek. A város-vidék törésvonal is kétségkívül ezek közé tartozik. Mivel nem alakult ki konszenzus mindenkori, változatlan törésvonalakról, azok egyik leggyakrabban használt meghatározását Bartolini és Mair ismert feltétel-rendszeréhez szokták kötni.¹⁶ Eszerint releváns törésvonalakról három egymást erősítő feltétel együttes fennállása esetén beszélhetünk. Ennek értelmében a konfliktusnak három szinten kell léteznie: a választók szociodemográfiai összetételében megjelenő empirikus szinten, a társadalmi csoportok identitását alakító értékek összességét megjelenítő normatív szinten, valamint a szavazók és az elit közötti kapcsolatot intézményesítő szervezeti szinten. Az utóbbi évtizedek egyik figyelmet keltő jelensége, hogy bár a meghatározó törésvonalak jelentős változáson mentek keresztül, a város-vidék ellentét mégis mintha reneszánszát élné. A lakhely méretével szoros összefüggést mutat (empirikus szint) a választói értékrend és preferencia (normatív szint), mely a pártok (szervezeti szint) választási eredményeiben is tükröződik. Nemzetközi jelenség, hogy a baloldali, liberális és progresszív ideológiát képviselő pártok a nagyobb, sűrűbben lakott városokban az erősebbek, míg a jobboldali, konzervatív erők a nagyobb számban lévő, de kisebb településeken rendelkeznek nagyobb támogatottsággal. A választási térképeken az országok gyakran a konzervatív erők színét veszik fel, melyen foltokban tűnnek fel a liberális városállamok.

Nemzetközi példák sora támasztja alá a város-vidék ellentét reneszánszát

A város-vidék ellentét reneszánszát számos választási eredmény is alátámasztja. Elég, ha csak az Amerikai Egyesült Államok, Kanada, az Egyesült Királyság, Franciaország vagy éppen Lengyelország példáját vesszük ala-

¹⁶ Bartolini–Mair 1990.

pul. Ezekben az országokban a város-vidék ellentét elnökválasztásokon, parlamenti választásokon és népszavazásokon is ugyanúgy tört a felszínre: vidéken a jobboldali, konzervatív szavazók, a városokban pedig a baloldali és liberális választók voltak többségben.

Az USA-ban a városokban erősek a demokraták, Kanadában szeparatista mozgalmak felerősödéséhez vezetett a város-vidék ellentét

Az Amerikai Egyesült Államokban az államok általában pirosak (republikánusok), a városok pedig kékek (demokraták) a választásokat követően.¹⁷ Egy 2014-ben készült kutatás szerint az 51 darab 250 ezernél nagyobb népességű amerikai városból mindössze 10 település lakosai hajlottak inkább konzervatív irányba.¹⁸ A 2016-os elnökválasztás is jól tükrözte, hogy a demokraták legfőbb szavazóbázisát a nagy metropoliszok központjai és a környező külvárosi részek adják, az ott lakók azok, akik politikai és társadalmi kérdésekben liberális attitűddel rendelkeznek. Mindezt a 2020-as elnökválasztás is megerősítette: a négyzetméterenként 100 főnél kisebb népsűrűségű megyékben a demokrata Joe Biden átlagosan mindössze 30 százalékot szerzett, míg a négyzetméterenként 2000 főnél nagyobb népsűrűségű területeken 55 százalékot ért el.¹⁹

Kanadában a 2019-es parlamenti választás során olyan feszültségekhez vezetett a város-vidék ellentét, melyek egy „két Kanada” létrejöttét vizionáló mozgalom újraéledéséhez vezettek. A Liberális Párt a nyugati, elsősorban konzervatív többségű vidéki területeken vereséget szenvedett, míg a keleti, városiasabb területeken meg tudta tartani pozícióit.²⁰ A nagyvárosi bázissal rendelkező liberális kormányzat ráadásul a karbonkibocsátás csökkentését és a gazdaság olajipartól való függetlenedését tűzte ki célul, ami szemben állt a konzervatív régiók érdekeivel.²¹ Ennek következtében a keleti metropoliszok, illetve a nyugati vidék közötti kul-

17 Graham 2017.

18 Tausanovich–Warshaw 2014.

19 <https://qz.com/1927392/the-rural-urban-divide-continues-to-be-the-story-of-us-politics/>

20 <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>

21 <https://www.theguardian.com/world/2019/nov/25/wexit-alberta-canada-independence-separatism>

turális ellentét is felerősödött, újra aktualizálva a szeparatista mozgalmakat. A legismertebb szerveződés Wexit néven indult, s a négy legnyugatibb tartomány kiválását tűzte ki célul. Ez utóbbi gondolat a Konzervatív Párt szavazói körében is vonzóvá vált.²²

Az Egyesült Királyságban, Franciaországban és Lengyelországban is vidéken erősebb a jobboldal

A szakításhoz vezető értékkülönbségek kapcsán sokkal közelebbi példát szolgáltat az Egyesült Királyság, mely a 2016-os Brexit népszavazással az előző bekezdésben említett Wexit névadója is volt egyben. Az EU-tagságról szóló népszavazás során – kivételesen magas részvételi arány mellett – a kisebb városok lakói inkább a kilépés, míg a városiak inkább a maradás pártján álltak. A város-vidék ellentét a brit parlamenti választásokon is megmutatkozott, hiszen 2010-ben a nagyvárosokon kívüli, vidéki szavazópolgárok 40 százaléka, míg 2017-ben már 48 százaléka szavazott a konzervatívokra. Ezzel szemben a Munkáspárt a nagyvárosi választók körében 2010-ben 35, 2017-ben pedig már 49 százalékos támogatottságot tudhatott magáénak.²³ Mindemellett London már 1997 óta a Munkáspárt egyik legfőbb bázisának számít.²⁴

A város-vidék ideológiai törésvonal emblematis példája a 2017-es francia elnökválasztás is, melynek második fordulójában a nemzeti radikális Marine Le Pen és a liberális Emmanuel Macron küzdelme mutatott rá a politikai verseny területi dimenziójára. Míg az 5000-nél kisebb lélekszámú településeken egyértelműen a szuverenitáspárti és bevándorlásellenes Le Pen, a lakosság szám növekedésével együtt pedig a föderációpárti és bevándorláspárti Macron támogatottságának növekedése volt megfigyelhető. Párizsban előbbi mindössze 5, utóbbi közel 35 százalékos támogatottságot szerzett.²⁵

22 <https://www.cbc.ca/news/canada/calgary/wexit-canada-separation-conservatives-1.5638244>

23 <https://www.bbc.com/news/election-2019-50417767>

24 <https://www.mylondon.news/news/zone-1-news/general-election-2019-london-votes-17414929>

25 Emanuele 2017.

Végezetül egy Magyarországhoz közelebbi példa a 2020-as lengyel elnökválasztás második fordulója. A jobboldali konzervatív Andrzej Duda a vidék szavazatainak 63 százalékát tudhatta magáénak, míg a városokban a szavazópolgárok kevesebb mint 44 százaléka támogatta. Duda különösképpen azokban a közösségekben nyerte el a szavazók szimpátiáját, melyek lakosságának száma nem haladja meg az 5000 főt. Azokban a városokban azonban, amelyekben a lakosságszám meghaladja a fél milliót, csupán a szavazatok 33 százalékát tudta megszerezni.²⁶ A törésvonal mentén nincs akkora polarizáció, mint az Egyesült Államokban vagy Franciaországban, ugyanakkor a választást kísérő politikai narratíva kiélezte a város és vidék ellentétét. A német média egy része is a liberális terminológiát használva számolt be a lengyel elnökválasztásról, amit a „populisták” és a „szabad városok” közötti harcként értelmeztek, melyben az utóbbiak a nyitottságot, a toleranciát és a demokráciát védik.²⁷ Duda győzelme után pedig a városi szavazók körében – „nem veszek lengyeltől” szlogen alatt – elindult egy kezdeményezés, mellyel elsősorban a mezőgazdaságra szakosodó vidéki szavazókön kívántak bosszút állni.²⁸

A magyar választási eredmények is tükrözik a város-vidék ellentétet

A választói magatartásban megjelenő város-vidék különbség – vagy provokatívabb megfogalmazással élve ellentét – a 21. század második évtizedének végén megrendezésre kerülő magyar választás eredményeiben is megmutatkozott, ami szintén alátámasztja e törésvonal aktualitását: minél kisebb településtípust vizsgálunk, annál népszerűbbek a jobboldali, nemzeti konzervatív és kereszténydemokrata értékeket képviselő politikai erők. Fordított esetben ugyanakkor a baloldali és liberális értékrendet valló pártok erősödését mutatják a választástörténeti adatok. A tendencia

²⁶ <https://www.money.pl/gospodarka/wybory-2020-niecale-pol-miliona-glosow-roznicy-duda-wygrywa-w-50-przegrywa-w-500-6531608771139201a.html>

²⁷ <https://www.dw.com/pl/der-spiegel-o-wyborach-w-polsce-bunt-metropolii/a-54047779>

²⁸ <https://wpolityce.pl/polityka/509450-polskiego-nie-kupuje-czyli-zemsta-miasta-na-rolnikach>

a hazai viszonylatban kiemelkedően magas, a 70,2 százalékos hazai részvételt²⁹ hozó 2018-as országgyűlési választáson és a jóval kisebb, 43,6 százalékos megjelenési arány miatt a pártok törzstáborát jobban megmutató 2019-es EP-választáson is megmutatkozott. A megfelelő összehasonlítás érdekében a parlamenti választás esetében is kizárólag a listás választási eredményeket vettük figyelembe, azaz a 2018-as országgyűlési választás egyéni választókerületi eredményei és a 2019-es önkormányzati választás nem képezi jelen elemzésünk tárgyát. Bár a város-vidék ellentét ez utóbbiak esetében is kimutatható lenne, a jelöltek népszerűsége vagy éppen-séggel népszerűtlensége mégis torzítaná a pártok valós támogatottságát mutató adatokat.

Fontos megjegyezni, hogy a város-vidék különbség a választási részvételi hajlandóság tekintetében is jól azonosítható mintázatot mutat: a nagyobb, és többségében baloldali és liberális szavazókat tömörítő településeken jellemzően aktívabbak a szavazók, ennek okai vizsgálata ugyanakkor nem képezi jelen elemzésünk tárgyát.

1. táblázat. A választási részvétel megoszlása³⁰

	<i>Budapest</i>	<i>Megyei jogú városok</i>	<i>Kisebb városok</i>	<i>Községek</i>
'18-as parlamenti választás	75,80 százalék (1,0 millió fő)	72,85 százalék (1,18 millió fő)	69,77 százalék (1,87 millió fő)	65,71 százalék (1,52 millió fő)
'19-es EP-választás	52,51 százalék (690 ezer fő)	45,45 százalék (715 ezer fő)	41,13 százalék (1,1 millió fő)	39,40 százalék (935 ezer fő)

Vidéken a legerősebb a jobboldal

Magyarországon a Fidesz–KDNP számít az egyetlen olyan politikai erőnek, amely következetesen jobboldali, nemzeti konzervatív és kereszténydemokrata értékrendet képvisel. Az Orbán Viktor vezette politikai erő a 20. század vége óta kormányon és ellenzékben is ugyanezen elvek szerint határozta meg a politikai fundamentumait. Ennek megfelelően a jelenlegi kormánypártok mind a mai napig vidéken a legerősebbek, azaz

29 A magyarországi lakcímmel rendelkező választópolgárok megjelenési aránya.

30 A valasztas.hu adatai alapján.

elsősorban a kisebb településeken élő választópolgárok többségének szavazata biztosította a pártszövetség 2018-as és 2019-es nagyarányú választási győzelmeit.

A 2018-as országgyűlési választáson a Fidesz–KDNP a községekben (9,1 százalékponttal) és a kisebb városokban (0,9 százalékponttal) múlt felül a 47,4 százalékos országos listás hazai eredményét,³¹ míg Budapesten (9,2 százalékponttal), valamint a megyei jogú városokban (4,1 százalékponttal) szerepelt gyengébben (2. táblázat). A községekben tapasztalt kormánypárti fölényt a százalékos arány mellett az is jól szemlélteti, hogy a Fidesz–KDNP 2347 faluban ért el legalább 50 százalékos hazai listás eredményt, ami a 2808 kistépülés 83,6 százalékának felel meg.

2. táblázat. A Fidesz–KDNP országos listás szavazatainak megoszlása a 2018-as országgyűlési választáson³²

<i>Budapest</i>	<i>Magyei jogú városok</i>	<i>Kisebb városok</i>	<i>Községek</i>
38,2 százalék (378 ezer szavazó)	43,3 százalék (501 ezer szavazó)	48,3 százalék (880 ezer szavazó)	56,5 százalék (851 ezer szavazó)

Ugyanez a tendencia volt tapasztalható az egy évvel később megrendezett, de közel 27 százalékponttal kisebb részvételt hozó – azaz elsősorban a pártok törzsszavazóit megmozgató – EP-választáson is, ahol a jelenlegi kormánypártok még jobb arányokat értek el: az Orbán Viktor vezette politikai erő országos összesítésben 52,6 százalékos eredményt ért el, melynél a fővárosban 11,4 százalékponttal, a megyei jogú városokban pedig 4,6 százalékponttal teljesített gyengébben. Ezzel szemben a kisebb városokban 0,8 százalékponttal, a községekben pedig 8,5 százalékponttal jobban szerepelt (3. táblázat). Bár a kisebb városok összesített eredménye nem mutat kiemelkedő Fidesz–KDNP-főlényt, a kormánypártok beágyazottságát jó mutatja, hogy az elsősorban a törzsszavazókat megmozgató voksoláson 252 kisebb városban ért el legalább 50 százalékos szavazatarányt. Mindez a 322 ilyen település 78,3 százalékának feleltethető meg.³³

31 A hazai listás eredmény nem tartalmazza a magyarországi lakóhellyel nem rendelkező választópolgárok számát, akik levélszavazatok útján adhatják le a szavazataikat.

32 Hazai listás eredmény a valasztas.hu adatai alapján.

33 Összehasonlításként: a kiemelt, 70,2 százalékos részvétel mellett megrendezett parlamenti választáson 168 egyéb városban szerzett legalább 50 százalékos arányt a Fidesz–KDNP, ami a 322 ilyen település 52,2 százalékának feleltethető meg.

Ezen a téren a községekben megfigyelhető arány is javul az Orbán Viktor vezette politikai közösség szempontjából, mely a 2808 faluból 2555-ben szerezte meg legalább az érvényes szavazatok felét. Ez utóbbi kiemelkedően magas, 90,1 százalékos aránynak felel meg.

3. táblázat. A Fidesz–KDNP országos listás szavazatainak megoszlása a 2019-es európai parlamenti választáson³⁴

<i>Budapest</i>	<i>Megyei jogú városok</i>	<i>Kisebb városok</i>	<i>Községek</i>
41,2 százalék (283 ezer szavazó)	48,0 százalék (341 ezer szavazó)	53,4 százalék (571 ezer szavazó)	61,1 százalék (567 ezer szavazó)

Érdemes megemlíteni, hogy az országos eredményhez viszonyított különbségek a kiemelten magas részvételt hozó országgyűlési és a jóval kisebb aktivitást kiváltó EP-választás esetében is hasonlóak voltak, bár Budapesten némileg nagyobb volt a differencia az uniós választáson. A Fidesz–KDNP a fővárosban 9,2, illetve 11,5 százalékponttal, a megyei jogú városokban pedig 4,1, valamint 4,6 százalékponttal teljesített gyengébben az országos eredményénél. Ezzel szemben a kisebb városokban 0,9, illetve 0,8, míg a községekben 9,1, valamint 8,5 százalékponttal szerepeltek jobban a kormánypártok.

Fontos kiemelni, hogy a 21. századi magyar politikában a Jobbik Magyarországért Mozgalom is vállaltan jobboldali értékrenddel tudott érvényesülni, és 20 százalékos középpárttá válni. Igaz, hogy a Jobbik – a Fidesz–KDNP mérsékelt politikájával ellentétben – radikális jobboldali politikát folytatott, üzeneteivel ugyanúgy elsősorban a vidéki szavazók körében volt népszerűbb, mint az Orbán Viktor vezette politikai közösség. S bár a Jobbik a 2016-os tisztújítása után már egyértelműen a balliberális pártok szavazóinak megszólítására is egyre nagyobb hangsúlyt fektetett, a 2018-as országgyűlési választáson még mindig alapvetően jobboldali politikai erőnek tűnhetett a választópolgárok szemében. Ennek megfelelően a párt szavazótáborában a vidéki szavazók voltak többségben: az egykori radikális jobboldali, de mára a balliberális oldalba betagozódott politikai erő a kisebb városokban (22,4 százalék) és a községekben (21,6 százalék) szerepelt jobban a 19,8 százalékos országos hazai eredményénél, a megyei

34 A valasztas.hu adatai alapján.

jogú városokban (19,8 százalék) ugyanolyan eredményt ért el, Budapesten ugyanakkor jóval kevesebb szavazó bizalmát nyerte el (13 százalék). Hasonló arányokat hozott a 2019-es EP-választás is, ahol a parlamenti választást követő pártszakadás után – több mint 13 százalékpontot csökkenve – 6,3 százalékra esett vissza a párt szavazataránya, de továbbra is vidéken maradt erősebb a baloldali fordulatot felpörgető Jobbik (4. táblázat).

4. táblázat. A Jobbik országos listás szavazóinak megoszlása³⁵

	<i>Budapest</i>	<i>Megyei jogú városok</i>	<i>Kisebb városok</i>	<i>Községek</i>
2018-as parlamenti választás	13,0 százalék (128 ezer fő)	19,8 százalék (229 ezer fő)	22,4 százalék (409 ezer fő)	21,6 százalék (326 ezer fő)
2019-es EP-választás	3,2 százalék (22 ezer fő)	6,2 százalék (44 ezer fő)	7,4 százalék (79 ezer fő)	8 százalék (75 ezer fő)

A jobboldali politikai erők kapcsán érdemes még megvizsgálni a Jobbik 2018-as pártszakadása után megalakult Mi Hazánk Mozgalom szavazóinak településtípusok szerinti megoszlását is. A Toroczkai László vezette párt a Jobbik eredeti, radikális jobboldali ideológiáját felvállalva először a 2019-es EP-választáson indult, és 114 ezer szavazót vitt el az „anyapártjától”. Jobboldali politikai közösségként a Mi Hazánk is vidéken volt erősebb, ami szintén visszaigazolja azt a tényt, hogy a kisebb településeken élő választópolgárok többsége alapvetően jobboldali beállítottságúnak tekinthető. A párt országosan 3,3 százalékos eredményt ért el, a szavazóinak településtípusok szerinti megoszlása pedig a Jobbikéhoz hasonlított: a Mi Hazánk a kisebb városokban (3,7 százalék) és a községekben (3,8 százalék) szerepelt jobban az országos eredményénél, a megyei jogú városokban (3,3 százalék) ugyanúgy teljesített, Budapesten viszont arányaiban kevesebb (2,3 százalék) választót tudott megszólítani (5. táblázat).

5. táblázat. A Mi Hazánk országos listás szavazóinak megoszlása a 2019-es európai parlamenti választáson³⁶

<i>Budapest</i>	<i>Megyei jogú városok</i>	<i>Kisebb városok</i>	<i>Községek</i>
2,3 százalék (16 ezer fő)	3,3 százalék (23 ezer fő)	3,7 százalék (39 ezer fő)	3,8 százalék (35 ezer fő)

35 A valasztas.hu adatai alapján. A parlamenti választás esetében a hazai listás eredményt vetjük alapul.

36 A valasztas.hu adatai alapján.

Budapest a balliberális erők legfőbb bázisa

Míg a jobboldali szavazók aránya vidéken magasabb, addig a balliberális beállítottságú választók Budapesten felülprezentáltak. A hazai viszonylatban kiemelkedően magas, több mint 70 százalékos részvételt hozó 2018-as országgyűlési választáson az MSZP-P, az LMP, a DK, a Momentum és az Együtt esetében is tényszerű az az állítás, hogy minél kisebb településtípusról beszélünk, annál alacsonyabb a balliberális pártok szavazataránya. Az öt releváns párt/pártszövetség országos szinten összesen 29,1 százalékot ért el a hazai listás eredmények tekintetében, aminél a kisebb városokban (26,4 százalék) és a községekben (19,2 százalék) érték el rosszabb arányt az említett politikai erők. A megyei jogú városokban (33,5 százalék) és a fővárosban (45 százalék) viszont összességében jobban szerepeltek (6. táblázat). Méghozzá olyannyira, hogy a budapesti arány az országos eredmény 155 százaléka, a megyei jogú városok összesített szavazataránya pedig a 115,5 százaléka felel meg.

6. táblázat. A balliberális pártok országos listás szavazóinak megoszlása a 2018-as országgyűlési választáson³⁷

	<i>Budapest</i>	<i>Magyei jogú városok</i>	<i>Kisebb városok</i>	<i>Községek</i>
MSZP-P	18,1 százalék (179 ezer fő)	14,4 százalék (166 ezer fő)	11,3 százalék (205 ezer fő)	8,7 százalék (131 ezer fő)
LMP	10,9 százalék (107 ezer fő)	8,6 százalék (100 ezer fő)	6,8 százalék (124 ezer fő)	4,8 százalék (71 ezer fő)
DK	8,7 százalék (86 ezer fő)	6,1 százalék (71 ezer fő)	5,1 százalék (93 ezer fő)	3,8 százalék (58 ezer fő)
Momentum	5,8 százalék (57 ezer fő)	3,8 százalék (44 ezer fő)	2,7 százalék (50 ezer fő)	1,6 százalék (24 ezer fő)
Együtt	1,7 százalék (16 ezer fő)	0,6 százalék (7 ezer fő)	0,5 százalék (9 ezer fő)	0,3 százalék (5 ezer fő)
Összesen	45,2 százalék (445 ezer fő)	33,5 százalék (388 ezer fő)	26,4 százalék (481 ezer fő)	19,2 százalék (289 ezer fő)

Hasonló trendeket figyelhetünk meg a jóval kisebb, 43,6 százalékos részvétel miatt a pártok törzstáborát jobban megmutató 2019-es európai parlamenti választáson is: az Együtt megszűnését követően – és a balli-

37 Hazai listás eredmény a valasztas.hu adatai alapján.

berális fordulat alkonyán járó Jobbikkal még nem számolva – immáron négy releváns pártból/pártszövetségből állt a balliberális blokk, mely országos szinten összesen 34,8 százalékos országos pártlistás eredményt ért el. Ennél a kisebb városokban (32,7 százalék) és a községekben (24,7 százalék) szerepeltek gyengébben az említett politikai erők, a megyei jogú városokban (39,5 százalék) és a fővárosban (49,2 százalék) viszont jobban teljesítettek (7. táblázat). A budapesti arány az országos eredmény 141,5 százaléka, a megyei jogú városok összesített szavazataránya pedig a 113,5 százaléka felel meg.

7. táblázat. A balliberális pártok országos listás szavazóinak megoszlása a 2019-es EP-választáson³⁸

	<i>Budapest</i>	<i>Magyei jogú városok</i>	<i>Kiseb városok</i>	<i>Községek</i>
DK	19,8 százalék (136 ezer fő)	18,3 százalék (130 ezer fő)	16,3 százalék (174 ezer fő)	12,4 százalék (115 ezer fő)
Momentum	17,4 százalék (119 ezer fő)	10,7 százalék (76 ezer fő)	8,4 százalék (90 ezer fő)	5,8 százalék (54 ezer fő)
MSZP-P	9 százalék (62 ezer fő)	8 százalék (57 ezer fő)	6 százalék (65 ezer fő)	4,8 százalék (45 ezer fő)
LMP	3 százalék (21 ezer fő)	2,5 százalék (17 ezer fő)	2 százalék (21 ezer fő)	1,7 százalék (16 ezer fő)
Összesen	49,2 százalék (338 ezer fő)	39,5 százalék (280 ezer fő)	32,7 százalék (350 ezer fő)	24,7 százalék (230 ezer fő)

Érdeemes megvizsgálni, hogy a 2018-as pártszakadás után még erőteljesebb baloldali fordulatba kezdő Jobbik szavazataival együtt milyen eredményt ért el a baloldal az EP-választáson. A „2019-es” Jobbik baloldalra sorolásának gondolat kísérlete már csak azért is megalapozott felvétel, mert a Jobbik visszaesése – melynek következtében egy év alatt több mint 13 százalékponttal csökkent a párt szavazataránya – elsősorban a jobboldali szavazók lemorzsolódásának tudható be. A Republikon Intézet kutatása szerint a Jobbik szavazótáborának ötödét már 2015-ben is az ún. néppárti jobbikosok adták. Az intézet meghatározása szerint a párt szinte homogén, rendpárti vagy nemzeti érzésű szavazóival ellentétben „a néppártiak a legheterogénebb politikai identitású jobbikos szavazói csoport. Értékválasztásaik alapján jóval liberálisabb szavazókról van szó,

³⁸ A valasztas.hu adatai alapján.

mint a többi csoport esetében, ami összefügg politikai múltjukkal: korábbi választásaik alapján egykori baloldali szavazók is vannak itt”.³⁹ A 2018-as parlamenti választás idejére – a Jobbik folyamatos balratolódásának köszönhetően – vélhetően tovább nőtt az ún. néppárti jobbikosok aránya, az EP-választás idején pedig már ők alkothatták a párt törzsszavazóinak többségét. A Jobbik szavazatvesztése ugyanis olyan események után következett be, amelyek jellemzően a jobboldali szavazók lemorzsolódásának „kedveztek”. Egyrészt a Jobbik 2018 nyarán bekövetkezett pártszakadása következtében olyan, a párt jobbszárnyához tartozó politikusok távoztak a pártból, mint Apáti István, Dúró Dóra, Novák Előd, Toroczkai László vagy éppen Volner János. Másrészt pedig a Jobbik politikája az EP-választási kampányban tovább közeledett a többi balliberális pártéhoz: a már 2018-ban is hangoztatott bérunió mellett a Jobbik már az Európai Ügyészséghez való csatlakozás mellett is kiállt, a migrációt illetően pedig európai megoldást sürgetett.⁴⁰

A Jobbik szavazóival együtt a balliberális oldal abszolút többséggel (52,4 százalék) rendelkezett Budapesten az EP-választáson, de a megyei jogú városokban is magas szavazatarányt ért el (45,6 százalék). Ezzel szemben a kisebb városokban (40,1 százalék) és a községekben (32,7 százalék) gyengébben teljesített ez a politikai oldal (8. táblázat). Budapesthez képest tehát 12,3, valamint 19,7 százalékponttal, a megyei jogú városokhoz képest pedig 5,5, valamint 12,9 százalékponttal volt gyengébb a kisebb városokban és a falvakban a baloldal.⁴¹

39 <http://republikon.hu/elemzesek,-kutatasok/151216-a-jobbik-szavazoi.aspx>

40 https://blob.jobbik.hu/programs/biztonsagos_europat_szabad_magyarorszagot.pdf

41 Sajnálatos módon a 2022-es országgyűlési választás alkalmával valószínűleg már nem lesz lehetőség vizsgálni az időközben Jakab Péter vezetése alá került politikai erő szavazótáborának változását: az ellenzéki pártok teljes körű közös indulása meggátolja ezt, holott érdemes lett volna elemezni, mennyiben változott volna meg az immár véglegesen balratolódott párt szavazóbázisának településszerkezeti megoszlása, illetve valós, választási eredmények által visszaigazolt támogatottsága.

8. táblázat. A balliberális pártok országos listás szavazóinak megoszlása a 2019-es EP-választáson⁴²

	<i>Budapest</i>	<i>Megyei jogú városok</i>	<i>Kisebb városok</i>	<i>Községek</i>
DK–Momentum–MSZP–P–LMP	49,2 százalék (337 ezer fő)	39,5 százalék (280 ezer fő)	32,7 százalék (350 ezer fő)	24,7 százalék (230 ezer fő)
Jobbik	3,2 százalék (22 ezer fő)	6,2 százalék (44 ezer fő)	7,4 százalék (79 ezer fő)	8 százalék (75 ezer fő)
Összesen	52,4 százalék (359 ezer fő)	45,6 százalék (324 ezer fő)	40,1 százalék (429 ezer fő)	32,7 százalék (305 ezer fő)

Budapest: állam az államban?

A közel tizenegy éve ellenzékben lévő hazai balliberális oldal is tisztában van a fenti erőviszonyokkal, és jól érzékelhetően Budapestről kiindulva kívánja elérni a kormányváltást. A 2019-es önkormányzati választás után – melyet a balliberális pártok törzsszavazóinak köszönhetően⁴³ nyert meg a fővárosban az országos szinten ellenzékben lévő politikai oldal – Budapestet a kormányzattal szembeni ellenállás legfőbb terepévé jelölték ki. A fővárost azóta is kvázi városállamként kezeli a balliberális oldal, hiszen azontúl, hogy itt próbálják bemutatni, milyen politikát folytatnának egy 2022-es kormányváltás esetén, folyamatos hatásköri és pénzügyi vitát folytatnak az Orbán-kormányval. Az „állam az államban” felfogás szerinti városvezetést már Karácsony Gergely főpolgármester-jelölti programja is előrevetítette, melyben egy „Budapest-alkotmány” és egy városdiplomáciai fejezet is szerepel. Ezekben többek között a főváros kormányzattól való pénzügyi függetlenségét⁴⁴ és a „kormánytól független, aktív város-

42 A valasztas.hu adatai alapján.

43 A budapesti főpolgármester-választáson Karácsony Gergely – hasonló részvétel mellett – mindössze 1,56 százalékkal kapott kevesebb voksot, mint amennyit a DK, a Momentum, az MSZP-P, a Jobbik és az LMP összesen szerzett az alig több mint négy hónappal korábban megrendezett EP-választáson: a 2019. május 26-án megtartott EP-választáson – 52,51 százalékos részvétel mellett – az említett balliberális pártok összesen 359 198 szavazatot szereztek Budapesten. Ezzel szemben Karácsony Gergelyt 2019. október 13-án – 51,47 százalékos részvétel mellett – 353 593 szavazattal választották főpolgármesterré. Mindemellett a 23 fővárosi kerületből 14-et megnyert a balliberális oldal, aminek köszönhetően a fővárosi közgyűlésben is stabil többséget szerzett. Forrás: valasztas.hu

44 Karácsony Gergely főpolgármester-jelölti programja, 7. Forrás: https://parbeszedmagyarorszagerter.hu/files/public/budapest_mindenkie_1.pdf

diplomácia” szükségességét hangsúlyozta. Utóbbi keretében Karácsony Gergely – s így közvetve a balliberális oldal – a városok számára közvetlenül elérhető uniós források mértékének növelését, a fővárosi önkormányzat brüsszeli irodájának megerősítését, a szomszédos országok jellemzően balliberális vezetés alatt álló fővárosaival való intenzívebb kapcsolatokat, „a világ progresszív nagyvárosait tömörítő nemzetközi együttműködésekben” való intenzív részvételt, valamint „a Budapesten működő, jelentős nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező szervezetekkel (például egyetemekkel)” történő aktív partnerséget tűzte ki célul.⁴⁵

Az önkormányzati választások óta eltelt közel másfél évben kifejezetten aktív volt a fővárosi vezetés a fenti kérdésekben. A pénzügyi függetlenség témája folyamatosan napirenden van, amihez a koronavírus-járvány okozta rendkívüli helyzet is hozzájárult: az önkormányzatokat érintő szolidaritási hozzájárulás vagy éppen az iparűzési adó megfelelése ugyan minden helyhatóságot érzékenyen érintett, de a főváros bírálta a legintenzívebben a kormányzat ez irányú döntéseit. Mindemellett Budapest brüsszeli irodáját is megerősítette a Karácsony Gergely vezette önkormányzat (2021-ben 37,2 millió forintról 112,1 millióra emelkedett az iroda költségvetése⁴⁶), melyet Jávor Benedek személyében egy korábbi balliberális EP-képviselő vezet. Budapest ennek megfelelően intenzíven lobbizik az önkormányzatok közvetlen uniós támogatásának bővítése érdekében, mellyel kimondatlanul ugyan, de szintén az „állam az államban” szerepet próbálja megteremtteni. Fontos hangsúlyozni, hogy ez utóbbi törekvéssel nincs egyedül Budapest, hiszen a liberális oldal európai szinten is meg kívánja erősíteni a szavazóbázisának alapját képező városok pozícióit, melyek – jobboldali, konzervatív pártok országos győzelme esetén – politikai ellenpólust képezve léphetnek fel a kormányok tevékenysége ellen. Arról már nem is beszélve, hogy a pénzügyileg erősebb önkormányzatok adott esetben a balliberális hátország folyamatos és stabilabb fenntartásában is szerepet játszhatnak.

A 2020–2027-es időszakra vonatkozó uniós költségvetés, valamint a helyreállítási alap elfogadása kapcsán a többségében a liberális politikai elit által irányított Európai Bizottság és az Európai Parlament több

45 Uo. 24.

46 https://magyarnemzet.hu/belfold/javor-benedek-meghatározhatatlan-munkassagat-dijazta-karacsony-9227084/?utm_source=rss&utm_medium=referral&utm_campaign=hiraggregator

tisztviselője is az önkormányzatok közvetlen támogatása mellett állt ki. E kérdésben a magyar balliberális oldal különösen aktívnak bizonyult, és mindez nem merült ki az EP-képviselők által beterjesztett javaslatokban. A helyi politikusaik is intenzíven lobbiztak, melynek keretében 2019 szeptemberében Frans Timmermans, az Európai Bizottság alelnöke magyar balliberális polgármesterjelöltekkel tárgyalt.⁴⁷ Egy évvel később tíz balliberális városvezető – élükön Karácsony Gergely főpolgármesterrel – írt levelet Věra Jourová EU-biztosnak, valamint Katarina Barley EP-alelnöknek az önkormányzatok közvetlen támogatása érdekében,⁴⁸ 2020 decemberében pedig 249 lengyel és magyar településvezető nyúlt hasonló eszközhöz.⁴⁹ Nem meglepő, hogy a kérdésben elsősorban a magyar és a lengyel önkormányzatok és politikai szereplők a legaktívabbak, hiszen az Európai Unióban jelenleg e két országnak van olyan jobboldali konzervatív kormánya, melynek világképe szöges ellentétben áll a nyugati liberális elit világképével.

Irodalom

- Bartolini, Stefano – Mair, Peter 1990: *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilization of European Electorates, 1885–1985*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Emanuele, Vincenzo 2017: *The hidden cleavage of the French election: Macron, Le Pen and the urban-rural conflict*. <https://cise.luiss.it/cise/2017/05/07/the-hidden-cleavage-of-the-french-election-macron-le-pen-and-the-urban-rural-conflict/>
- Fischer, Claude Serge 1984: *The urban experience*. San Diego, Harcourt Brace Jovanovich.
- Gimpel, James G. – Lovin, Nathan – Moy, Bryant – Reeves, Andrew 2020: The Urban-Rural Gulf in American Political Behavior. *Political Behavior*, 2020, 1343–1368.
- Graham, D. A. 2017: Red state, blue city. *The Atlantic*, 319(2), 24–26. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2017/03/red-state-blue-city/513857/>
- Ignác Károly – Szabó Balázs 2014: Választási eredmények Budapest történelmi munkásnegyedeiben, 1994–2014. *Eszmélet*, 104., 75–98. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/39135/10_IgnaczK-SzaboB_213-236.pdf?sequence=1
- Inglehart, Ronald 1977: *The Silent Revolution – Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, Princeton University Press.

47 https://index.hu/kulfold/eurologus/2019/09/04/kozvetlen_unios_forrasokert_lobbiznak_a_polgarmester-jeloltek/

48 https://nepszava.hu/3094529_ellenzeki-polgarmesterek-azt-javasoljak-hogy-magyarorszag-az-onkormanyzatokon-keresztul-hasznalhassa-fel-az-unios-mentocsomag-egy-reszet

49 <https://www.portfolio.hu/unios-forrasok/20201207/vetougy-kozvetlen-eu-s-finanszirozast-kert-budapest-es-tovabbi-248-magyar-es-lengyel-onkormanyzat-460712>

- Katz, Richard S. – Mair, Peter 1995: Changing models of party organization and party democracy – The emergence of the cartel party. *Party Politics*, 1(1), 5–28.
- Knutsen, Oddbjørn 2006: *Class Voting in Western Europe – A Comparative Longitudinal Study*. Lanham, Lexington.
- Kriesi, Hanspeter – Grande, Edgar – Lachat, Romain – Dolezal, Martin – Bornschier, Simon – Frex Timotheos 2008: *West European Politics in the Age of Globalization*. Cambridge, UK, Cambridge University Press.
- Lipset, Seymour – Rokkan, Stein 1967: Cleavage Structures, Party System and Voter Alignments. In Seymour M. Lipset – Stein Rokkan szerk. *Party System and Voter Alignments: Cross-national Perspectives*. New York, The Free Press, 196.
- Molnár Csaba 2020: Útkereső radikalizmus. A Jobbik az Országgyűlésben. In Dúró József (szerk.): *Előzés jobbról? – Radikális jobboldal Európában*. Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány, 501–547.
- Róna Dániel 2008: A törésvonal fogalma a politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, XVII/4. 121–144. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2008_4szam/2008_4_rona.pdf
- Sartori, Giovanni 1969: From the Sociology of Politics to Political Sociology. *Government and Opposition*, Vol.4 (2), 195–214.
- Simmel, Georg 1950 [1903]: The Metropolis and Mental Life. Adopted by D. Weinstein from Kurt Wolff (trans.) *The Sociology of Georg Simmel*. New York, Free Press, 409–424. <https://condor.depaul.edu/dweinste/theory/M&ML.htm>
- Tausanovich, Chris – Warshaw, Christopher 2014: Representation in Municipal Government. *American Political Science Review*, 108, no. 3. (August 2014), 605–641. https://dspace.mit.edu/bitstream/handle/1721.1/96162/Warshaw_Representation%20in.pdf?sequence=1&is-Allowed=y

SALAMIN GÉZA

A tervezés változó formái az új governance korában

A területi és várostervezés 21. századi európai átalakulási trendjei

*Tanácskozás nélkül a tervek megghiúsulnak,
de ahol sok a tanácsadó, ott valóra válnak.”*

Példabeszédek könyve 15.22.¹

A teru semmi, a tervezés minden.

Dwight D. Eisenhower

Atéregységekre (városok, régiók, országok) irányuló térformáló tervezés mint társadalmi szükséglet történelmi idők óta jelen van – tízezer éves az első, fallal körülvett település, Jerikó, az ókori Róma pedig már milliós város volt –, és vélhetően mindig is velünk marad. Ugyanakkor a tervezés országonként is eltérő megjelenési formái a társadalmi formációk és a domináns politikai és szakmai ideológiák változásaival, az aktuális (vagy annak tartott) társadalmi-gazdasági kihívásokra válaszolva idővel olyan mértékben alakulhatnak át, hogy olykor már nem is hasonlítanak korábbi megjelenéseikre.

A 20. században intézményesült modern európai városi és területi tervezési rendszereknek az elmúlt két évtizedben újabb lendületű átalakulását tapasztaljuk, amely a korszellemre, a globalizációs tendenciákra és az európai integrációs folyamatokra is visszavezethető. Bevezetőnkben e kurrens változásoknak két karakterét tartjuk fontosnak kiemelni: egyrészt a tervezésben részt vevő szereplők köre nagymértékben kibővül, másrészt a tervezés az időben záruló tervekészítés helyett egyre inkább egy állandó, fejlődést befolyásoló cselekvéssorozattá válik szorosan összekapcsolódva a megvalósulással. A fenti két idézet a Bibliából és az

¹ Fordítás: Káldi-Neovulgáta.

Egyesült Államok 34. elnökétől kifejezi, hogy a részvétel és a folyamat fontosságának felismerése nem előzmény nélküli.

A tanulmány társadalomtudományi megközelítésben foglalkozik a területi és várostervezéssel, illetve újkeletű, tágabb értelmű – ám Magyarországon még kevéssé használatos – fogalommal élve a térbeli tervezéssel azzal a céllal, hogy meghatározza a tervezési formák, folyamatok legjellemzőbb átalakulási trendjeit és az európai uniós hatásokat. Elemzésünk módszere a meglehetősen bőséges európai tervezési szakirodalom elmúlt két-három évtizedének vizsgálata alapján a változások témakörében egyfajta csomósodási pontként megjelenő trendek meghatározása és értelmezése volt, amelyet a közelmúltban végzett empirikus kutatásunk egyes eredményeinek² felhasználásával értékelünk. Munkánk kiterjedt a területi fejlesztéssel, városfejlesztéssel kapcsolatos európai uniós cél- és eszközrendszer elemzésére, és épít a szerző másfél évtizedes tervezési tapasztalataira is. A tanulmány a fogalmi alapok bevezetése és a tervezés európai intézményesülésének áttekintése után a tervezési formák átalakulásához elemzi az ún. európaizálódás, a posztmodern átalakulás, a *governance* térnyerése és az új terek megjelenésének trendjeit. Tanulmányunk végén egy összehasonlító modellben összegezzük a térbeli tervezés régi és új formáit.

A dolgozatban a trendek összefüggéseinek feltárására szorítkozunk, és a választott módszer miatt magunk nem foglalunk állást az ezek nyomán létrejövő új tervezési formák társadalmi hasznosságát, alkalmasságát illetően. Ugyanakkor kitérünk kritikai megközelítések bemutatására is.

Tervezés térbeli dimenzióban: fogalmi bevezetés

A tervezés mint jövőorientált gondolkodás és cselekvés az intelligens emberi lét alapvető kelléke. A tervezés mint folyamat a kívánatos célokról való gondolkodás és az ezek eléréséhez szükséges cselekvések meghatározásának, illetve megszervezésének a folyamata, amelyben lényeges elem

² Empirikus vizsgálatunkban 2017–2018-ban harminc országra kiterjedően (EU-tagállamok, Norvégia, Svájc, Szerbia) került sor 120 fős tervezői kulcsszakértő kérdőíves felmérésére, 30 mélyinterjúra, valamint ezen országok területi tervdokumentumainak elemzésére az európai változások azonosítása céljából. A tanulmány a létrejött adatbázist használja.

a jövőre vonatkozó döntések meghozatalához szükséges tudás előállítás és alkalmazása. A tervezettség ellentéte a spontán kialakuló állapot. A társadalmi alakulatok irányításában nyilvánvaló feladatként jelentkezett valamiféle tervezés, amely az elkülönült szakpolitikák kifejlődésével vált rendszerszerűen strukturált és intézményesített irányítási funkcióvá. A vállalatok világában a vezetéstudomány kezdeteitől kulcsfogalom a tervezés, a terület egyik első alaplíművének tekintett könyvében Fayol már 1916-ban a vállalati irányítás egyik alapfunkciójaként vezette be.

A dolgozatban tervezés alatt az angol *planning* (*urban/regional* ~) kifejezés értelmezését alkalmazzuk, amely egyszerre több is, és kevesebb is, mint a magyar (*város-/területi*) *tervezés* fogalom. Az *urban planning* fogalom jövőalakító tudatos cselekvésre irányuló jelentése ma már egyre inkább elválik a város fizikai elemeinek, tereinek alakítására irányuló, az építészettel, de például környezetpszichológiával is szorosabb kapcsolatban álló, objektumorientált fizikai várostervezéstől, amelyet az angol *urban design*nek nevez, és amellyel jelen dolgozatban csak érintőlegesen foglalkozunk.³ Ugyanakkor tágabb értelme miatt az angol *urban/regional planning* alatt a magyar gyakorlatban nem is csak a várostervezést, illetve területi tervezést (tervformálást), hanem a területi és városfejlesztési szakterületet is értenünk kell.⁴

Az egymástól nemigen elválasztható területi és várostervezésnek meglehetősen különböző definíciói ismertek, legáltalánosabban úgy fogalmazhatjuk meg lényegüket, hogy a városok és térségek fejlődése tudatos alakításának gyakorlata. Ahogy az egyik első közös európai definíció meghatározta, egyszerre szakpolitika, adminisztratív technika és szakmai-tudományos terület, amely interdiszciplináris és átfogó megközelítésként fejlődött ki.⁵ A politikai és a szakmai karakter a tervezés személeteiben és gyakorlatában sajátosan vegyül – a szakmai tudományos megfontolások (ezek aktuális paradigmái és divatjai) más szakpolitikákhoz képest erősebben vannak jelen a városi és területi tervezés gyakorlatában. A térbeli dimenziójú tervezéssel, fejlesztéssel és fejlődéssel foglalkozó alkalmazás-

³ Az angolban a műszaki-építészeti és a termékorientált tervezésre a *design*, az üzleti vagy a közszféra (szakpolitikai és térbeli) jövőformáló tervezésére pedig a *planning* használatos, míg a magyarban ezekre nincs külön kifejezés. (Lásd Salamin–Péti 2019).

⁴ A fogalmakról bővebben lásd Salamin–Péti 2019.

⁵ CEMAT 1983.

orientált tudáskészletet és szakterületet Magyarországon többé-kevésbé lehet az urbanisztika fogalmával is jelölni, amit a szakterület hazai szervezete, az 1966 óta működő Magyar Urbanisztikai Társaság így definiál: Az urbanisztika mindazon tudások, gyakorlatok összessége, amelyeknek művelői a városok, települések, térségek fejlődésén munkálkodnak.⁶

A területi és várostervezés európai fogalmáról egységesen nem beszélhetünk, ugyanis annak gyakorlatai, sőt értelmezései is még az Európai Unión belül is országonként nagyon különbözőek. A tervezés területi szintjei (városi-települési, regionális, országos stb.), eszközei (például fejlesztési, szabályozási, koordinációs), sőt még a tervezés alapvető motivációi is meglehetősen eltérőek. Tulajdonképpen még a városi és területi tervezésre Európában használt fogalmak is más és más tartalmakat fednek: A német *Stadt-/Raumplanung* és *Raumordnung*, a holland *ruimtelijke ordening*, a brit *town and country planning* vagy a magyar *terület-/településfejlesztés és -rendezés*, a francia *aménagement du territoire/urbain* fogalmak valójában nem is fordíthatóak le egymásra, jelentéstartalmuk csak hosszabb magyarázatokkal írható körül. Eltérő a különböző területi szintek, a központi állam és az önkormányzatok tervezési kompetenciája, a tervezés jogi felhatalmazása is, de szemlélete és alapfunkciója is gyakran nagyon különböző. Mindez visszavezethető az országok alkotmányos berendezkedésében, közigazgatási szerkezetében, politikai ideológiáiban, de földrajzi és kulturális adottságaiban megjelenő különbségekre is, amelyeket voltaképpen visszatükröz a tervezés politikája és gyakorlata. A tervezés koordinációs irányítási funkcióként illeszkedik az adott ország (régió, város) kormányzási rendszerébe, ugyanakkor mint sajátosan téralakító funkció visszatükrözi az ország földrajzi adottságait is. (Belátható, hogy például a nagy népsűrűségű, erősen urbanizált, de policentrikus városhálózatú Hollandia, amelynek nagy része mélyföld, ezért évszázadok óta a vízzel küzd, egészen más tervezési feladatokat jelent, mint például a ritkán lakott, hegyvidéki, hűvös éghajlatú Norvégia több ezer kilométeres tengerpartjával.)

Az, hogy mégis van közös nemzetközi fogalom, az európai integrációhoz kapcsolódik. Európában a nyolcvanas évektől kezdődően kitapintható a különböző tervezési gyakorlatok és megközelítések összekapcsolásá-

⁶ MUT 2019.

nak törekvése, a kétezres évekre pedig egy kiterjedt európai tudományos diskurzus is kibontakozott a tervezésről. A közös európai fogalmi keret az Európai Bizottság által a kilencvenes évek végén készített európai tanulmány alapján⁷ az új, euro-angol⁸ *térbeli tervezés (spatial planning)* lett, ami újabban egyre inkább a tágabb területi/városi *governance* kifejezésével egészül ki.⁹ „A térbeli tervezés a közsféra által a tevékenységek jövőbeli térbeli eloszlásának befolyásolására alkalmazott módszerekkel azonosítható, fontos feladata, hogy a gazdasági fejlődés a térségek között kiegyenlítettebb legyen, és hogy szabályozza a terület- és ingatlanhasználat változtatását. [...] A térbeli tervezési rendszer a térbeli tervezési célokat megfogalmazó különböző intézményi megoldásokat és az azok érvényesítésére alkalmazott eljárásokat jelenti.”¹⁰ A térbeli tervezés olyan semleges ernyőfogalom lett, amelybe egyaránt beleférnek a különböző országok egymástól eltérő tervezésfogalmai és a hagyományosabb város- és területi tervezés mellett a térbeli (beleértve a városi) fejlődést befolyásoló egyéb közkoordinációs mechanizmusok – a közlekedési hálózattervezéstől a helyalapú gazdasági és közösségfejlesztésen át az ágazati politikák területi összehangolásáig –, miközben a különböző földrajzi léptékű térbeli tervek a várositól az országosig, sőt a határokon átívelő nemzetközi térségekig egyaránt részei ennek.¹¹

Az említett bizottsági tanulmány (CEC 1997) eredménye a tervezési rendszerek első, máig legmeghatározóbb tipológiája is, amely négy európai tervezési hagyományt különböztetett meg: a területhasználat-gazdálkodást (például Nagy-Britannia, Írország, Belgium), a területi gazdasági (például Franciaország, Portugália, de újabban a legtöbb országban teret nyer), a városépítés- és dizájnfülkuszú ún. urbanizmust (a mediterrán országokban domináns) és az ún. átfogó-integrált tervezési hagyományt (Hollandia, Ausztria, Németország, de ma már egyre több országban előtérbe kerül).

7 CEC 1997.

8 Angliában eredetileg nem használt fogalom, az uniós diskurzusban alakult ki.

9 Lásd Kunzmann 2006; Williams 1996.

10 CEC 1997, 24.

11 Williams 1996; Allmendinger 2009; a fogalom további, új trendet tükröző értelmezéséről és magyar kapcsolódásairól lásd Salamin–Péti 2019.

Technikai feladatból átfogó (jóléti) társadalmi funkció: a tervezés intézményesülése és főbb ideái a 20. században

Noha számottevő városépítési és tervezési feladatok a történelem korai fázisától ismertek, a mai értelemben vett várostervezésről mint szakpolitikai karakterű állami funkcióról és mint szakmai-tudományos területről Európában a 19–20. század fordulójától fogva beszélhetünk. Ekkor a modern várostervezés egyfajta társadalmi mozgalomként jelent meg Európában, amely az ipari forradalom társadalmi és környezeti problémáira adott válaszként jelentkezett elsőként a korán iparosodott országokban.¹² A városi munkásság jobb életfeltételeit célzó filantróp mozgalmakat, társadalmi utópiákat és mindenekelőtt Ebenezer Howard természettel összekapcsolódó, önfenntartó városokat vizionáló és hamar a várostervezők mintájává váló kertvárosmodelljét¹³ fontos e kezdetekből kiemelünk, amelyet igen hamar, Angliában már 1909-ben¹⁴ az első átfogóbb várostervezési törvények megszületése is követett. Ezzel egyidejűleg született meg a várostervezés mint szakterület is, amit az első urbanisztikai-tervezési szakmai társaságok (Town and Country Planning Association 1899, Royal Town Planning Institute 1914) és ez első ilyen tárgykorú egyetemi képzések (1909) intézményesítettek.¹⁵

A kertvárosmodellt követve a 20. század közepére már a funkionalista modern város lett az ideál, sokemeletes, robusztus épületekkel, kiterjedt szabad terekkel, a különböző funkciók térbeli elkülönítésével, új városokkal, illetve városrészekkel, szabályos alaprajzi formákkal és specializált közlekedési rendszerrel. Ez a szemlélet és a fokozódó gépjárműhasználat – amit e tervezés igyekezett kiszolgálni – hozzájárult a városok térbeli szétterüléséhez (*urban sprawl*). E modernista tervezés fontos attitűdje volt az a meggyőződés, hogy a jó város szakmai alapon részleteiben is meghatározható és megteremthető. A tömegeket befogadó falansztereket meg-

12 Hall 2007, 11.

13 Howard 1902.

14 Housing and Town Planning Act of 1909.

15 A szakterület európai szervezete 1985-ben jött létre, mai nevén European Council of Spatial Planners, amely a nemzeti társaságokat ernyőszervezetként tömöríti.

álmodó építész-várostervező, Le Corbusier¹⁶ által dominált funkcionális városépítés a kommunista országok grandiózus városépítésekben és lakótelepekben kibontakozó urbanisztikáját is áthatotta, sőt a nemzetiszocialista Németország birodalomépítésében is tetten érhető volt.

A század közepére a jóléti államgépezet szerves részévé intézményesült – annak fontos helyi eszköze lett – a várostervezés és mind több helyen az abból kibontakozó regionális léptékű tervezés is, ekkorra a legtöbb országban kialakult ezek jogszabályi és intézményi rendszere is.¹⁷

A városi-területi terv, amely a közigazgatási terület (vagy annak egy része) kívánatos jövőjét térkép jelleggel tervrajzon (is) meghatározza, az önkormányzatok azon eszközévé vált, amelyen keresztül kontrollt gyakorolhattak a területükön jelen lévőkre. E terv – vagy a tervek valamely típusa – a legtöbb országban ma is jogilag kötelező erejű, és minden szereplő (állampolgárok, vállalatok, közintézmények) lehetséges tevékenységeit, fejlesztéseit keretek közé helyezi, vagy éppen kijelöli a közfejlesztések feladatait és helyeit. A 20. században a város- és területi tervezés meghatározó eszközévé a poroszországi eredetű övezeti rendszer (*zoning*) vált, amely a különböző lehatárolt zónákra eltérő használati és változtatási szabályokat rendel, ezzel biztosítva a kívánatos városszerkezetet és az eltérő funkciójú területek – például kertes lakóöv, ipari terület, kereskedelmi zónák stb. – kellő elkülönítését. E szabályozó jellegű tervezés – amelyet Magyarországon leginkább terület-, illetve településrendezés jelenít meg – eredménye a területhasználat és a beépítések állami kontroll alatt tartásával egyfajta térbeli rend biztosítása, az infrastruktúrák és egyéb közfunkciók helyének és lehetőségeinek biztosítása.

E modern várostervezés kritikája is korán megjelent, hatásosan elsőként Jane Jacobs amerikai mozgalmár-urbanista részéről, aki a modernista merev tervezést az emberektől idegennek nevezte, és síkra szállt a vegyes térhasználat, az emberibb léptékű, étellel teli és izgalmas, gyalogosan bejárható város szükségessége mellett (1961). A hetvenes és nyolcvanas évektől rendre felbukkantak olyan új irányzatok, mint az emberi viselkedést fókuszba állító behaviorista tervezés, majd a fenntartható városi környezetet, a kompakt (azaz nem szétterülő) várost célzó ún. új

16 Lásd Corbusier 1929.

17 Lásd Hall 2007.

urbanizmus.¹⁸ Mivel a városideákkal a továbbiakban nem foglalkozunk, indokolt megemlítenünk néhány, a tervezésre ható 21. századi modellt is, mint az innovációit stimuláló ún. kreatív város,¹⁹ legújabbán a nagy hatású okosváros-megközelítés,²⁰ de fontos említenünk a klímaváltozásra adható válaszok városi csomagjaként megfogalmazott klímabarát várost is, amelynek első rendszerszerű európai modellje a *Klímabarát városok kézikönyvében*²¹ a magyar EU-elnökséghez kötődően jelent meg.

Ezek a modernizmustól elváló újabb városideák jellemzően olyan tervezést igényelnek, amely a rugalmasságot és sokszínűséget, a városi terek sűrítését, a személyes interakciókat támogatja, egyfajta sűrűsödő konnektivitást szorosan kapcsolódva a belső városi területek megújításához és felértékeléséhez, amit a városrehabilitációs törekvések is jeleznek. A jelenlegi COVID–19-világjárvány megtapasztalása ugyanakkor újszerű impulzust adhat a várostervezési ideák átalakulásának, megítélésünk szerint akár a fizikai elkülönülést, a funkciók elválasztását és az autós közlekedést kiszolgáló, vagy éppen a katasztrófák elleni védelmet erősítő modernista tervezési szemléletek felújulását is hozhatja.

A tervezésben (is) megjelenő, olykor divatnak tekinthető városideák korábban jellemzően mozgalmi jellegű irányzatokból (lásd Howard és Jacobs), manapság jobban a tudományos diskurzusokból, de akár közvetlenül az üzleti szférából érkeznek, amit az okos város kapcsán Kocsis és Gere is jelez.²²

Átalakuló szakmai-diszciplináris karakter

Érdeemes a tervezés szakmai-diszciplináris jellegére is röviden kitérnünk. A városi szintű tervezésre a 20. század közepéig főként technikai feladatként tekintettek, elsősorban mint a fizikai tér szükséges struktúrájának kialakítására, legyen szó bizonyos szabályok érvényesítéséről vagy a kí-

18 Elveiről lásd www.newurbanism.org

19 Például Landry 2000; Florida 2012.

20 Lásd Pratt 2010; illetve jelen lapszámában Kocsis–Gere.

21 Salamin et al. 2011.

22 Jelen lapszám.

vánatos létesítmények és azok környezetének fizikai meghatározásáról.²³ Éppen ezért a várostervezést magát inkább technikai-műszaki, olykor pedig esztétikai kérdésnek tekintették – a Corbusier által sokáig dominált modern kontinentális várostervezést építészeti ideák hatották át, míg Angliában egy önálló tervező szakterület formálódott –, ezért ez a fajta tervezés az országos és nemzetközi politikákban sokáig vajmi kevés figyelmet kapott, a társadalomtudományok érdeklődését pedig kevéssé keltette fel.²⁴ Ezzel szemben a várostervezés hatvanas-hetvenes évektől induló új szemléletei nyomán a társadalmi vonatkozások jelentősége felértékelődött, és ma már elmondható, hogy a legtöbb országban a térbeli tervezés gazdasági és társadalmi vonatkozásai vannak előtérben. Davoudi²⁵ a rendszerelméletnek a hatvanas években zajló térhódításához köti azt a pillanatot, amikor a tervezési szakterület a dizájnorientált szakmából (a fizikai tervezésből) zömében társadalomtudományi alapú szakterületté vált. (Az USA-ban ugyanerről számol be Godschalk.²⁶) Valóban, a strukturalizmus szellemében a hatvanas évektől széles körben jelentek meg tudományos szemléletű elemzések a témakörben, és elkezdődött a tervezés tudományos fogalmainak megalkotása is.²⁷ A tervezéstudomány nagy hatású alakja, Peter Hall a város- és területi tervezést a hetvenes években már alapvetően a területi rendszerek fejlődésének kontrollálásaként határozta meg, amely a különböző szakpolitikák térbeli koordinációjával foglalkozik, hangsúlyozva a társadalomföldrajzzal való szoros összekapcsolódását.²⁸ A rendszerelmélet szellemében a valóság és a jövő megragadására összetett, jellemzően kvantitatív modellek kerültek előtérbe, olykor meglehetősen bonyolult rendszereket bevezetve a tervezési gondolkodásba.²⁹

Kritikai válaszként jelentkezett erre a nyolcvanas évek nagyprojekt-orientált várostervezési irányzata, amelynek lényege a bonyolult térbeli rendszerek helyett inkább nagy volumenű, egyben kezelhető fejleszt-

23 Faludi 2011, 6.

24 Healey–Williams 1993.

25 2009.

26 2006.

27 Például Mc Loughlin 1969; Faludi 1973; Hall 1975 stb.

A tervezéselmélet kibontakozásáról lásd Hall 2007; Allmandiger 2009.

28 Hall 2007 4, 211.

29 Lásd Cooper et al. 1971.

téseket tervezni.³⁰ A kilencvenes évektől, mint a közszféra több területén, itt is teret nyert a vállalatirányítás területéről érkező stratégiai tervezés, amely kétségtelenül máig az egyik domináns paradigmája a térbeli tervezésnek (is). Itt a cselekvések és a kívánatos struktúrák elgondolásán túl a célok, szándékok megfogalmazása is a tervezés meghatározó részévé vált strukturált helyzetértékelésen alapulva.³¹ A térbeli tervezésnek a területhasználati tervek mellett így jellemző komponense lett a területi stratégia is.³²

Egy 2014-es képzési felmérés szerint a térbeli tervezés az európai felsőoktatásban diszciplinárisan három helyen jelenik meg országonként eltérő jelleggel: egyrészt a műszaki tudományok (építészet, mérnöki területek), másrészt a társadalomtudományok (földrajztudomány,³³ politikatudomány stb.) specializált kiterjesztéseként, ugyanakkor több országban – mindenekelőtt az Egyesült Királyságban, de például az USA-ban is – a tervezés teljesen önálló szakterületként (is) megjelenik régebb óta, hangsúlyozva saját diszciplináris territóriumát is.³⁴ A térbeli tervezés, várostervezés (*planning* értelemben) a tudományos folyóiratok legismertebb minősítési rendszereiben a társadalomtudományok közé sorolódik. A *Scimago* esetében a „földrajz, tervezés, fejlesztés”, illetve a „városi tanulmányok” (*urban studies*) kategóriában, a GoogleScholarban pedig a „városi tanulmányok & tervezés” kategóriában jelenik meg. Ugyanakkor 2018-as felmérésünk adatai szerint Európában a területi és várostervezés gyakorlatában dolgozók körében a leggyakoribb szakmai háttér az építészet és az (önálló) városi, illetve területi tervezési végzettség (*planner*), amit a geográfus, majd tájépítész, környezettudományi képzettségűek, a mérnökök és végül a gazdasági és egyéb társadalomtudományi végzettségűek követnek. Ezen belül a mediterrán Európában (Portugáliát kivéve) az

30 Healey 2009.

31 Lásd Healey et al. 1997; Healey 2004, 2009.

32 Lásd OECD 2001.

33 Magyarországon a földrajztudomány egésze – a társadalomföldrajz is – a földtudományok, azaz a természettudományok közé sorolódik az akadémiai nomenklatúrában és a képzési rendszerekben, de a nemzetközi gyakorlatban jellemzőbb a társadalomtudományi besorolás és a tervezéssel való szorosabb összekapcsolás.

34 Frank et al. 2014.

építészet dominánsabb, a Brit-szigeteken és Nyugat-Európában a tervező végzettség és a geográfusok aránya magasabb.³⁵

A tervezési formák típusai és átalakulási irányai a 21. században

A területi és várostervezésről sokan hangsúlyozzák, hogy az időben kaméleonszerűen változik, a körülmények alakulásához idomul.³⁶ A térbeli tervezés megjelenési és működési formáinak számottevő átalakulásait tapasztaljuk a 21. században. Ezt elsődlegesen a tervezési funkciót hordozó társadalmi-politikai struktúrákra, azok kormányzási formáinak megváltozására vezetjük vissza, amelyek a korunk globális változásaival összefüggésben (például a globalizálódó gazdaság, környezeti fenntarthatósági kihívások, technológiai változások) vagy éppen az ezekre reflektáló aktuális paradigmák, ideológiák mentén következnek be. (A globális trendek és a velük kapcsolatos fősodorbéli vélekedések természetesen a városokkal-térségekkel kapcsolatos ideákat vagy a tervek tartalmát, tematikáit is befolyásolják, ezzel azonban a továbbiakban nem foglalkozunk.) Jelen dolgozat keretei között nem tudunk kitérni a különböző állami berendezkedések és politikai ideológiák vonatkozó következményeire – jóllehet eltérő igényekkel lépnek fel a térbeli tervezéssel szemben például a liberális, a szociáldemokrata és a konzervatív modellek, amint azt Nadin és Stead vizsgálja.³⁷ A térbeli tervezési formák átalakulását ezúttal négy olyan folyamat fényében vizsgáljuk, amelyet a változási dinamikák tekintetében egyfajta csomósodási témakörként azonosíthatunk az európai tervezési szakirodalomban: a *posztmodern* tervezési szemlélet megjelenése, a kormányzás új formáját megjelenítő *governance* térnyerése, az *új terek* megjelenése, valamint az ún. *európaizálódás*, amely az EU-nak a tagállami tervezési rendszerekre gyakorolt hatásait jelzi, melyek egyben az előbbi három trendet is támogatják. E folyamatok mögött számos szerző egyfajta neoliberális fordulat megjelenését azonosítja.

³⁵ Salamin 2018, 97.

³⁶ Freestone 2001; Faludi 2011.

³⁷ 2012.

„Az Európaizálódás” – az Európai Unió hatásmechanizmusai a tagállamok tervezési gyakorlataira

Az Európai Unióban a területi és várostervezés-fejlesztés politikája a tagállamok kompetenciája maradt. Ennek ellenére mára az uniós közösségi politikák és a területi (kohéziós) és várospolitikai területen született uniós irányelvek közvetetten hatékonyan befolyásolják a tagországok tervezési gyakorlatait, amit az európai tervezési szakirodalom a térbeli tervezés európaizálódásaként meglehetősen bőségesen vizsgál.³⁸

Az európaizálódás fogalmat a kétezres évek elejétől leggyakrabban az Európai Unió hatására a tagállamokban bekövetkező különböző változásokra és jelenségekre vonatkoztatják.³⁹ Radaelli meghatározásában „az európaizálódás olyan formális és informális szabályok, eljárások, politikai paradigmák, stílusok és dolgok elvégzési módjainak intézményesülését, valamint közös meggyőződéseket és normákat foglal magába, melyek elsőként az EU politikai folyamatában kerültek definiálásra és konszolidálásra, majd beépültek a hazai diskurzusok, politikai struktúrák és közpolitikák logikáiba”.⁴⁰ Ez a fajta európaizálódás lehet *top-down* (az EU irányából a tagállamok felé zajló) vagy *bottom-up* (vagyis a hazai gondolatok „feltöltése” az EU szintjére) irányú, de lehet a horizontálisan érvényesülő (az EU-tagok között megvalósuló) folyamat eredménye is.⁴¹ Az uniós ágazati politikák (például környezet- és versenypolitika) vertikálisan *top-down* módon hatnak, elsősorban korlátokat szabnak a térbeli terveknek,⁴² míg a forráselosztás fő gerincét jelentő kohéziós politika (korábban regionális politika) forrásokkal motiválja bizonyos minták átvételére az államok tervezési gyakorlatait. Az uniós különféle programjai által támogatott szakmai tudományos kooperációk jelentős részben horizontális európaizálódási hatásokkal járnak. Ez utóbbiak közül a legfon-

38 Logikájáról lásd például Purkarthofer 2016; Böhme–Waterhaut 2008; érvényesülési hatásairól lásd Salamin 2018.

39 Olsen 2002. Faludi éppen ezért az „Európaizálódás” formát használja (2011) az EU-hatások kifejezésére a tervezésre, Luukkonen (2015) is a Europe kifejezést hasonló értelemben.

40 Radaelli 2004, 3.

41 Lenschow 2006.

42 Robert et al. 2001; Dühr–Stead–Zonneveld 2007; Böhme–Waterhaut 2008.

tosabbak a határon átnyúló területalapú kooperációkat finanszírozó és intézményesítő Európai Területi Együttműködési programok (korábban INTERREG), amelyek kötelezően területi stratégiai tervezésen alapulnak. Ugyanakkor uniós programok ösztönzik a szakterület tudományos kifejlődését is, mindenekelőtt a térbeli tervezés összeurópai monitorozó programjának, az ESPON-nak és a várostervezési-fejlesztési tudáscsere platformjaként az URBACT programnak a keretében, amelyek aktív uniós szakmai diskurzusok révén hatékonyan közvetítik az európai prioritásokat, témákat a tervezés hazai szakmai rendszereibe is. A tervezők ma már Európa-szerte rutinszerűen részt vesznek határokon átnyúló együttműködési hálózatokban, nemzetközi dimenziójú tervezési feladatokban, ezáltal kapcsolatba kerülnek más országok tervezési tapasztalataival és különböző tervezési megközelítéseivel, ami ösztönzi a horizontális szakpolitikai transzfert. 2009-től a lisszaboni szerződésben megjelenő új európai cél, a területi kohézió lett az európai szintű térbeli politika (*spatial policy*) meghatározó koncepciója, és egyben jogalap olyan implicite térbeli tervezési műveletek folytatására, mint például területi összehangolás, új terek alakítása, területi kooperációk, integrált tervezés, mindenekelőtt az unió gazdasági növekedési programját kijelölő Európa 2020 stratégia céljainak megvalósítása érdekében.

A tervezési rendszerek európaizálásának másik forrásaként jelennek meg a tagállamok önkéntes együttműködésével megszülető területi és városfejlesztéshez kapcsolódó *európai stratégiák és irányelvek*, amelyekre több szerző európai (szintű) térbeli tervezésként tekint,⁴³ és amelyekhez olyan koordináló mechanizmusok (bizottságok, munkacsoportok, nemzeti kapcsolattartói hálózat, ESPON) is létrejöttek, amelyeket Waterhaut⁴⁴ joggal értékel könyvében a térbeli tervezés európai intézményesülésének. Az első ilyen térbeli tervezésre vonatkozó európai stratégia még a nyolcvanas években született meg az Európa Tanács égisze alatt, de a kilencvenes évektől az Európai Unióban is születtek térbeli tervezési stratégiák, 1999-ben az Európai térbeli fejlesztési perspektívák (ESDP), 2007-ben az EU Területi agendája, amit 2011-ben a magyar elnökség idején váltott fel

43 Böhme–Waterhaut 2008; Luukkonen 2011a, 2011b; 2015.

44 2008.

az új Területi agenda, amelyhez máig négy, több ország területét érintő makroregionális stratégia is kapcsolódott.

Ugyancsak a tagállamok önkéntes együttműködésén alapulva a kétezres évek elejétől kibontakozott egyfajta implicit *közösségi várospolitik*a is, amely közvetlen felhatalmazás híján, nem saját célként, hanem az unió gazdasági-társadalmi célkitűzéseit szolgáló eszközként jelent meg, gyakran a kohéziós politika vagy innovációs célok, környezeti célok városi dimenziójaként emlegetve. A városi témaköröket különböző elnökségi ciklusok emelték be programjaikba, és jellemzően az elnökségi konklúziók, közös nyilatkozatok keretében jelölték ki egyes kívánatos fejlődési irányokat (Lille-i cselekvési program 2000, Rotterdami városfejlesztési joganyag 2004, bristoli megállapodás [Bristol Accord] 2005). A 2007-es német elnökség alatt került elfogadásra a máig legfontosabb európai várospolitikai dokumentum, a valamennyi tagország kormánya által elfogadott Lipcsei Charta.⁴⁵ A fenntartható városfejlesztést szorgalmazó charta – amely jelenleg megújítás alatt áll – meghatározó szerepet töltött be az integrált városfejlesztési stratégiák európai elterjedésében, ami például Magyarországon is ennek nyomán jelent meg új tervi műfajként, először az uniós városrehabilitációs forrásokhoz kapcsolódó feltételként, később a jogszabályban is.⁴⁶ A 2011-es budapesti nyilatkozat a Magyar EU-elnökség várospolitikai programjának összefoglalásaként a demográfia és főként a klímaváltozás kihívásaira adható városfejlesztési-tervezési lehetséges válaszokra vonatkozó ajánlásokat határozott meg. A városi dimenzió térnyerését jelzi az is, hogy az Európai Bizottság regionális politikáért felelős főigazgatóságának nevében is megjelent a váropolitika. A 2015 nyarán elfogadott rigai nyilatkozatban a témáért felelős miniszterek kinyilvánították a Városi agenda (Urban Agenda) megalkotásának szükségességét (Riga Declaration). Mindezek az iránymutatások, tagállamok által megvitatott vagy expliciten is elfogadott irányelvek valóságban a tagálami várostervezési szemléleteket, törekvéseket formálják, alakítják.

A városfejlesztés-tervezés és az európai térbeli tervezés egy karakteres területe annak, hogy az EU szakpolitikáival ott fejt ki erőteljes hatást, ahol elvben nincsen kompetenciája. Ez kritikákat is kivált. Az európai

⁴⁵ Leipzig Charter 2007.

⁴⁶ Lásd Péti–Salamin 2016.

tervezés kritikai szemléletét képviselő politikai földrajzos Luukkonen⁴⁷ az európaizálódás legfontosabb hajtóerejének az Európai Unió politikai ambícióit tartja. Megítélése szerint az „Európa projekt” egyik feltétele az új európai terek létrehozása, az országok politikai befolyásolásának pedig hatékony eszköze a nem kellően egzakt, viszont sok mindenre hatni tudó térbeli tervezés.

Felmerül a kérdés, hogy az EU-hatások a fenti hatásmechanizmusok révén milyen irányú változásokat ösztönöznek a tagországi tervezési rendszerekben. A várospolitikával, területi kohézióval és tervezéssel kapcsolatos európai dokumentumok tartalomelemzése alapján 2018-as munkánkban öt olyan változási irányt azonosítottunk, amelyekben az EU fenti területi (illetve területi kohéziós) és városfejlesztési kvázi politikái a tagállami várostervezési-fejlesztési rendszerek átalakítását sugalmazzák, illetve motiválják.⁴⁸ A tervek tartalmában megjelennek 1. a kurrens európai célok (például policentrikus fejlődés, intelligens növekedés) és az uniós diskurzus tematikái (például területi kohézió, területi tőke); 2. átfogóbb téralakítási (tervezési) politikai keretrendszer jelenik meg, benne kiemelt szerepet kap a különböző szektorok koordinációja; 3. új tervezési-fejlesztési terek jönnek létre; 4. a térbeli tervezés-fejlesztés új típusú, főként „puha” és integrált eszközeit motiválják; 5. a tervezési folyamat átalakul, szereplői köre és felelősségi rendszere megváltozik, a tervezés új területi kormányzási (*governance*-) formákban jelenik meg. Ezek a sugalmazott változási irányok, mint látni fogjuk a továbbiakban, a domináns szakirodalom állításaira „rímelnek”. Ezek az üzenetek nem kötelező elvárások, azonban a szakpolitikákon keresztül, a fejlesztési források elvárásrendszereivel és az európai szakmai-tudományos és szakpolitikai diskurzusokon és együttműködésekén keresztül hatnak a tagországi térbeli tervezési rendszerekre. Az európai *felmérésünk tényei szerint* az európai prioritások és témakörök tervekben való tartalmi alkalmazásában egyrészt azok az országok járnak „élen”, amelyek domináns szerepet játszanak e tematikák meghatározásában, az európai stratégiai diskurzus alakításában (Nagy-Britannia, Németország, Franciaország, Hollandia), másrészt eminens „jótanulóként” azok az országok, amelyek magas egy

⁴⁷ 2011a, 2011b, 2017.

⁴⁸ Salamin 2018, 1.

főre jutó uniós támogatást kapnak a strukturális alapokból. A tervezési megoldások és minták átvétele a legerősebben a kohéziós politika által támogatott tagországokban valósult meg⁴⁹ az elmúlt másfél évtizedben, hiszen a fejlesztési források ezen minták átvételét erőteljesen ösztönözték a forrásfelhasználáshoz kapcsolódó elvárások, de a kedvezményezett tagállamokat jellemző adaptív attitűd révén is.

A tervezési gyakorlatokra kifejtett hatások között meg kell említenünk az *EU stratégiai tervezéssel, programozással és a visszacsatolási mechanizmusokkal (értékeléssel és monitoringgal) kapcsolatos általános elvárásait*, amelyek valamennyi EU-politika esetében megfogalmazódnak az azokban részt vevő tagállamok, sőt az előcsatlakozási alapok révén már a csatlakozni kívánók felé is a hétéves költségvetési ciklusokhoz kapcsolódva. Ennek a fajta tervezési kötelezettségnek különösen számottevő hatása figyelhető meg a kelet-közép-európai országokban. Ezekben a szovjet típusú tervgazdálkodási rendszer – népgazdasági tervek – és ehhez igazodó központosított város- és regionális tervezés is mint szocialista örökség nagyobbrészt elbontásra került a kilencvenes évek legelején, és helyettük több helyen egy sokkal technikaibb, szabályozó karakterű, gyakran az építésigazgatáshoz kapcsolódó, erős központi szabályozáson alapuló területi és települési tervezési rendszer erősödött meg (terület- és településrendezési tervek, építési szabályzatok az építésügyi törvény hatálya alatt). Abban, hogy ezekben az országokban a 2000-es évekre a fejlesztésorientált tervezés rendszere is kiépült, meghatározó szerepe volt az uniós csatlakozásnak. Ez az új EU-motivált tervezés immár alaplogikájában a stratégiai tervezés szemléletét vezette be a területi és települési fejlesztésekbe, tárgykörében elsősorban társadalmi-gazdasági orientációjú, és jelentős részben az unióból érkező kohéziós politikai támogatásokra irányul. Ugyanakkor ez a forrásorientált tervezés egy külső forrásokra épülő fejlesztési kultúrát honosított meg, pályázati eszközrendszerrel, annak számos problémájával.⁵⁰

49 Salamin 2018.

50 Hátrányairól lásd Salamin et al. 2014.

A posztmodern szemlélet és az új tervezésfelfogások

A tervezés átalakulásait a kilencvenes évek óta sok hatásos szerző köti össze a posztmodern szemléletével.⁵¹ A modern kritikáját jelentő posztmodernről mint filozófiáról e helyütt általánosságban csak azt emelnénk ki, hogy a társadalom számára elfogadott nagy „elbeszélésekkel”, a közös értelmezéssel szembeni bizalmatlanságot⁵² jeleníti meg, és azt – amit már Nietzsche is elszántan hirdetett –, hogy a világ nem objektíven hozzáférhető létező, hanem mindig az értelmezésre van utalva, az értelmezések pedig sokfélék lehetnek. Az egyetlen valóság és a mindenki által vallott értékek helyett a különböző narratívák lehetőségét és e valóságértelmezések megfogalmazásának jogát helyezi előtérbe, ahol többféle igazság, többféle valóság lehet a szereplőktől függően (e relativizmus kritikusi szerint nem kevés problémát zúdítva a világra). A posztmodernben a valóság értelmezésében – ami a tervezésnek is lényegi kategóriája – a strukturalizmus korábbi leegyszerűsítő modelljei helyett a komplexitás kerül előtérbe, miközben a diskurzusok értékelődnek fel.⁵³ A tervezésben a különböző párhuzamos nézőpontok elismerése, de egyben az együttműködés igénye is jelentkezik, elvárássá válik a társadalmi részvétel, aminek nyomán új tervezési formákként a kollaboratív tervezés, illetve a kommunikatív tervezés szemlélete jelenik meg a részvételi demokrácia jegyében.⁵⁴

Haughton és szerzőtársai a posztmodern kapcsán új térbeli tervezésről beszélnek, amely megítélésük szerint lényegében a jobb helyteremtésről (*place making*) szól. Ők a szereplők részvételére helyezik ennek hangsúlyát. Szerintük a korábbi tervezési formákhoz hasonlóan ez is a jövőbe tekint, hogy kitalálja, milyen fejlődésre van szüksége a társadalomnak, azonban azokon túlmutatóan mechanizmust kíván adni az együttműködésen alapuló jövőképalkotáshoz, a fejlesztés sokféle szereplővel történő megvalósításához, és olyan megvalósulást is biztosít, mely a társadalom különböző, néha egymásnak ellentmondó elvárásainak is megfelel.⁵⁵

51 Például Allmandinger 2001; Healey 2003; Hirt 2005 stb.

52 Lásd Lyotard 1993.

53 Foucault 1999, 2007, idézi Boros 2010.

54 Vö. Healey 1997, 2003.

55 Haughton et al. 2010.

Szerintük a térbeli tervezés tulajdonképpen azon gyakorlatok fejlett „csomagja”, amelyek az embereket össze tudják fogni a térbeli fejlesztés mintázatairól való közös gondolkodásra és arra, hogy megegyezzenek a megvalósításhoz vezető cselekvésről. Ebben a kontextusban a térbeli tervezés a társadalmi komplexitás kezelésére a reflexív és rugalmas megközelítések megjelenését bátorítja.

Ugyanakkor arról, hogy a tervezés fenti változásai mennyiben következményei a posztmodern filozófiának, megoszlanak a nézetek. Faragó szerint például a posztmodern társadalomfilozófiai teóriák megkérdőjelezzik az értelem felsőbbrendűségét, a célok racionális megalapozhatóságát, vagyis a tulajdonképpeni tervezés lehetőségét, ezért a tervezés megmaradt „modern vállalkozásnak”, mindössze posztmodern elemekkel, módszerekkel egészül ki.⁵⁶ Mindenesetre úgy véljük, a konkrét helyekkel foglalkozó térbeli tervezésben ez a posztmodern(hez kötött) átalakulás nem annyira a társadalom nagy közös narratíváinak (például a nemzeti identitás vagy a kereszténység) megcsáklázásaként jelenik meg, hanem sokkal inkább módszertani jelentőségűnek látszik, amely elsősorban a szereplők bevonásának igényében manifesztálódik. Egy konkrét városfejlesztési projektben a diskurzus és a különböző szempontok elismerése arra vonatkozhat, hogy mire lenne jó például egy közteret hasznosítani, mitől lehet az jó. Hirt⁵⁷ szerint a posztmodern korszellem ötféle módon manifesztálódik a konkrét városi téralakításban: elmozdulás a technokrata tervezésből a részvételi folyamat felé; a technológiai hatékonyságból a kulturális identitás felé; a történelmi formák fontossá válása; a szegregált helyett a kevert területhasználat; az alacsony várossűrűség és szétterülő formák helyett a valóban nagyvárosias formák ösztönzése.

Másrészről a posztmodernhez kötik a *tér értelmezésének változását* is. A térről való pozitivistá gondolkodást, sőt a tér euklideszi geometriában gyökerező abszolút értelmezését (ti. hogy a tér egy tartály, amiben megjelenhetnek társadalmi-fizikai jelenségek) felváltja a relatív tér koncepciója, melyben a társadalmi-gazdasági folyamatok és tartalmak konstruálják a teret szoros összefüggésben Lefebvre⁵⁸ népszerűvé vált gondolatával

⁵⁶ 2005.

⁵⁷ 2005.

⁵⁸ 1991.

a társadalmi cselekvés tértermeléséről.⁵⁹ A tervezésben a hálózatok, az összekapcsoltság, a funkcionális városi terek és egyéb térrelációk megjelenése jelzi ezt plasztikusan, sőt maga a térbeli (*spatial*) kifejezés is erre utal a határokkal megjelölhető területi (*regional*) és a városi tervezés helyett. (Lásd későbbi fejezetünket az új terekről.)

A posztmodern tervezés terjedése azonban a tudományos gondolkodáshoz képest az empirikus vizsgálatok alapján a gyakorlatban lényegesen korlátozottabban bontakozik ki. Davoudi⁶⁰ brit és ír tervezési dokumentumelemzései alapján arra jutott, hogy a kétségtelenül átformálódó tervezési gyakorlat kétarcúvá lett, hiszen a térbeli tervezési folyamat maga valóban posztstrukturalista, de a tervek tartalma továbbra is kifejezetten pozitivista. Konklúziója szerint az új posztmodern felfogások megjelenése ritkán jár együtt a korábbi megközelítések eltűnésével, inkább időben, térben változó súlyokkal, de konkurens módon vannak jelen.⁶¹

Az új szemléletű, immár kevésbé szabályalapú, azaz „puhább” tervezés közvetlen eredménye (terméke) már nem szükségszerűen egy térképi tervlapon megrajzolt vagy szövegben leírt tervdokumentum, hanem lehet akár csak a szereplők közös elgondolása, szándéka a jövőről (jövőkép, közös célok) vagy éppen az érintett gazdasági, civil és állami szereplők közötti tartósabb együttműködés,⁶² sőt ahogyan mások is felvetik: a folyamat során nyert közös tudás, az egymástól való tanulás is ilyen *output* lehet (lásd 5. ábra). Ez a fajta kooperációt megtestesítő tervezés már lényegi karakterét tekintve is eltér a kormányzási funkcióként működő hagyományos (modern) tervezéstől. Európai összehasonlító felmérésünk egyes adatai alkalmasak ennek a változásnak a megragadására, külön kérdésekkel vizsgálva azt, hogy mi tekinthető a tervezés szubsztanciájának (lásd 1–2. ábra).

A szakértők válaszai alapján azt tapasztaltuk, hogy a jogszabályból adódó kötelező feladat jelleg és a tervező szakember egyéni alkotómunkája jelentős mértékben leértékelődik, míg a koordináció és a szereplők együttműködése, sőt az egymástól való kölcsönös tanulás is fontossá válik, ami egyértelműen igazolja az új tervezési szemlélet térnyerését.

⁵⁹ Lásd Davoudi 2009; Allmendinger 2001; Healey 2007; Faragó 2005, 2017 stb.

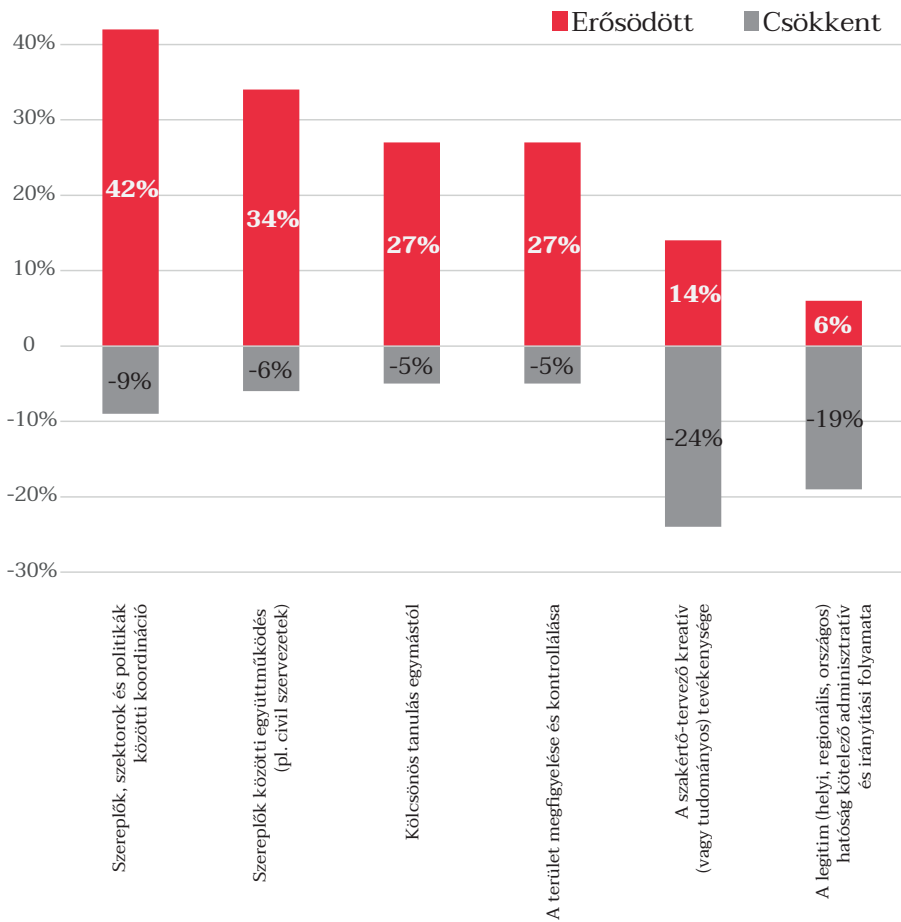
⁶⁰ 2009.

⁶¹ Davoudi 2009.

⁶² Salamin–Péti 2019.

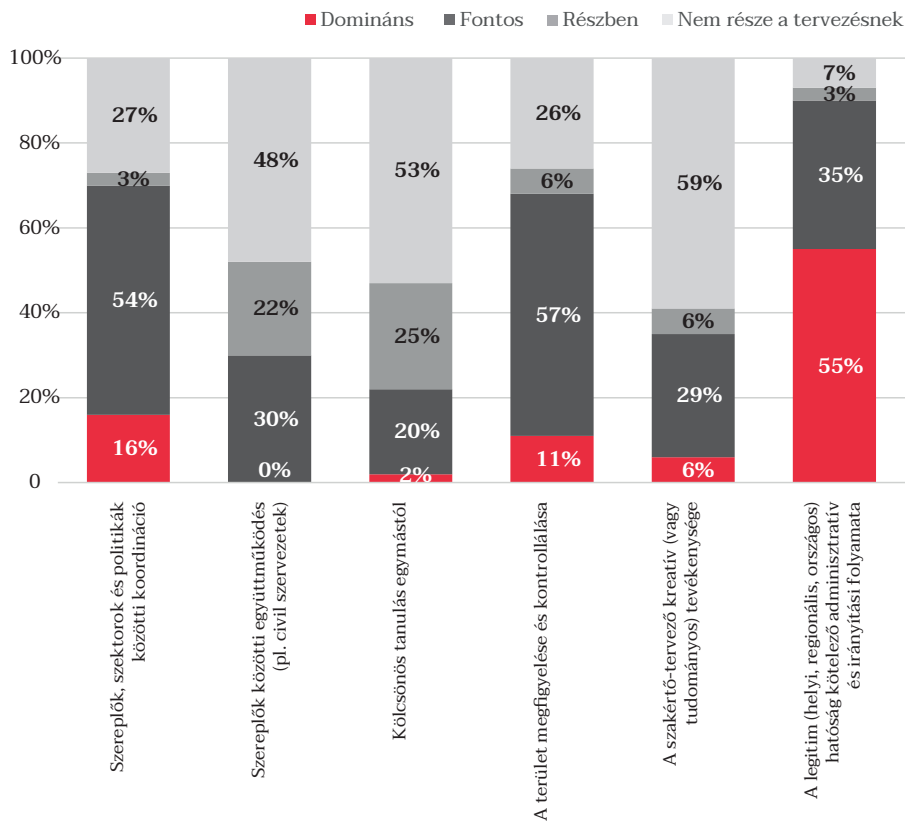
Ugyanakkor vizsgálatunk a jelen állapotra vonatkozóan (lásd 2. ábra) azt jelezte, hogy a fontossági sorrend – a változások dacára is – lényegében egészen más: a legfontosabb továbbra is a jogszabályi feladtból következő tervkészítés, míg az együttműködés és a tanulási motívum jelentősége csekély. Mindez azt jelzi, hogy a tervezés átalakulási dinamikája jelen van – legalábbis a szakemberek így gondolják –, de valójában ez korántsem szüntette meg a tervezés működésének alapvetően modernista karakterét.

1. ábra. A tervezés lényegi természetének változása 2002 és 2018 között Európában kulcsszakértők megítélése szerint (válaszok gyakorisága)

Forrás: Készült a szerző Európa harminc országára kiterjedő felmérésének adatai alapján (2018, M: 120)

2. ábra. A tervezés lényegi természetete Európában kulcsszakértők megítélése szerint 2018-ban (válaszok gyakorisága)

Forrás: Készült a szerző Európa harminc országára kiterjedő felméréseinek adatai alapján (2018, M: 120)

A *governance*-⁶³ fordulat és az új szereposztás a tervezésben

A 20. században kiépült európai tervezési rendszerekben az arra jogosult hatóság (a települési, térségi-regionális önkormányzat vagy éppen a központi kormányzat) rendelkezik jogszabályban meghatározott hatáskörében tervezési kompetenciával. A tervek típusait, hatókörét és készítési körülményeit is szabályok rögzítik. E folyamat két lényegi szereplője – a tervezés politikai és szakmai karakterét tükrözve – a tervezésért (illetve annak elfogadásáért) felelős hatóság és a tervi munkát végző szakember, azaz a tervező lett. A folyamat e rendszerben jellemzően *top-down* megközelítést követ, a magasabb szintű döntéseket és tervi tartalmakat, kereteket kell alacsonyabb területi szinteken érvényesíteni.

Ezt a fajta szereposztási logikát alapjaiban borítja fel a kormányzáselméletek új paradigmájának, az ún. *governance*-nek a térnyerése. A hagyományosabb kormány, illetve kormányzás (*government*, illetve *governing*) fogalmai mellett megjelenő *governance* a modern államokban a politikai intézményekben és a társadalom szabályozását érintő eljárások szintjén a kilencvenes évek óta bekövetkezett módosulásokat fejezi ki, és Somlyódy Edit megfogalmazásában mára kétféle értelmet nyert: egyfelől társadalomelméleti összefüggésben a társadalmi tevékenységek koordinációjának különféle formáit írják le vele, ilyenformán gyűjtőfogalom; másfelől nemzetközi és nemzeti kontextusban a nem hierarchikus és nem kizárólagosan állami szabályozás megjelölésére használatos.⁶⁴

Van Well és Shchmitt szerint leginkább az állam, a piaci szereplők és a civil társadalom összjátékát kifejező keretrendszerként terjedt el a nemzetközi használatban széles körben a kilencvenes évektől. A fogalommal jelzett új trendben a közpolitikát és döntéshozatalt egyre inkább jellemzi a nem kormányzati szereplők fokozódó bevonása, és ezzel a korábban kialakult politikai folyamatokban új interakciós csatornák alakulnak, gyakran kapcsolódva a közszféra fokozódó piacosításához is. Ugyanakkor az új trendben az állami szervek között is horizontális és vertikális

63 A formalizált, hierarchikus kormányzási (*government*, *governing*) formát magyarul nem tudjuk elkülöníteni a *governance* minőségi különbséget és elmozdulást kifejező fogalmától, ezért a dolgozatban jobb híján az angol *governance* fogalmat használjuk.

64 2019, 23.

kooperáció-koordináció alakul ki, így az állami hatóságok is egyre jobban összekapcsolódnak, hálózatosodnak egymás között és a kormányzás egyéb szintjeivel.⁶⁵ A *governance*-t éppen ezért az átfedő és összetett kompetenciák és az új szereplőknek a politikai arénába való bevezetése jellemzi.⁶⁶ Az átalakulás okának leggyakrabban azt tartják, hogy az állam korunk új társadalmi kihívásaira – mint például a klímaváltozás, növekedési szükséglet, globális gazdasági verseny – maga nem tud elégséges választ adni.⁶⁷

A *governance* különféle új térbeli struktúrái is létrejönnek, amit a *területi governance* (beleértve a *városi* ~t is) fogalom jelöl. „A területi *governance* egy helyre/területre vonatkozó közpolitikák, programok és projektek kialakítása és megvalósítása: szereplők, intézmények és tevékenységek koordinációjával (1); szakpolitikai ágazatok integrálásával (2); az érdekeltek részvételének mobilizálásával (3); a változó kontextushoz való adaptálódással (4); hely-, illetve területalapú adottságok és hatások érvényesítésével”.⁶⁸ Mindez az adott terület fejlődésével összefüggésben az ágazatok (horizontális) koordinálását és vertikális koordinációt is jelent a szintek között, azaz többszintű kormányzást. A kormányzásnak ez a rugalmasabb, kooperációkat biztosító formája jellemzően stratégiaalapú (azaz célorientált), gyakran programok végrehajtására szerveződik, a terület fejlődésének és a fejlesztések hatásainak nyomon követése, monitoringja is megjelenik benne.

A *governance* jellegű megközelítés *szükségszerűen alakítja át a térbeli tervezést*, a vele kapcsolatos elvárásokat, hatókörét és ezzel formáját is. Ezt a változást Getimis így foglalja össze 2012-es tanulmányában: „A legtöbb európai országban a térbeli tervezést többé már nem tekintik egy szigorú hierarchiák és explicit felelősségi körök mentén kormányzott állami funkciónak. Az ehhez tartozó folyamatoknak immár nem kizárólagos szereplői a központi, regionális és helyi kormányzatok. Választott és nem választott, kormányzati, kvázi kormányzati és a magánszektorhoz tartozó szereplők, különböző szintek (beleértve a szupranacionális szintet is), hivatalos és informális intézmények szereplőinek özöne ad hangot

65 Stead–Pálné Kovács 2016.

66 Painter–Goodwin 1995.

67 Van Well–Schmitt 2016.

68 Van Well–Schmitt 2016.

érdekeinek egy új, szinteken átívelő *governance* keretében. [...] Ezek a változások azonban jellemzően nem szüntetik meg a jogszabályon alapuló fősodorbéli tervezést, hanem az új formák a korábbiakkal együtt léteznek a tervezési politikák egyfajta új kombinációját eredményezve.”⁶⁹

A tervezési tevékenységben ezért a különböző szereplők összehangolása és kommunikációja kerül a fókuszba. Az új *governance*-paradigma szükséges kelleke így a már említett kollaboratív és kommunikatív tervezés. A jövő meghatározásának és alakításának alanyaiként megjelenő szereplők köre a formális kompetenciaviszonyok helyett rugalmas térbeli és felelősségi keretben képlékenyen alakítható, viszont az erre vonatkozó döntés nem szükségszerűen transzparens.

Ez lényegében érinti a tervezés szakemberének, vagyis *a tervezőnek a szerepét is*, aki korábban szakracionálisan „ismerte” a dolgok helyes módját, a közjó mibenléte adott volt számára, és a tervezési tartalom szakmai (elemzési) alapokon való előállításának főszereplőjeként lépett föl. Ezzel szemben az új tervezésben a tudás sokkal inkább a bevont szereplők tudásából, érdekeiből és értékeiből születik meg, s a szakemberek feladata sokkal inkább a kommunikáció, a tervezésben testet öltő kooperáció segítése, a moderálás és facilitálás, a döntésekhez adatok beszerzése, az információk interpretálása, vagy éppen alternatívák, forgatókönyvek előkészítése. Haughton⁷⁰ megfogalmazásában „a tervező szakemberek számára a mindennapi munka nagy része a megértés és a konszenzus kiépítésével telik arra vonatkozóan, hogyan lehet a legjobban összeegyeztetni divergens nézeteket például a jó tervvel, a fenntartható fejlődéssel, a jó társadalommal, vagy éppen a versenyképes gazdasággal kapcsolatban. Ugyanakkor [...] olyan távlatosabb kérdésekkel is foglalkozniuk kell, mint az állam szerepének újragondolása és a hatékonyabb megoldások kialakításában a különböző döntéshozók, szakértők, a nyilvánosság szerepének kialakítása, melybe a jobb *governance* megteremtése érdekében kísérleteket és új megközelítéseket is be kell vonni”.

Andreas Faludi, az európai térbeli tervezés élő klasszikusa az okokról úgy fogalmaz, hogy ha a területhasználati szabályozás és a közberuházások (mint hagyományos formák) elégségesen tudnák biztosítani a fele-

⁶⁹ Getimis 2012, 25. (Kiemelés a jelen idézetben.)

⁷⁰ Haughton et al. 2010.

lősségi körükbe tartozó területek fejlődését, akkor a kormányoknak egyáltalán nem volna szükségük más szereplők beleegyezésére vagy aktív támogatására. Viszont mivel ez nincs így, szükség van arra, hogy a tervezés felelősei különféle szereplőkhöz forduljanak. Ugyanakkor felveti annak problematikáját is, hogy a *governance*-ben megjelenő szerepmegosztás – egész pontosan a kompetenciák megosztása – az állam egyik legalapvetőbb, definíció szerinti kompetenciáját, a saját területe fölötti kontrollt is érinti. Amikor az államon kívüli szereplőknek lehetőségük van befolyásolni a döntési folyamatokat, akkor felmerülnek a legitimitással kapcsolatos aggodalmak.⁷¹

A *governance*-fordulat megjelenése szemléletesen érzékelhető Anglia⁷² tervezési rendszerében. A hagyományos területhasználati (szabályozásalapú) angol tervezés a kétezres évek közepén alakult át fejlesztésorientált tervezéssé – amit a térbeli tervezés EU-diskurzusából átvett fogalmának törvényi bevezetése is jelzett –, majd 2011-ben a devolúcióhoz kapcsolódó radikális tervezési reformra került sor (lásd Localism Act). Ekkor egyrészt megszűnt a tervezés a formális régiók szintjén,⁷³ lecsökkent a tervezés formalizált és szabályozási karaktere, miközben a helyi tervek készítését rugalmasan önszerveződő helyi közösségekre bízták, amelynek keretében a gazdaság szereplői különös bátorítást kaptak a részvételre. A brit kormányzat által bevezetett ún. „gazdasági szomszédsági egységek éllovasai” (Business Neighbourhood Frontrunners) nevű új városfejlesztési kezdeményezés célja deklaráltan az volt, hogy a tervezés szabályozó jellege csökkenjen, és mindinkább vállalkozóbaráttá váljék, lényegében a gazdasági szereplők részben maguk generálhassanak és formáljanak fejlődésfolyamatokat a tervezés révén is, ami korábban éppen az ő lehetőségeik korlátozását jelentette.⁷⁴

A tervezési rendszerek ezen átalakulásaival kapcsolatban számosan adnak hangot kritikájuknak, elsősorban azzal összefüggésben, hogy a *governance* a neoliberális fordulathoz kötődik, és gyakran a legitim,

71 Lásd Faludi 2016, 2017.

A *governance* hatásáról a tervezésre lásd még Nuis–Heinrich 2011.

72 A tervezési rendszerek az Egyesült Királyság országaiban elkülönülő rendszereket alkotnak.

73 Egyfajta „aszimmetrikus” decentralizáció keretében egyes, alulról szerveződő városrégiók kaptak tervezési fejlesztési kompetenciákat. Lásd Kaiser 2018.

74 Lord–Tewdwr–Jones 2012.

megválasztott kormányzatok szerepvesztését intézményesíti, kiemelve a regionális és országos szintű tervezés elsovadását, az állam jóléti funkciójának beszűkülését.⁷⁵ Galland⁷⁶ például a dán területi tervezés átalakulása kapcsán röjja föl, hogy a tervezés a jóléti állam projektjéből átlépett a neoliberális politikai napirendek növekedésorientált stratégiáinak korába, a kormányzás hierarchikus formáit és az ezekben ágyazott szabályozásalapú mechanizmusokat nagyrészt felváltották a *governance* puha terei és a hivatalos tervezés színtereit destabilizáló rugalmas politikák. A térbeli tervezés nélkülözhetetlen klasszikus-modern irányító szerepét felváltotta a versenyképesség előmozdítási szerepe, amely növekedésösztönző eszközökkel operál.

A nemzetállami felelősségi rendszereken átívelően a rugalmasabb *governance*-szemléletet az *Európai Unió* legtöbb mechanizmusában maga is érvényesíti, és szakpolitikái mentén a tagállami szereplőktől is elvárja, ami például a programalapú felelősségi rendszerek létrehozásában, a kötelező partnerségi elvárásokban nyilvánul meg, karakteresen a kohéziós politika megvalósítási rendszereiben. Az unió a területi fejlesztésekben explicite is létrehoz, illetve támogat új rugalmas területi *governance*-formákat, aminek a már említett uniósi területi kohéziós cél és a megerősödő városfejlesztési dimenzió ad legitimitást, illetve lendületet, magyarázatot pedig az a szándék, hogy a fejlesztések hatékonnyá tételéhez szükség van azok térben integrált megtervezésére és kivitelezésére (lásd a 2009-es Barca-jelentést a helyalapú fejlesztések javaslatával). Területalapú fejlesztési *governance*-struktúraként jelentek meg a 2014–2020-as periódusban az opcionálisan alkalmazható ún. területi integrált beruházások, amelyek várostárségek vagy egyéb funkcionális térségek integrált fejlesztésének stratégiai és szervezeti keretét adják, kisebb léptékben pedig a már régebb óta működő vidékfejlesztési LEADER akciócsoportok mintájára a közösségvezérelt helyi fejlesztések (CLLD) struktúráit vezették be. Bár mindkét eszköz opcionális, a 2014–2020-as periódusban 20, illetve 18 tagállam hozta létre ezek rendszereit. 2006 óta létezik a nemzetközi jogi személyiséggel rendelkező Európai Területi Együttműködési Csoportosulás (EGTC) jogintézménye, amelynek célja, hogy megkönnyítse a tagállamok,

75 Például Ahlqvist–Moisio 2014; Olesen 2013; Roodbol–Mekkes–Brink 2012; Lord–Tewdwr-Jones 2012.

76 2012.

valamint a regionális és helyi hatóságok határokon átnyúló, régióközi együttműködését, a területfejlesztés koordinációját.⁷⁷ A létrejött EGTC-k háromnegyede határon átnyúló térségek, településcsoportok tartós fejlesztési együttműködéseként működik. Az Európai területi együttműködési programok keretében az unió minden határszakaszán létrejött, határon átnyúló együttműködési programok és a transznacionális programok egyaránt saját térségi *governance*-struktúrával rendelkeznek, de ki kell emelni az Európai Bizottság kezdeményezésére létrejött makroregionális stratégiákat is az érintett országok közreműködésével. Mindezek a számottevő kohéziós politikai finanszírozással működő területalapú, új kormányzati formák elvárászerűen közös stratégiák építésére és azok megvalósítására szerveződnek, és a térbeli fejlődés (területfejlesztés) koordinálásának új kereteit adják, vagyis a térbeli tervezés új formációinak tekintjük őket. Ezt a fajta tervezést kivétel nélkül új típusú, puha formák jellemzik (lásd az 5. ábrán), és leggyakrabban nem intézményesül az országok formális területi-városi tervezési rendszereiben, azokon átível.

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy azzal, hogy az új kormányzati formák jelentős részben stratégiák mentén szerveződnek, a tervezés immár nemcsak az irányítási rendszer (kormányzás) egyik saját funkciójaként jelenik meg, ahogy a bevezető fejezetben leírtuk, hanem maga is e rugalmas kormányzati formák motiválójaként is fellép.

Mindezek alapján látható, hogy a stratégiafókuszú területi *governance* és a koordináló, új formájú térbeli tervezés tartalma meglehetősen közel áll egymáshoz, s valóban újabban gyakran szinonim értelemben is használják fogalmaikat.⁷⁸

Új szerepek és governance az empirikus vizsgálat fényében

Az empirikus elemzés tanúsága szerint a szereplői kör átrendeződése a tervezés egyik leginkább érzékelhető változása Európában (lásd 3. ábra). A hagyományosnak tekinthető szereplők (tervező, választott döntéshozó) szerepe relatíve csökken. Az új típusú gazdasági és társadalmi szereplők részvétele leginkább a fejlett tervezési rendszerű országokban: Hollandiá-

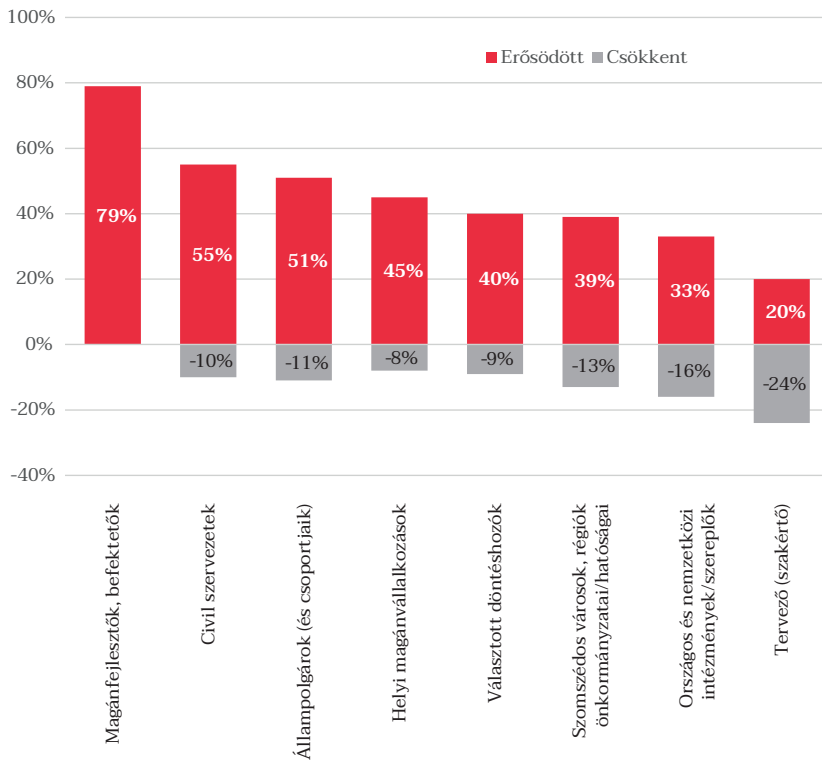
⁷⁷ EP 2006.

⁷⁸ A két fogalom kapcsolatáról lásd Salamin–Péti 2019.

ban, Svájcban és az erős tervezési paradigmaváltáson átment Egyesült Királyságban erősödött meg, a kohéziós országok között pedig a horvát, portugál, lengyel és szlovák rendszer esetében.

A beruházók, magánbefektetők szerepe szinte minden válasz szerint jelentősen erősödött, ami a tervezői tapasztalatok oldaláról is visszaigazolja, hogy az elmúlt évtizedekben az erősödő privatizáció mellett a város- és térségfejlesztésben lényegivé vált a magánszektor szerepe.

3. ábra. Különböző szereplők részvételének változása a tervezésben Európában 2002 és 2018 között kulcsszakértők megítélése szerint (válaszok gyakorisága)

Forrás: Készült a szerző Európa harminc országára kiterjedő felméréseinek adatai alapján (2018, M: 120)

Ugyanakkor az állampolgárok és civil csoportjaik részvétele is számottevően nőtt a tervezési folyamatokban. Ezt igazolja az is, hogy egy másik, a tervek témáira vonatkozó kérdésünk kapcsán a válaszadók a „demokrácia helyi közösségekben való gyakorlását” tartották a második leginkább felértékelődőnek a megkérdezett 26 téma közül az elmúlt másfél évtizedben, sőt a régi EU-tagországok körében e tekintetben az első helyen szerepelt ez a téma, míg az új tagoknál valamivel kisebb mértékben értékelődött csak föl. Ugyanakkor a téma erősödése dacára, a jelenre vonatkozóan csak 27% tartotta ezt a legfontosabb témák közé tartozónak. Ez így jelentős átrendeződést jelez a társadalmi részvétel tekintetében.

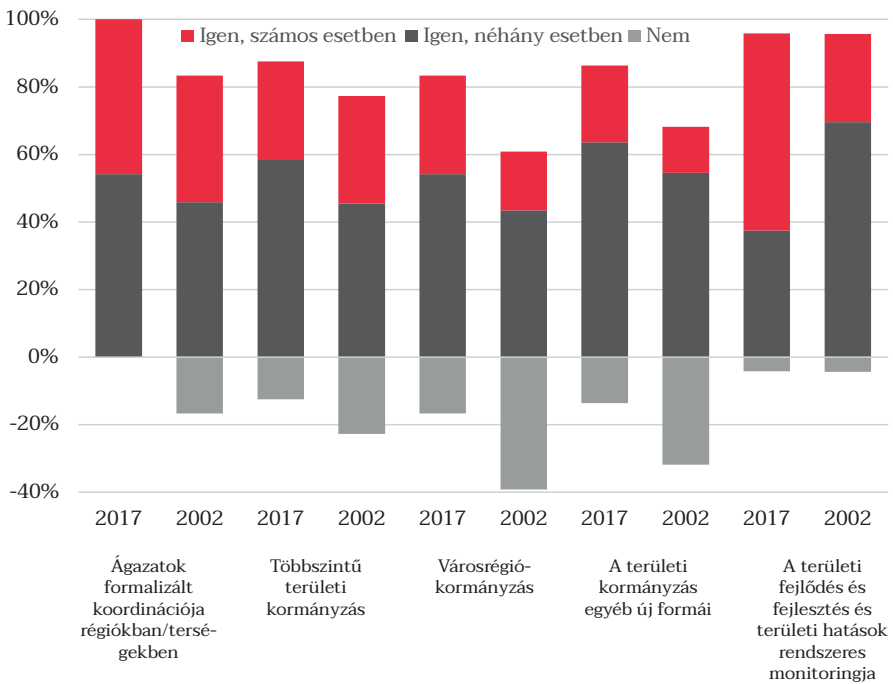
A felmérés alapján a *governance új területi formáival* kapcsolatban két megállapítást lehet tenni. Egyrészt a vizsgált másfél évtizedben valóban terjedtek a szakirodalomban leírt új formák, melyek valamilyen mértékben minden vizsgált országban megjelentek. Leginkább az ágazatok térbeli koordinációja és a térség (város) fejlődésének monitoringja erősödött meg *governance*-funkcióként a legtöbb országban 2018-ban (lásd 4. ábra). A konkrét új *governance*-formák közül a leggyakoribb a városrégiós kormányzás, amely a vizsgált 30 ország közül 16-ban valamilyen új tervezési formában is testet öltött a vizsgált időszakban. A jövőre vonatkozóan az új területi *governance*-formák mindegyikének terjedésére számítanak a felmérésbe bevont szakértők. Az egyenként is vizsgált országok 70-79%-ában úgy látják, erősödni fog ezek szerepe.

A tervezési folyamat átalakulása és a *governance* tervezést érintő kiteljesedése alapján az országok rangsorában elöl állnak a nagy hagyományú tervezési kultúrával rendelkező országok, de az új uniós területi fejlesztési eszközökben Lengyelország és Csehország, míg az EGTC-k alakításában Magyarország jár élen. (Ez utóbbinak nemzetstratégiai okai is vannak.)

Ugyanakkor a felmérésben hét tagállam esetében is beszámoltak egyes új területi (városi) kormányzási formák háttérbe szorulásáról is. A partnerség színterének szánt, ilyen intézményesült új struktúrákként szüntek meg a városrégiók Hollandiában, a tervezés regionális szintje Nagy-Britanniában, illetve szorultak vissza Dániában, Magyarországon pedig a tervezési régiók és a többcélú (kötelező) kistérségi társulások. A területi kormányzással kapcsolatos szakirodalmi várakozások megítélésünk szerint túlzónak bizonyulnak, ugyanis a választott hatalomtól az irányítási funkciók részbeni átengedése (így a tervezésé is) korlátokba ütközik, igazolva

Faludi ezzel kapcsolatos kételyeit.⁷⁹ A „puha” *governance*-formák tehát megjelennek, de úgy látjuk, nem válhatnak általános területi kormányzási modellé.

4. ábra: A területi kormányzás új formáinak (*governance*) jelenléte az egyes országokban és ennek változása kulcsszakértők megítélése szerint (országok száma %-ban)

Forrás: Készült a szerző Európa harminc országára kiterjedő felmérésének adatai alapján (2018, M: 120)

⁷⁹ 2015, 2017.

Az új terek megjelenése

Az új terek megjelenése talán a leginkább elemzett témakör a 21. század európai tervezési irodalmában. Tanulmányok széles köre vizsgálja ezek létrejöttét helyi és szomszédsági szinteken,⁸⁰ metropolisz- és városrégió-szinten,⁸¹ regionális szinten,⁸² makroregionális szinten⁸³ és európai szinten⁸⁴ egyaránt.

A hagyományos (modern) tervezés adminisztratív határokkal kijelölt területegységekre (jellemzően azok egészére) mint illetékességi területre irányul, úgymint a település, a régió (megye) közigazgatási területe, egy állam területe. A bemutatott posztmodern térfelfogásban és a szereplőket és hatásköröket rugalmasan kezelő új *governance*-ben tulajdonképpen benne rejlik a hagyományos adminisztratív téregységek meghaladásának igénye. Allmendinger és Haughton⁸⁵ a földrajztudományi szakirodalomban a territoriális *vs.* viszonyítási (relációs) terek körül zajló vita alapján⁸⁶ azt hangsúlyozzák, hogy míg a formalizált tervezésnek szabályozott, egyértelmű határookra van szüksége, addig az olyan a tervezésnek, amelyik a térbeli viszonyok összetettebb viszonyítási világára kíván reagálni, puha tereken keresztül is működni kell.

A különböző válaszokat igénylő társadalmi-gazdasági kihívások és a belőlük fakadó feladatok – melyek egyre inkább nemzetközi léptékben jelentkeznek – új beavatkozási és irányítási tereket igényelnek. Az új terek gyakran nem vagy kevéssé formalizálódnak, egyértelmű lehatárolás híján a szerzők gyakran puha terekről beszélnek képlékeny (*fuzzy*) határokkal. Metzger és Schmitt⁸⁷ definíciója szerint a puha tér „a tervezés informális vagy félig formalizált, és nem szabályozáson alapuló térbelisége olyan társításokkal és viszonyokkal, amelyek túllépnek a formálisan létrehozott határokon és területi szinteken, valamint a korábban létrehozott ágazati

80 Például Counsell et al. 2014.

81 Például Levelt–Jansen 2013.

82 Például Healey 2013; Walsh 2014.

83 Például Gänzle–Kern 2016; Dühre et al. 2007, 2010.

84 Jensen–Richardson 2004; Faludi 2013.

85 2015.

86 Vö. Lefebvre 1991.

87 2012.

megosztáson is.” Az e terekhez kapcsolódó tervezések közös jellemzője, hogy olyan hibrid, illetve sokszoros jogi környezetben megvalósuló *governance*-nek az eredményei, amely új hálózatokba fogja össze a különböző szektorok, szférák szereplőit.⁸⁸ A tervezés új tereinek kialakítása korántsem csak politikai, földrajzi érdekesség, hiszen ezzel mind a tervezés által konstruálódó beavatkozások és irányítás területének valós földrajzi kiterjedése, mind az érintett és a részvételre jogosult szereplők köre átszabásra kerül.

Allmendinger és szerzőtársai hét északnyugat-európai esettanulmányra kiterjedő kutatásuk és a szakirodalom alapján a tervezés új tereinek megjelenése mögött *hét mozgatórugót* tártak fel: az állami hatalom redisztribúcióját és léptékváltását (*rescaling*), amelyben a nemzeti szint szerepváltozására és a hálózatos világ kihívására reagálva az állam maga alakítja át a különböző szintek kompetenciáit; a neoliberais ideológián alapuló szerkezetátalakítást és a lokalitások versenyét, ami a piaci logika és gazdasági növekedés primátusára irányul;⁸⁹ a relációs terek megjelenését a tervezésben, melyben a tereket a politikai interakciók vagy viták és diskurzusok konstruálják; az EU új térteremtését (ami Európa „újateremtéséhez” vezet); az ún. posztpolitikai tervezés tereinek létrejöttét.⁹⁰

Az implicate új térszervezési igénnyel jelentkező *EU-politikák* is ösztönöznek, sőt sok esetben maguk is generálnak új tereket (lásd a korábban bemutatott új területi *governance*-formákat). A már említett makroregionális stratégiák terei (balti-tengeri, alpesi, dunai, adriai- és jón-tengeri régiók) a határon átnyúló együttműködési programok terei, az EGTC-együttműködések településcsoportjai, illetve térségei ennek jellegzetes és gyakori megjelenési formái. Itt fontos megemlékezni arról is, hogy a regionális politika helyett a kohéziós politika megjelenése nem csak nevezéktani kérdés. A formalizált, jellemzően önkormányzatisággal rendelkező régiók helyett a területi kohézió jegyében az unió térszervezési politikái a különféle „rugalmas földrajzi” alapon formálódó, a legitim helyi-nemzeti autoritásokhoz kevésbé kötődő terekben bontakoznak ki a funkcionalitás jegyében. (Ma már nemigen találkozunk a „Régiók Európája” megfogalmazással, a NUTS2-es régiók pedig inkább csak statisztikai-mérési egysé-

88 Allmendinger et al. 2015.

89 Lásd Haughton et al. 2010.

90 Allmendinger et al. 2015, 14.

gek.) A kétezres években jelentős részben EU-motivációra létrehozott hét magyar tervezési-statisztikai régió 2014-es funkcionál kivül helyezése ellen sem volt kifogása az Európai Bizottságnak.

A szerzők többsége úgy véli, az új típusú, puha terek nem váltják ki a formális helyi-regionális és országos kormányzatok tereit, hanem a gyakorlati tapasztalatok szerint a tervezésben azokkal egyszerre léteznek, illetve azokat inkább kiegészítik, sőt Allmendinger és szerzőtársai szerint kifejezetten szimbiózisban működnek egymással.⁹¹ Ugyanakkor a kohéziós politika jelzett hatása mellett Roodbol-Mekkes és Brink⁹² elemzése is ellentmond ennek, akik az elmúlt két évtized angol, holland és dán tervezési reformjainak elemzése során a neoliberális térteremtés előretörése mellett a formális regionális szint szerepének eltűnését, illetve eljelentéktelenedését konstatálták e három országban.

A munkák azt is hangsúlyozzák, hogy a *governance* új, puha terei térbeli fókuszukat és tematikájukat tekintve inkább szelektívek, mint átfogók, azaz egy-egy témára, funkcióra szervezhetőek, ezért gyakran funkcionális terek. (Magyarországon ilyen turizmusalapú funkcionális tér – ha nem is új – a „Balaton régió” a Balatoni Kiemelt Üdülőkörzet területén saját tervezési „rendszerrel, intézményesülten, de átfedésben a megyékkel.) Allmendinger és szerzőtársai hangsúlyozzák, hogy az új terek konstrukciói növekedéstámogató tevékenységükbe képesek magán- és közforrásokat egyaránt becsatornázni, miközben kevésbé foglalkoznak az olyan problématerületekkel, mint például a szegénység térségei. Az érvek szerint az új terekben szerveződő alternatív *governance*-formák megoldást kínálnak olyan problémákra, melyekben a demokratikus elszámoltathatóság akadályozza a hatékony előrehaladást. Az ilyen értelemben a politika alól részben-egészben kivont tereket ún. posztpolitikai tereknek nevezik, ahol az elszámoltathatóság is képlékeny. A posztpolitikai terek alkalmasak lehetnek így arra is, hogy a hagyományos territoriális terek „mögött dolgozzanak” úgy kialakítva stratégiákat, politikákat, hogy adott esetben megkerülik a formális tervezéstől kötelezően elvárt konzultációs köröket, legitimációs folyamatokat, és persze arra is alkalmasak lehet-

91 Allmendinger et al. 2015.

92 2012.

nek, hogy a különféle érdekeltek (*stakeholder*) befolyást tudjanak szerezni közprogramokban.⁹³

Empirikus elemzésünk szerint az új tervtípusok megjelenése alapján a leggyakoribb új tervtípus a város és tágabb környezetét egybefogó városrégió.

A tervezés régi és új formáinak modellje

Az eddigiekben leírt új szemléleti és kormányzási keretek szükségszerűen a tervezés formájának átalakulásához vezetnek. A továbbiakban megkísérüljük egy négydimenziós modellben összegezni a tervezési formák időbeli hangsúlyeltolódását. A formák meghatározásához a térbeli tervezést az első fejezetben is leírt funkció szerint értelmezzük (térbeli fejlődést alakító, jövőre irányuló koordinációs mechanizmus), és nem aszerint, hogy adott ország mit sorol a tervezési (terület- és településfejlesztési) szakpolitikájába. Ez azért lényeges, mert a jóléti állam modell erodálásával a 20. században intézményesült (formális) tervezési szakpolitikák (más politikákkal együtt) gyakran veszítenek szerepükből, reformjaik során formalizált eszközkészletük olykor lecsökken,⁹⁴ miközben az új térbeli fejlődési koordinációs mechanizmusok e szakpolitikán kívül, más szakpolitikában (gazdaságpolitikában) vagy éppen a gazdasági szereplők saját kezdeményezésére, de leginkább új európai uniós mechanizmusokban jelennek meg.

Korábbi tanulmányunkban⁹⁵ az európai tervezési irodalom szintézise alapján a különböző típusú európai gyakorlatokban tetten érhető térbeli tervezési tevékenységek lehető legtágabb körének rendszerezésére hoztuk létre a tervezési típusok térképét, amely négy dimenzió – a tervezés motivációi, terei, tárgya és eszközei – mentén teszi összehasonlíthatóvá a különböző tervezési rendszereket, sőt tervezési típusokat is. A négy dimenzió mentén ezúttal a tervezés időbeli átalakulását szemléltetjük a hagyományos és az újszerű formák megkülönböztetésével. Az 5. ábra középpontjához közeli formák jellemzően a hagyományosabb tervezési

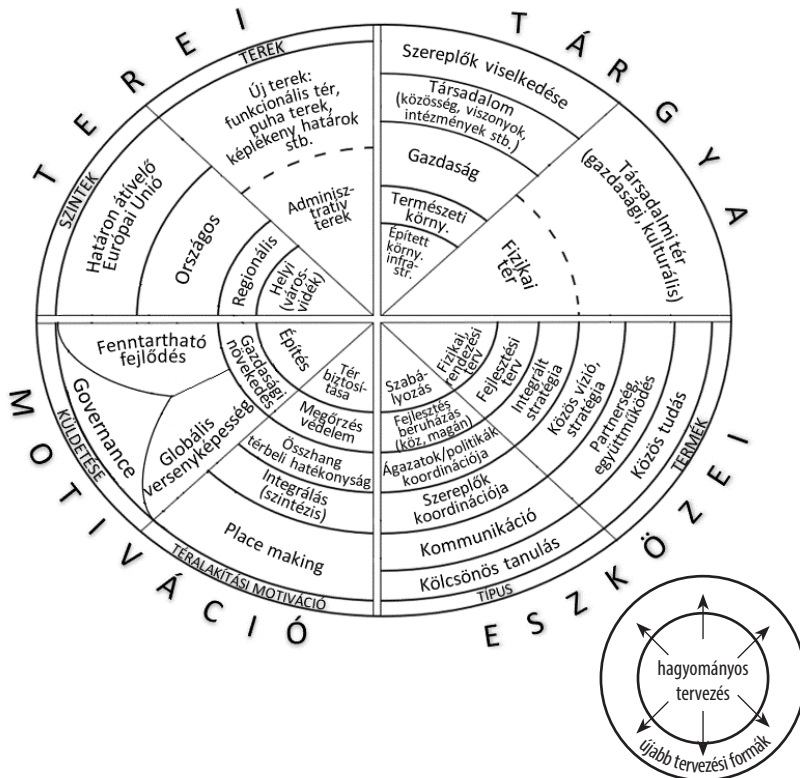
93 Allmendinger et al. 2015; Allmendinger–Houghton 2012.

94 Lásd Lord–Tewdwr–Jones 2014; Johnstone 2014.

95 Salamin–Péti 2019.

gyakorlatokhoz tartoznak, amelyekhez az idők során újabb típusok társultak, melyeket a középponttól távolabb jelenítettük meg.

5. ábra. A térbeli tervezési formák térképe és dinamikája négy dimenzió szerint: a térbeli tervezés hagyományos formái az origóhoz közelebb, az új formák a kör pereméhez közelebb helyezkednek el.

Forrás: saját szerkesztés Salamin–Péti 2019 felhasználásával

A négy dimenzió mentén a formák változásai az alábbiakban összegezhetők:

A tervezés alapvető *motivációi* – vagyis amiért létrejön a tervezés – nemcsak napjainkban, de lassabban már történelmi léptékben is változtak, viszont ma egyszerre több motiváció is markánsan jelen van. A történelem korai szakaszaiban volt szinte kizárólagos az építés meghatározása (átfogóbb tervet új települések, új településrészek kialakításához készítették), de szintén viszonylag korai motivációként megjelent a középko-

ri városokban a spontán kialakult struktúrában a térbeli rendezettség, a rend megteremtésének szándéka, ami például védelmet adott támadások (várfal), járványok, tűzvész ellen (város tagolása), vagy csak a közlekedés, a köztisztaság lehetőségeit biztosította elsősorban egyes beépítési, használati és átalakítási szabályozás felállításával. A 20. században a jóléti állam jegyében a legalapvetőbb várostervezési cél az életminőséget adó szép, egészséges városi környezet megteremtése lett, de idővel egyre fontosabbá vált a gazdasági növekedés elősegítése is, amivel párhuzamosan erősödött a környezeti erőforrások (zöld területek, beépítetlen területek) megőrzése, védelme. Az ezredfordulóra úgy tűnt, a legfontosabb szakmai küldetés a fenntartható fejlődés biztosítása vált,⁹⁶ amely törekvésért elméletben talán pont a területi tervezés tehet a legtöbbet.⁹⁷ A fenntarthatóság komplex küldetését az utóbbi évtizedekben részben a klímaváltozás kihívásaira adott válaszok,⁹⁸ még inkább pedig a különböző helyek globális versenyképességének motivációja egészítette ki vagy éppen váltotta fel. Utóbbin belül a globális telephelyi versenyben való hatékony megjelenés, de újabban kifejezetten az innováció és tudás, a tehetséges és képzett csoportok vonzása kerül előtérbe (lásd a már említett kreatív- és okosváros-megközelítéseket). Utóbbiak szorosan összefüggenek a helyek globális értékláncok magasabb szintjeire lépésének törekvésével és ehhez a magas hozzáadott értékű gazdasági tevékenységek vonzásával és lehorogonyzásával, ami a szolgáltatások, a kulturális kínálat, a vonzó és élénk belváros, a környezeti minőség fejlesztését is igényli a hagyományosabb infrastrukturális feltételrendszer mellett. A térbeli tervezés leírt új megjelenései leginkább az új területi *governance*-ben látszanak szervesülni.

A 21. században felerősödő változás a tervezés földrajzi kereteinek, azaz *tereinek* átalakulása. A térbeli tervezés megjelenik nagyobb térségi léptékekben is, és a fentiekben bemutatottak szerint az adminisztratív téregységek mellett egyre inkább új, puha terek jönnek létre.

A *tervezés tárgyát* tekintve – vagyis hogy a jövőformáló szándék voltképp minek a változására irányul – már az elmúlt fél évszázadban egyértelmű elmozdulás látható. A hagyományos városi és területi tervekben elsődlegesen a vonalas infrastruktúra, a beépítések, a területhasználat

⁹⁶ Lásd ESDP 1999; CEMAT 2000.

⁹⁷ Péti 2011.

⁹⁸ Péti 2012.

jelent meg, azaz elsősorban a fizikai tér. Mára egyértelműen előtérbe került a társadalmi gazdasági viszonyok alakítása (például gazdaság- és közösségfejlesztéssel), de a posztmodernhez kötött tervezésben már egyre inkább a szereplők térspecifikus magatartása is a tervezés tárgyává lett. A tervezés immár ezek befolyásolását is ambicionálja.

A térbeli *tervezés eszközei* definíciónk szerint mindazokat a tervezési cselekvés közvetlen eredményeiként létrejövő *outputokat* jelentik, amelyek feladatuk szerint a város, illetve térség fejlődését közvetlenül alakítják, azaz a tervi szándékot érvényesítik. Hagyományosan ez maga a terv. Ugyanakkor az eddigiekben leírtakból következik, hogy a tervezés új értelmezésében már korántsem azonos a tervekészítéssel, hanem a térbeli fejlődést alakító koordinációs folyamatok tágabb körére vonatkozik, amelyek során tervdokumentum akár nem is jön létre. Az eszközöket tekintve így egyszerre tapasztalható a hangsúlyeltolódás és az eszközök megsokszorozódása. Korábban a szabályozási eszközök, jellemzően a területhasználati szabályozás, térspecifikus építésszabályozás volt a domináns tervi eszköz – Magyarországon a településrendezés és területrendezés keretében –, majd felértékelődtek a forrásorientált fejlesztési tervek, amelyekben hagyományosan a közberuházások kerülnek kijelölésre, de újabban egyre inkább a magánszféra fejlesztései is. Amint említettük, kelet-közép-európai tagországokban e fejlesztési tervek főként az EU-forrásokra szerveződnek. A térbeli tervezés többek szerint a politikák (területi) tényekkel való támogatásaként lép fel (lásd ESPON program), és ilyen értelemben a tervezés eszközzé válik maga a monitoring, az értékelés, a célorientált elemzés is.

Az új trendekben ugyanakkor megjelennek az olyan ún. puha eszközök, mint a közös jövőkép, a szereplők közötti együttműködés létrejötte vagy éppen a közös szándékok és új tudás. Kiemelkedő jelentőségre tesznek szert az ún. integrált stratégiák, amelyek a hagyományosabb várostervezési területeket – mint például területhasználat-szabályozás, közlekedési hálózatfejlesztés – integrálják az ágazati, gazdaságfejlesztési, társadalmi-környezeti törekvésekkel, melynek lényeges funkciója a különböző szereplők cselekvéseinek összehangolása.

Sokkal nagyobb hangsúly kerül a megvalósításra, és a rendszeres visszacsatolások (értékelés, monitoring), de akár a szándékok folyamatos alakítása révén a tervezés össze is fonódik a megvalósítással a területi *governance* formájában.

Következtetések

A bőséges európai tervezési irodalomban a jelen lévő kritikus hangok ellenére is a kilencvenes évektől a posztmodern tervezésről, a kétezres évektől a *governance*-átalakulásról és az új terekről megfogalmazódó elemzések és az ezek alapján a tervezés átalakulásáról megfogalmazott állítások egy egymással összefüggő logikai láncolatban, mondhatjuk, egy narratívában jelennek meg, amit – a tervezési kutatásokat és együttműködéseket is támogató – Európai Unió üzenetei is erősítenek, sőt olykor generálnak is. E trendek körül a szakmai-tudományos diskurzusban és az EU várospolitikai, területi kohéziós/tervezési stratégiai dokumentumaiban egyaránt olyan széles körű közmegegyezést tapasztalunk, hogy mindezt – a Kuhn⁹⁹ által megfogalmazott kritériumok szerint – paradigmának tekinthetjük. Az új formákban testet öltő térbeli tervezés posztmodern szemléletű, az EU térszervezési üzeneteit közvetítő, globalizációs kihívásokra reflektáló új európai paradigmájának. Ebben felértékelődik a tervezés beruházást vezérlő szerepe mint stratégiai keretrendszer erőforrás-allokációhoz és beruházásokhoz, és a tervezés összekapcsolja és integrálja a köz- és magánszektort. Összekapcsolódik a gazdasági fejlődés politikájával, és egyre inkább az országos (ágazati) politikák térbeli dimenzióját is adja ezek térbeli összehangolásával-koordinációjával összefüggésben.

Empirikus vizsgálatunk tanúsága szerint is többségében érzékelhetőek a szakirodalomban leírt trendek a tagországok tervezési gyakorlataiban. Az új európai tervezési trendekhez közelítő, sokszor puha tervezési formák és megközelítések többnyire felértékelődnek, míg a hagyományos tervezési formák szerepe és hasznossága háttérbe szorul. Ez gyakran a formális (modern) tagországi területi tervezési, várostervezési politikák leértékelődésével jár. Az új területi *governance*-formációk és új tereik legfőbb motiválói Nyugat-Európában elsősorban a gazdasági szereplők, míg a kohéziós politika forrásaiból leginkább részesülő – azoktól jobban függő –, főként kelet-közép-európai országokban és Portugáliában az EU hatásai vezetnek leginkább ebbe az irányba. Az új térbeli tervezési formák a nemzeti rendszerekben csak félig vagy egyáltalán nem intézményesülnek. A tervezés átalakulásai így a gazdasági szereplők és az EU kompeten-

ciáinak erősödését hozzák a térbeli jövőformáló folyamatokban, amivel a formális struktúrák, s így a nemzetállami kompetenciarendszer is erodálódnak. Ezek a változások olyan szakpolitikai pozíció felé mutatnak, amelyben a térbeli tervezés-fejlesztés és annak részeként a városfejlesztés elsősorban nem elkülönült, önálló politikaként van jelen, hanem más szakpolitikák megvalósítását – elsősorban sajátos integrált beavatkozási és összehangoló koordinációs képességével – elősegítő eszközként jelenik meg. Ez látszik az Európai Unió politikáiban is, amelyekben az integrált területi és városfejlesztés olyan célok (és politikáik) elérésének eszköze, mint az intelligens növekedés (innovációs politika), a klímavédelmi célok, a befogadó növekedés és a társadalmi kohézió. Az EU területi célrendszerét kijelölő Területi agenda (2011) is azzal igazolja létalapját, hogy az Európa 2020 stratégia növekedési céljainak megvalósítását segíti.

Ugyanakkor a tervezés átalakulása kapcsán fontos most is leszögeznünk, hogy az újak megjelenésével nem tűnnek el a hagyományos formák, például a tervezés kemény (szabályozó és közfejlesztéseket kijelölő) eszközei is működnek, legfeljebb relatív súlyuk gyengült. A *governance*-megközelítés valóban terjed, de jól látszanak a korlátai, sőt visszarendeződései is Európa-szerte. Végezetül fontos azt is felvetnünk, hogy a citált szerzők és saját vizsgálataink által azonosított változások ok-okozati kapcsolata a leírt teóriákkal logikus, de – munkánk módszeréből adódóan – tényszerűen nem bizonyított. A domináns tudományos diskurzusokkal (is) érdemes körültekintőnek lennünk. A tervezési gyakorlatok átalakulását például valóban szokás/divatos a posztmodernnel összekapcsolni, de tervezési tapasztalataink alapján állítható, hogy a részvétel megteremtése, a tervezés folyamatos koordinációs karakterének kialakítása, eszköztárának bővítése valójában a világ nagy narratíváinak tagadása és a relativizmus nélkül is releváns jövőformálási módszer.

Irodalom

- Ahlqvist, T.–Moisio, S. 2014: Neoliberalisation in a Nordic state: From cartel polity towards a corporate policy in Finland. *New Political Economy*, 19(1): 21–55.
- Allmendinger, P. 2001: *Planning in postmodern times*. London – New York, Routledge.
- Allmendinger, P. 2009: *Planning theory*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 640.
- Allmendinger, P.–Houghton, G. 2009: Soft spaces, fuzzy boundaries, and metagovernance: The new spatial planning in the Thames Gateway. *Environment and Planning, A* 41 617–633.

- Allmendinger, P.–Houghton, G. 2012: Post political spatial planning in England: A crisis of consensus. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 37(1), 89–103.
- Allmendinger, P. et al. 2015: *Soft spaces of Europe. Re-negotiating governance, boundaries and borders*. Oxon, Routledge, 247.
- Barca, F. 2009: *Agenda for a Reformed Cohesion Policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- Boros, L. 2010: Posztstrukturális elméletek: kihívások és lehetőségek a településföldrajz számára. In Csapó T.–Kocsis Zs. (szerk.): *A településföldrajz aktuális kérdései*. VI. Településföldrajzi Konferencia. Szombathely, Savaria University Press, 392–405.
- Böhme, K.–Waterhout, B. 2008: The Europeanisation of Planning, 225–248. In Faludi, A. (szerk.): *European Spatial Research and Planning*. Cambridge, Mass, Lincoln Institute of Land Policy.
- CEC 1997: (Commission of the European Communities) *The EU Compendium of Spatial Planning Systems and Policies*. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- CEMAT 1983: *European regional/spatial planning Charter – Torremolinos Charter*. Torremolinos, European Conference of Ministers responsible for Spatial/Regional Planning (CEMAT).
- CEMAT 2000: *Guiding Principles for Sustainable Spatial Development of the European Continent*. (Adopted at the 12th Session of the European Conference of Ministers responsible for Regional Planning on 7–8 September 2000 in Hanover) <https://rm.coe.int/1680700173> Letöltve: 2020. november 21.
- Cooper, W. C.–Eastman, J. N.–Kortanek, K. 1971: Systems Approaches to Urban Planning: Mixed, Conditional, Adaptive and Other Alternatives. Institute of Physical Planning, Research Report No. 6 (August 1970). *Policy Sciences*, 2(4), 397–405. <http://www.jstor.org/stable/4531453> Letöltve: 2020. november 19.
- Counsell, H.–Houghton, G.–Allmendinger, P. 2014: Growth management in Cork through boom and bust. *European Planning Studies*, 22, 46–63.
- Davoudi, S. 2009: Asymmetric development in spatial planning: positivist content and post-modernist processes? In Davoudi, S.–Strange, I. (eds.): *Conceptions of Space and Place in Strategic Spatial Planning*. London, Routledge, 207–243.
- Dühr, S.–Stead, D.–Zonneveld, W. 2007: The Europeanization of Spatial Planning through Territorial Cooperation Planning. *Practice & Research*, Vol. 22, No. 3, 291–307.
- Dühr, S.–Colomb, C.–Nadin, V. 2010: *European Spatial Planning and Territorial Cooperation*. London – New York, Routledge.
- EP 2006: Az Európai Parlament és a Tanács 1082/2006/EK rendelete (2006. július 5.)
- ESDP 1999: *European Spatial Development Perspective. Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union*. Italy, European Commission.
- Faludi, A. 1973: *Planning Theory*. Glasgow, Pergamon Press, 306.
- Faludi, A. 2011: *Cohesion, Coherence, Cooperation: European Spatial Planning Coming of Age?* RTP Library Series, Oxon, Routledge, 224.
- Faludi, A. 2016: Territorial governance challenging government In Van Well, L.–Schmitt P. (eds.): *Territorial governance across Europe Pathways, practices and prospects*. Radboud University Nijmegen, Routledge Research in Planning and Urban Design.
- Faludi, A. 2017: Conflicting territorialities in EU Cohesion Policy. Előadás. In *Coping With Uneven Development in Europe Socio-Economic and Political Responses to Regional Polarisation*. Konferencia, Lipcse, 2017. szeptember 29.
- Faragó, L. 2005: *A jövőalkotás társadalomtechnikája*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

- Faragó, L. 2017: *A téri lét: Társadalomtér-elméleti alapvetések*. Akadémiai doktori értekezés. <http://real-d.mtak.hu/982/> Letöltve: 2020. november 22.
- Fayol, H. 1916: *Administration Industrielle et Generale*. Paris, H. Dunod et E. Pinat.
- Florida, R. 2012: *The Rise of the Creative Class: Revisited*. New York, Basic Books.
- Foucault, M. 1999: Space, power and knowledge. In During, S. (ed.): *The cultural studies reader*. London, Routledge, 134–141.
- Foucault, M. 2007: The language of space. In Elden, S.–Crampton, J. W. (eds.): *Space, knowledge and power: Foucault and geography*. Aldershot, Ashgate, 163–168.
- Frank, A. et al. 2014: Educating planners in Europe: A review of 21st century study programmes. *Progress in Planning* 91, 30–94.
- Freestone, R. 2001: History of Urban Planning (Western). In Smelser, N. J.–Baltes, P. B. (eds.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Elsevier, 16058–16063.
- Galland, D. 2012: Is Regional Planning Dead or Just Coping? The Transformation of a State Socio-spatial Project into Growth-Oriented Strategies. *Environment and Planning C: Politics and Space*, Vol 30, Issue 3, 536–552.
- Gänzle, S.–Kern, K. (szerk.) 2016: *A „Macro-regional” Europe in the making: Theoretical Approaches and Empirical Evidence*. Houndmills, Palgrave Macmillan, 280.
- Getimis, P. 2012: Comparing Spatial Planning Systems and Planning Cultures in Europe. The Need for a Multi-scalar Approach. *Planning Practice and Research*, Vol. 27, No. 1, 25–40.
- Godschal, D. R. 2006: *Turning Points in Planning Education The UNC Experience*. 15–24. <https://cdr.lib.unc.edu/downloads/00000164r?locale=en> Letöltve: 2020. november 2.
- Hall, P. 1975: *Urban and regional Planning*. Exeter, David and Charles Ltd., 221.
- Hall, P. 2007: *Urban and regional Planning*. Penguin Books, 240.
- Houghton, G.–Allmendinger, P.–Counsell, D.–Vigar, G. 2010: *The new spatial planning – territorial management with soft spaces and fuzzy boundaries*. London, Routledge.
- Healey, P.–Williams, R. 1993: European Urban Planning Systems: Diversity and Convergence. *Urban Studies* (4–5) 701–720.
- Healey, P. 1997: *Collaborative planning: Shaping places in Fragmented Societies*. London, Macmillan.
- Healey, P. et al. (szerk.) 1997: *Making Strategic Spatial Plans: Innovation in Europe*. London, UCL Press.
- Healey, P. 2003: Collaborative Planning in Perspective. *Planning Theory*, 2003; 2; 101.
- Healey, P. 2004: The treatment of space and place in the new strategic spatial planning in Europe. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28 (1): 45–67.
- Healey, P. 2007: *Urban Complexity and Spatial Strategies towards a Relational Planning for Our Times*. London, Routledge.
- Healey, P. 2009: In search of the „strategic” in spatial strategy making. *Planning Theory and Practice*, 10 (4): 439–457.
- Healey, P. 2013: Soft spaces, fuzzy boundaries and spatial governance in post devolution Wales. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37, 1325–1348.
- Hirt, S. 2005: Toward Postmodern Urbanism?: Evolution of Planning in Cleveland, Ohio. *Journal of Planning Education and Research*, Vol. 25: 27–42.
- Howard, E. 1902: *Garden Cities of To-morrow*. London, Swan Sonnenschein and Co. Ltd.
- Jacobs, J. 1961: *The death and life of great American cities*. New York, Random House, 472.
- Jensen, O. B.–Richardson, T. 2004: *Making European Space: Mobility, Power and Territorial Identity*. London, Routledge.
- Johnstone, P. 2014: Planning Reform, Rescaling, and the Construction of the Postpolitical: The Case of the Planning Act 2008 and Nuclear Power Consultation in the UK. *Environment and Planning C: Government and Policy*, Vol 32 issue: 4, 697–713.

- Kaiser, T. 2018: Territorial Governance in Flux: A Case of the City-Regions in England. *Journalism and Mass Communication*, February, Vol. 8, No. 2, 68–87.
- Kuhn, T. 1984: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kunzmann, K. 2006: The Europeanisation of spatial Planning. In Adams, N.–Alden, J.–Harris, N: (eds.): *Regional development and spatial planning in an enlarged European Union*. Hampshire, Ashgate.
- Landry, C. H. 2000: *The creative city: A toolkit for urban innovators*. London, Earthscan, 300.
- Le Corbusier 1929: *The city of to-morrow and its planning*. New York, Dover Publications Inc.
- Lefebvre, H. 1991: *The Production of Space*. (Translated by Nicholson-Smith, D.) Oxford, Blackwell Publishing, 454.
- Leipzig Charter 2007: On sustainable European cities, adopted at the Informal Council Meeting of Ministers on urban development of 24-25 May 2007 in Leipzig.
- Lenschow, A. 2006: Europeanisation of public policy. In Richardson, J. (ed.): *European Union – Power and Policy Making*. 3rd edn, 55–71. Abingdon, Routledge.
- Levelt, M.–Jansen, L. 2013: The Amsterdam Metropolitan Area challenge: opportunities for inclusive coproduction in city-region governance. *Environment and Planning, C*, 31, 540–555.
- Lord, A.–Tewdwr-Jones, M. 2014: Is Planning „Under Attack”? Chronically the Deregulation of Urban and Environmental Planning in England. *European Planning Studies*, 22:2, 345–361.
- Luukkonen, J. 2011a: Europeanization of spatial planning: Exploring the spatialities of European integration. *Nordia Geographical Publications*, Volume 40:3. Oulu: Geographical Society of Northern Finland, 49.
- Luukkonen, J. 2011b: The Europeanization of regional development: local strategies and European spatial visions in northern Finland. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 93 (3): 253–270.
- Luukkonen, J. 2015: Planning in Europe for „EU” rope: Spatial planning as a political technology of territory. *Planning Theory*, Vol 14, Issue 2, 174–194.
- Luukkonen, J. 2017: A practice theoretical perspective on the Europeanization of spatial planning. *European Planning Studies*, 25:2, 259–277, DOI: 10.1080/09654313.2016.1260092
- Lytard, J.-F. 1993: A posztmodern állapot. In *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*. Budapest, Századvég–Gondolat, 8.
- Mc Loughlin, J. B. 1969: *Urban and Regional Planning: A systems Approach*. London, Faber.
- Metzger, J.–Schmitt, P. 2012: When soft spaces harden: The EU strategy for the Baltic Sea Region. *Environment and Planning, A*, 44, 263–280.
- MUT 2011: *Javaslat a térbeli tervezés rendszerének összehangolására és továbbfejlesztésére – Tervezet, egyeztetésre – Műhelymunka-sorozat – záródokumentum. (Kutatási jelentés.)* <http://www.mut.hu/?module=news&action=show&nid=183493> Letöltve: 2020. november 7.
- MUT 2019: *Közösség a fejlődésért – A Magyar Urbanisztikai Társaság középtávú víziója*. <https://www.mut.hu/?module=news&action=getfile&fid=247992> Letöltve: 2020. november 22.
- Nadin, V.–Stead, D. 2012: European Spatial Planning Systems, Social Models and Learning. *Disp The Planning Review*, Vol 44:172, 35–47.
- Nuiss, H.–Heinrich, D. 2011: Fresh wind or hot air – does the governance discourses have something to offer spatial planning? *Journal of Planning Education and Research*, 31. (1), 47–59.
- OECD 2001: *Towards a New Role for Spatial Planning*. Paris, OECD Publication Service.
- Olesen, K. 2013: The neoliberalisation of strategic spatial planning. *Planning Theory*, Volume: 13 issue: 3, 288–303.
- Olsen, J. P. 2002: The many faces of Europeanization. *Journal of Common Market Studies*, 40(5) 921–952.

- Painter, J.–Goodwin, M. 1995: Local government and concrete research: investigating uneven development of regulation. *Ecopnomy and Society*, 24 (3), 334–356.
- Péti, M. 2011: *A területi tervezés és fejlesztés a fenntarthatóság jegyében & Stratégiai környezeti vizsgálatok földrajzi szemlélettel*. Szeged, Jatepress, 150–175.
- Péti, M. 2012: A territorial understanding of sustainability in public development. *Environmental Impact Assessment Review*, Volume 32, Issue 1, 61–73.
- Péti, M.–Salamin, G. 2016: A városfejlesztés új keretei a 2014–20-as fejlesztéspolitikai ciklusban. *Falu Város Régió*, 2.
- Pratt, A. C. 2010: Creative Cities: Tensions within and between Social, Cultural and Economic Development. A Critical Reading of the UK Experience. *City, Culture and Society*, 1. 1. 13–20.
- Purkardhofer, E. 2016: When soft planning and hard planning meet: Conceptualizing the encounter of European, national and sub-national planning. *European Journal of Spatial Development*, 61.
- Radaelli, C. M. 2004: Europeanisation: Solution or problem? In *European Integration Online Papers*, 8(16), 1–23.
- Riga Declaration 2015: Declaration of Ministers towards the EU Urban Agenda, adopted at the informal meeting of EU ministers responsible for Territorial Cohesion and Urban Matters, Riga, 10 June 2015.
- Robert, J. T. et al. 2001: *Spatial impacts of community policies and the cost of non-coordination*. Brussels, European Commission, DG Regio.
- Roodbol-Mekkes, P. H.–van den Brink, A. 2015: Rescaling spatial planning: spatial planning reforms in Denmark, England, and the Netherlands. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 2015, volume 33, 184–198.
- Salamin, G. et al. (szerk.) 2011: *Climate-friendly cities: a handbook on the tasks and possibilities of European cities in relation to climate change*. Budapest, Ministry of Interior, Hungary; VÁTI.
- Salamin, G. et al. 2014: Az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció és a 2005-ös országos területfejlesztési koncepció érvényesítésének tapasztalatai. *Falu Város Régió*, 1.
- Salamin, G. 2018: *A földrajzi tér alakításának európaizálódása: Az Európai Unió térbeli stratégiáinak, tervezésének és kohéziós politikájának hatása az európai országok térbeli tervezési rendszereinek transzformációjára*. Gödöllő, Szent István Egyetem Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola, 199.
- Salamin, G.–Péti, M. 2019: Tervkészítéstől a governance-ig: A térbeli tervezés európai fogalma, jelentései és lehetőségei hazai kapcsolódásai. *Tér és Társadalom*, 33: 3 7–28, 22.
- Somlyódy Péter, E. 2019: *A városok szerepe a területi kormányzásban. A közszolgáltatás-szervezéstől a várospolitikáig*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem.
- Stead, D.–Pálné Kovács I. 2016: Shifts in governance and government across Europe. In Schmitt, P.–Van Well, L. (szerk.): *Territorial governance across Europe. Pathways, practices and prospects*. Routledge Research in Planning and Urban Design.
- Van Well, L.–Schmitt, P. 2016: Territorial governance across Europe. In Schmitt, P.–Van Well, L. (eds.): *Territorial governance across Europe. Pathways, practices and prospects*. Routledge Research in Planning and Urban Design.
- Walsh, C. 2014: Rethinking the spatiality of spatial planning: methodological territorialism and metageographies. *European Planning Studies*, 22, 306–322.
- Waterhout, B. 2008. *Institutionalisation of European Spatial Planning*. Amsterdam, NLD, IOS Press.
- Williams, R. H. 1996: *European Union Spatial Policy and Planning*. London, Paul Chapman.

KOCSIS JÁNOS BALÁZS – GERE LÁSZLÓ

Okos város globális nézőpontból

Absztrakt

A mai urbanizáció jelentette összetett kihívások kezelésében, a városok közötti versenyben és a városon belüli folyamatok menedzselésében és irányításában az utóbbi időben fölértékelődtek az okos eljárások és technológiák. Az okosváros-fejlesztés régi tudományos diskurzusba illeszthető, ahol a technológia és a tudomány kínálta lehetőségek járulnak hozzá a társadalmi problémák megoldásához tervezhető módon. Az utóbbi évtizedben az okosváros-fejlesztések mögött megjelentek nagy technológiai cégek, átalakítva a diskurzus kereteit. Jelen tanulmány célja az okosváros-fogalom megvilágítása, elhelyezése a gazdasági-társadalmi értelmezési keretekben, különböző kultúrkörökben megvalósított példáinak bemutatása és elemzése, kitérve az okosváros-fejlesztések mögött megbúvó főbb lehetséges veszélyekre is.

Bevezetés

A jövő mindig is kíváncsisággal töltötte el az embereket. A végső leromlást vizionáló disztópiák és a felhőtlen jövőt kínáló utópiák mellett a technológia egyik legfőbb ígérete mindig is a jobb jövőt elérni kívánó, a jelen gondjaira megoldást adó eljárások kidolgozása és működtetése volt. A mai város legfontosabb gondjai, úgymint a közlekedési nehézségek, a városirányítás és demokrácia, a lakosság bevonása a döntéshozatalba, a társadalmi integráció, az energiateljesítmény és klímaváltozás, mind szerepelnek azok között, amikre az okos város – és számos előzménye és oldalhajtása – propagálói szerint megoldást kínál.

Az okosváros-fogalom számos hasonló előzmény után az utóbbi egy-két évtizedben robbant be a szakmai köztudatba, és már ez idő alatt is exponenciális ütemben növekedett a vele kapcsolatos szakirodalom –

cikkek, elemzések, könyvek tucatjai jelennek meg a témában hónapról hónapra, melyeket különböző szakmai fórumok, műhelyviták és konferenciák kísérnek számos szakterület érintésével, okosváros-rangsorok készülnek, okosváros-közösségek és okosváros-„kihívások” indulnak, gyakorlatilag egyoldalúan tematizálva a városfejlesztési gondolkodást. Nincs olyan területe a városfejlesztésnek, ahol ne jelenhetnének meg az „okos” megoldások.

Mi ennek a rendkívüli népszerűségnek az oka? A jelenség két forrásból táplálkozik: egyrészt most, a 21. század elejére fordult meg a városlakók és vidéken élők aránya globálisan: ma már hivatalosan is többen élnek városokban a világon, mint falvakban, és ez az arány még tovább fog növekedni, az évszázad közepére várhatóan már a világ lakosságának több mint kétharmada városlakó lesz.¹ A városok tehát egyre nagyobb jelentőséggel bírnak (ezáltal sokszor egyre nagyobb kihívást is jelent az irányításuk), nem csupán demográfiai, hanem például gazdasági, politikai és környezeti szempontból is. Ehhez kapcsolódóan a társadalomtudományok a 20. század második felére ismét fölfedezték a városokat, akár a városokon belüli társadalmi-gazdasági folyamatok, épített környezet felépítését tekintve, akár a városok közötti hálózatok és regionális térszerkezet értelmében. Másrészt, ami az okosváros-koncepciót (is) egyértelműen életre hívta, az a technológiai fejlődés, mely az úgynevezett negyedik ipari forradalom² révén az életünk egyre több területére betör, a pénzügyektől kezdve a mezőgazdaságon keresztül a közlekedésig, ez alól pedig a városfejlesztés sem kivétel. Az okos város technológiai megközelítései jól beleilleszthetők egy általánosabb tudományfilozófiai trendbe, amely azt állítja, hogy nagy mennyiségben széles körben gyűjtött adatokból a társadalmi valóság a fizikai környezethez hasonlóan leírható, megismerhető, elemezhető, és jövőbeli működése modellezhető és előre jelezhető,³ ahol a társadalomtudományokra már valójában nincs is szükség,⁴ ahol is a problémákra, a válságokra pusztán a technológia eszközeivel lehetséges megoldást találni. Ehhez kapcsolódóan az okosváros-fejlesztések mögött jelentős gazdasági motiváció is jelentkezik, amely nagy technológiai vállalatok számára

1 UN 2019, 1.

2 Schwab 2016.

3 Roszak 1990.

4 Kitchin 2014a.

nyújt részben az infrastruktúra kiépítéséből (hardver), részben az adatok feldolgozásából (szoftver) származó lehetőségeket.⁵

A külső tényezőkön túl azonban a városok belső motivációja is magyarázatot ad arra, miért olyan vonzó az „okossá válás”. A robbanásszerű növekedést megélő városok (de ugyanúgy a csökkenő népességgel küzdők) számára egyre nagyobb gondot jelent lakosságuk megfelelő közszolgáltatásokkal való ellátása, a városfejlesztés ütemének az igények változásához való igazítása, mely ráadásul a szinte állandó válságban lévő városok szűkös pénzügyi erőforrásaival párosul. A városok létszámbeli, térbeli növekedése, az egyre összetettebb és átláthatatlanabb rendszerek burjánzása is erős késztetést jelent. Ilyen helyzetben vonzó lehetőség a különböző optimalizálási, hatékonyságot növelő, vagy éppen költségeket csökkentő (vagy legalábbis ezzel kecsegtető) megoldások elfogadása és alkalmazása. Egy másik belső motivációs tényező pedig a minél előnyösebb pozíció megszerzése a városok között folyó egyre kiélezettebb versenyben: gazdasági csomópontokként működésükhöz kulcsfontosságú a lehető legtöbb befektetés és gazdasági szereplő, kreatív és magasan képzett munkaerő vonzása, melyet például az okosváros-fejlesztések ígérte korszerű, jól működő infrastruktúra és vállalkozási környezet támogathat.

Az okosváros-koncepció mindeközben egyaránt telítődik meg tartalommal és üresedik ki: egyre több mindent értenek bele a különböző szakterületek képviselői, ezáltal – sajnos – egyre kevésbé lehet megfogni, hogy mit is jelent valójában. Továbbá e fogalom folyamatosan reflektál a változó körülményekre és felmerülő hangsúlyokra (klíma- és társadalmi adaptáció például). Jelen cikkünk éppen ezért először is egyfajta alapot szeretne nyújtani tárgyunk megértéséhez, bemutatva a fogalom „fejlődéstörténetét”. Ennek során kitérünk az egyes szakági megközelítések különbségeire, majd pedig arra, hogy a világ különböző részein regionálisan milyen súlypontok jelennek meg a gyakorlatban az okosváros-fejlesztések során, kitérve a közlekedésre is, mint az okosváros-fejlesztések egyik leginkább közismert oldalára, illetve a legfontosabb kérdésekre, kétségekre is.

5 Söderström et al. 2014.

Okos város – mit jelent egyáltalán?

Bár az okosváros-fogalom meghatározásába a szó szoros értelmében nem tartozik bele a megtervezettség vagy a tervezés maga, hallgatólagosan mindenképpen beleértjük ezeket, ugyanis az okos város bármely alterületére gondolunk, ott valamilyen tudatos módosítást feltételezünk a rendszerben – sok esetben éppen az átláthatóság és tervezettség jelenti sokaknak az okos város egyik fő vonzerejét. Az okos várossá válás soha nem egy spontán folyamat, hanem mindig komoly elhatározásból és számos egymáshoz kapcsolódó tevékenység megvalósításából áll. Tulajdonképpen már magába az „okos” jelzőbe is beletértjük a „tervezettséget”, azt, hogy az így megvalósuló fejlesztések gondos előkészítés után, számítások, modellek, scenáriók számbavételével jönnek létre. Egy másik irány, ami szintén meghatározza az okos városok jellegét, a jövőbe tekintés, az a régóta jelen lévő utópikus gondolkodási irányzat, amely föltételezi, hogy a természettudomány, a mérnöki tudományok és a technológia kelendő használata minden társadalmi problémánkra megoldást jelenthet – ha most még nem is, de a nem olyan távoli jövőben biztosan.

Ennek a fajta gondolkodásnak az előképei folyamatosan jelen voltak a városokról való gondolkodásban már az ókortól kezdve – többek között Konfuciusz, Lao-ce Kínában, Platón az antik Hellaszban jól megtervezett városokról elmélkedett, míg a gyakorlatban a kínai, japán, illetve a Római Birodalomhoz tartozó kolóniák jelenítették ezt meg.⁶ A modern korszak immár szisztematikus várostervezését illetően Ebenezer Howard angol várostervező például már a 19. században megalapította a kertvárosmozgalmat, melynek alapgondolata, hogy a zsúfolt nagyvárosok körül kisebb kertvárosokat kell létrehozni, melyek élhető, zöld, tiszta, kellemes lakókörnyezetet biztosítanak. Ezeket a városokat Howard részletekbe mérően megtervezte, gyakorlatilag elindítva a modern kori, 20. századi újváros-tervezést,⁷ melyet aztán többek között Eugène Hénard,⁸ Le Corbusier⁹ és mások követték a jövő városairól alkotott koncepcióikkal, lényegében mindannyian abból kiindulva, hogy az ideális, tökéletes város kialakítása

6 Charbit 2002.

7 Howard 1898.

8 1910.

9 1987.

a tervezésen múlik, és már rendelkezésre állnak a megvalósításhoz szükséges eszközeink. Már az első világháború végétől kialakult a társadalmi tervezésnek egyfajta kultusza, ami tovább erősödött a második világháború után, ezek a városfejlesztési elképzelések jól beleilleszkedtek, és számos nyugati, illetve szocialista új város építésében öltöttek testet.¹⁰ A hatvanas évektől, a mikroelektronikai újítások elterjedésétől kezdve a társadalomtechnicizálás újabb lendületet kapott, és megjelentek az információs és hálózati társadalom koncepciói. Az idővel egyre szaporodó és terjedő technológiai vívmányok révén a 20. század végétől elkezdtek terjedni az olyan fogalmak, mint a *digitális város*, az *információs város*, a technológiával átszőtt város (ez lenne az *ubiquitous city*, melyre nincs igazán jó magyar megfelelő), a *virtuális város*, az *intelligens város*, majd végül az *okos város* – utóbbi kettő olyan szorosan összefügg, hogy sokan még a mai napig is szinonimaként használják őket.¹¹ A meghatározások kavalkádjának azonban még itt sincs vége, sok esetben ugyanis az „okos” jelzőhöz további társfogalmak is csatlakoznak, mint az *élhető*, *öko-*, *zöld*, *fenntartható*, *innovatív*, *ellenálló* (resilient), *egészséges*, *biztonságos*, *jövőképes*,¹² mely címkék sok esetben az adott város attraktivitását, alkalmazkodóképességét, ellenállóságát hivatottak fokozni, illetve valamilyen módon egyedivé, versenyképesebbé tenni a várost, kiemelni a többi közül (valamint kihangsúlyozzák, hogy az okosváros-fejlesztéseken belül mely területekre fókuszál a város leginkább). Így megjelennek a kombinált fogalmak is (*smart-ökóváros*, *okos fenntartható város*, *okos ellenálló város*, *reziliens város*), vagy a még kevésbé behatárolható, kifejezetten szlogenszerű, de ugyanezekre a területekre koncentráció címkék, mint a *bölcs város* (wise city) vagy *briliáns város* (brilliant city).¹³

Bár az *okos város* kifejezés használata az elmúlt 10-15 évben nyert igazán teret (többek között) az urbanisztikával foglalkozó szakirodalomban is, már valamivel korábban is felbukkant (először nem kifejezetten városokhoz kötődve, hanem mint „okos növekedés” – *smart growth*). Harrison–Donnelly¹⁴ az 1990-es évek végéhez köti az elterjedését éppen egy, az

10 Hardy 1991; Kocsis 2012.

11 Jong et al. 2015.

12 Eremia et al. 2017; Lados et al. 2011; Szántó–Kocsis 2019.

13 Lux Research 2015, idézi Karvalics Z. 2016.

14 2011.

okos növekedésről szóló tanulmány kapcsán. Az okos növekedés eleinte leginkább az élhetőséghez kapcsolódott, és autótól kevésbé függő, sűrűbb, kevert beépítésű, „gyalogolható”, a környezetet kevésbé terhelő városi környezet létrehozását célul tűző, a növekvő urbanizációt ellensúlyozó mozgalomként.¹⁵ Az intelligens város/okos város kifejezést aztán a 2000-es évek közepétől számos technológiai és telekommunikációval foglalkozó cég (például Siemens: 2004, Cisco: 2005, IBM: 2009) átvette a városi infrastruktúrában és közszolgáltatások üzemeltetésében alkalmazott összetett informatikai rendszerek általános elnevezéseként használva.¹⁶ Ugyanekkorra tehető a technológiai cégekben az első városfejlesztéssel foglalkozó divíziók létrehozása is (IBM Smarter Cities,¹⁷ Siemens Smart City,¹⁸ Microsoft CityNext¹⁹ stb.).

Érhető módon, ahogy az elnevezések is igen sokféle formát öltöttek, úgy az okosváros-definíciók is meglehetősen sokfélék, már csak a témában érintett szereplők diverzitása miatt is (az intézményi szereplőktől kezdve az akadémiai szférán át a technológiai cégekig számos különböző aktor jelenik meg, hiszen maga az okos város is számos különböző területet lefed). De nemcsak ezért, hanem azért is, mert maga a fogalom is nehezen körülhatárolható, inkább csak eszközök és rendszerek összessége, egyfajta gyűjtőfogalom vagy címke, mely tulajdonképpen csak azt segíti, hogy ne kelljen bonyolult körülírásokat használnunk.²⁰ Szinte önálló kutatási területet jelent maguknak az okosváros-definícióknak a rendszerezése, kategorizálása, összehasonlítása akár a szerzők irányultsága szerint (például akadémiai szféra, vállalati szféra, kormányzati/intézményi szféra részéről fogalmazódtak-e meg),²¹ akár a meghatározások előfordulásának

15 Speck 2012.

16 Harrison–Donnelly 2011, 2.

17 Először a https://www.ibm.com/smarterplanet/us/en/smarter_cities/overview/ aloldalon, mely azóta betagozódott a GovTech- (kormányzati technológiák) megoldásokat nyújtó részleg elemei közé, igazodva az IBM átfogóbb megközelítéséhez: <https://www.ibm.com/industries/government>

18 <https://new.siemens.com/global/en/company/topic-areas/smart-infrastructure/smart-cities.html>

19 <https://partner.microsoft.com/hu-hu/solutions/citynext>

20 Albino et al. 2015, 4.

21 ITU 2014.

és használatának időbeli változásáról,²² akár a definícióba tartozó komponensek sokféleségéről²³ van szó.

Bár definíciós kérdések kapcsán szinte minden szerző igyekszik azonnal leszögezni, hogy nem létezik egységes, mindenki által elfogadott, standardizált okosváros-definíció,²⁴ ezzel együtt azért alapul vehetjük a Magyarországon hivatalos, kormányrendeletben is rögzített meghatározást (56/2017. [III. 20.] korm.-rendelet), mely szerint „az okos város olyan település vagy településcsoport, amely természeti és épített környezetét, digitális infrastruktúráját, valamint a területén elérhető szolgáltatások minőségét és gazdasági hatékonyságát korszerű és innovatív információtechnológiák alkalmazásával, fenntartható módon, lakosainak fokozott bevonásával fejleszti”. Ez ugyan elég tág meghatározás, mégis fontos tartalmi összetevői vannak, egyrészt, hogy az okos városokban központi szerepet játszanak az infokommunikációs technológiák (IKT), másrészt, hogy azokat a minőségi szolgáltatások, a hatékonyság és a fenntarthatóság szolgálatába kell állítani, harmadrészt pedig, hogy a társadalmi hasznosság érdekében az egész folyamatba a lakosságot is aktívan be kell vonni. Hasonló szempontokat fogalmaz meg az egyik szabványügyi szervezet, a British Standards Institution is, mely definíciója szerint²⁵ „az okos város olyan település, ahol megvalósul a fizikai, digitális és humán rendszerek hatékony integrációja az épített környezetben, hogy fenntartható, prosperáló és inkluzív jövőt biztosítson lakóinak.”²⁶

Eltérő megközelítések az okos várossal kapcsolatban

Az okosváros-konceptió számos konfliktust generál, leginkább az elterjedt különböző megközelítései miatt. Az okos városokkal egyaránt foglal-

22 Jong et al. 2015; Cocchia 2014.

23 Ramaprasad et al. 2017.

24 Chourabi et al. 2012; Cavada et al. 2014; Albino et al. 2015; Calzada 2016; Karvalics Z. 2016.

25 BSI 2014.

26 A definíciót a Lechner Tudásközpont is átvette, a magyar fordítás innen származik (Lechner Tudásközpont 2015).

kozik a technológiai szektor (a vállalati, iparági szereplők), az intézményi szféra (városvezetés, regionális vagy országos kormányzati szervek stb.), az akadémiai szféra (műszaki tudományok és társadalomtudományok egyaránt), valamint a civil szféra (városi közösségek, érdekvédelmi szervezetek stb.). A leglényegesebb eltérések a műszaki-technológiai irányultság és a társadalomtudományok irányultsága között van, ezért a következőkben erre a két területre fókuszálunk.

Technológiai központú megközelítés

Az okosváros-fejlesztések rendkívül szorosan kötődnek a technológiai fejlődéshez, és mivel potenciálisan hatalmas piaci lehetőséget jelentenek a technológiai cégek számára, nem meglepő módon először rajtuk keresztül „formálódott” a kifejezés tartalma. A technológiai cégek mintegy „kisajátították” a fogalmat,²⁷ ami azt eredményezte, hogy az okosváros-alkalmazások révén elérhetővé vált lehetőségek kritikátlanul áramlottak át a köztudatba, és az okos várossal kapcsolatban érkező információ hosszú időn át (sok esetben még a mai napig is) nem volt több jól hangzó marketinganyagoknál. Az okos város azonnal egy terméké vált, melyet el kell adni, értékesíteni kell, minél szélesebb körben, minél nagyobb bevétellel.

Ezt a fajta szemléletet foglalja össze Boyd Cohen,²⁸ amikor az általa megalkotott háromszintű okosváros-tervezési hierarchia legalsó szintjéről – vagyis az okos városok első generációjáról – ír, melyet ő technológia-vezérelt fejlesztéseknek nevezett el. Ez lényegében azt jelenti, hogy a nagy transznacionális informatikai és technológiai cégek megoldásokat kínálnak a városok számára működési hatékonyságuk növelésére, valamint vonzóképességük javítására, a városok pedig teljes mértékben és kritika nélkül befogadják ezeket, alapvetően azzal a szándékkal, hogy növeljék globális versenyképességüket. Az ilyen fejlesztésekkel az adott közösség emellett jövőre való nyitottságát, „trendiségét” is ki akarja fejezni. A technológia-vezérelt fejlesztések szintjén a cégek adják el termékeiket, a városok pedig még nincsenek teljesen tisztában azok tényleges társadalmi,

²⁷ Calzada 2016.

²⁸ 2015.

életminőségre kifejtett hatásaival – csak azt tudják, hogy kellenek nekik ezek a megoldások.

Az ilyen jellegű fejlesztések szempontjából optimális megoldás, ha nem egy meglévő városszerkezetet kell áttervezni, hanem a „semiből”, zöldmezős beruházásként lehet egy egészen új várost vagy városrészt létrehozni. A nagy elődök, Ebenezer Howard, Le Corbusier és Hénard grandiózus vízióihoz hasonlóan eddig soha nem látott léptékű újjáépítésekre nyílt lehetőség a technológia révén, melyek például a dél-koreai Szongdóban vagy az indiai Smart Cities Mission projektjeiben realizálódnak.²⁹ A környezeti és életmódbeli szempontok előrekerülésével ezekre is megoldást kívánnak adni ilyen jellegű tervezett városokkal, városrészekkel, amelyekre kiváló példát találhatunk Svédországban (Stockholm: Hammarby Sjöstad, Malmö: Västra Hamnen) és Ausztriában (Bécs: Aspern Seestadt). Saskia Sassen városszociológus az ilyen városokat nem tekinti valódi lakóhelynek, csupán valós idejű megfigyelést biztosító laboratóriumi terepnek, ahol életszerű körülmények között lehet vizsgálni a városi innovációs megoldások működését.³⁰

A legújabb technológiai megoldások kritikátlan átvételét teszi szóvá többek között Kitchin,³¹ bírálva a technológiai vállalatok uniformizált megoldásait, valamint az empirikus esettanulmányok és összehasonlító kutatások hiányát az okosváros-fejlesztésekről, végeredményben azt sugallva, hogy bár egyáltalán nem bizonyított, hogy az adott okosváros-fejlesztéseknek mi lesz a pontos hatása, a városok mégis örömmel jelentkeznek „tesztalálynak”, mert azt feltételezik, ezzel is vonzóbb, versenyképesebb településsé válnak. Egy másik kritikus hangvételű cikk³² azt rója fel az okos városnak, hogy az nem más, mint csupán egy üres címke, amit a városok saját magukra aggatnak. Ha úgy tetszik, semmilyen tudományos kritérium, szabvány vagy általános szempontrendszer nem létezik arra vonatkozóan, mit is nevezünk okos városnak. A cikk szerzője, Hollands 2015-ben egy másik publikációt is közölt, melyben az okosváros-tervezés vállalati szemléletével és determinizmusával foglal-

²⁹ Gere 2018.

³⁰ Sassen 2012.

³¹ 2014b.

³² Hollands 2008.

kozik kritikai megközelítésben,³³ bírálva az okosváros-fejlesztések üzletvezéreltségét, melynek következtében a közösségi és a városépítészeti szempontok alapvető módon alárendelődnek a nagyvállalatok és beszállítók, vagy összefoglalóan: a piac érdekeinek. Más szerzők is aggódnak a piacvezérelt gondolkodás eluralkodása miatt a fejlesztésekben, Robinson³⁴ például úgy fogalmaz, hogy az okos várost nem szabad a piacra bízni, épp ellenkezőleg, a városoknak maguknak kell formálniuk a piacot.

Ben Green³⁵ szót emel a technológiai cégek probléma-leegyszerűsítő hozzáállása ellen, és alapvetően elhibázottnak tartja a „technológiai látásmódot”, mely szerinte egy káros „technológiai látásmód spirál” csapdájába ejti a szereplőket. Ez a spirál – leírása alapján – három szakaszból áll: először is a technológiai látásmód azt az érzetet kelti, hogy minden ügyet meg lehet oldani a technológián keresztül, és ezen keresztül is kell megoldani. Második lépésként aztán ez a szempont vezérli a szereplőket az „okos” megoldások kifejlesztésére és bevezetésére. A harmadik szakaszban pedig azoknak az önkormányzatoknak és városalakóknak, akik alkalmazni kezdték ezeket a technológiai megoldásokat, most már ezek a téves előfeltevések alakítják a viselkedését, az elvárásait és az intézkedéseit, mintegy ráerősítve a technológiai szemléletre. Leegyszerűsítve tehát a technológiai szemlélet technológiai megoldásokat szül, melyek aztán önmagát erősítő látásmódként már megakadályozzák a szemlélőt abban, hogy egyáltalán másfajta megoldást keressen a kihívásaira. Ezzel a szerző nem a technológia mellett vagy ellen kíván állást foglalni, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy nem a technológiának kell fókuszban állnia, hanem annak a célnak, hogy hogyan érjük el a legnagyobb haszonnal járó változást a városalakók számára.³⁶ Ebben pedig – ahogy arra a könyv számos példát felhoz a későbbiekben – a legkevésbé sem célravezető a problémák leegyszerűsítése és a számba vett tényezők redukálása (melyek a technológiai szemlélet meghatározó jellemzői).

33 Hollands 2015.

34 2015.

35 2019.

36 Green 2019.

Városlakókra összpontosító megközelítés

A technológiai szemléletmóddal szemben megfogalmazódó legmarkánsabb megközelítés a magukra a városlakókra összpontosító szemlélet. Ahelyett, amit a technológiai cégek okosváros-víziói kommunikálnak (költségcsökkentés a városmenedzsmentben, időmegtakarítás a városi közlekedésben, energiamegtakarítás a háztartások számára, egyszerűsítés az ügyintézésben, varakozásmentesség, nagyobb biztonság stb.), ebben a megközelítésben a városlakók valódi problémái kerülnek előtérbe, melyekre valódi megoldást kell nyújtani, sőt optimális esetben már a megoldási folyamat kezdetétől be kell vonni magukat a városlakókat is. Ez az úgynevezett városlakókkal történő együtt tervezés, mely Cohen³⁷ szerint az okosváros-tervezés legújabb generációja, ahol a lakosság aktívan részt vesz a fejlesztési tevékenységben, és ahol előtérbe kerülnek a társadalmi kérdések, mint például a megfizethető lakhatás vagy a nemek közötti egyenlőség (melyek egy vállalati gondolkodásban adott esetben fel sem merülnek). A lakossági együtt tervezés alapját az egyenlőség és társadalmi befogadás jelenti, ennek van alárendelve minden más, egészen eltérő tehát a tervezés kiindulópontja. A lakosok hozzájárulhatnak ötleteikkel a fejlesztésekhez, vagy akár befektetőként is megjelenhetnek (például megújuló erőforrások lakossági szintű kiaknázásában). Ezeken a helyeken virágzanak a megosztáson alapuló kezdeményezések, de itt nem a platformgazdaság vállalataira kell gondolni (mint az Uber vagy az Airbnb), hanem a kisebb volumenű kezdeményezésekre, mint a szomszédsági hálózatok vagy közösségi kerékpárrendszerek.

A városlakókra összpontosító okosváros-fejlesztések tulajdonképpen a technológia-központú fejlesztésekre adott válaszok; bizonyos időbeli eltérés is tapasztalható a két megközelítés megjelenése között. Az okos városokkal foglalkozó szakirodalom ma már érezhetően e felé a megközelítés felé tendál, a szerzők igyekeznek megállapítani, hogy igaz ugyan, hogy a technológia és az adattudomány kulcsfontosságú, a fejlesztések eredménye azonban nem ezeken múlik, hanem azon, hogy a lakosság hogyan alkalmazza, használja őket. A „legokosabb” okosváros-fejlesztések pedig az uniformizált megoldások helyett a város lakóin belül egy-egy

célcsoportra összpontosítanak, felveszik a kapcsolatot ezzel a csoporttal, hogy a számára legkönnyebben befogadható eredményeket ériék el, és egy együttfejlesztési folyamatban vesznek részt (visszacsatolásokkal, ismétlésekkel, új irányokkal) ahelyett, hogy kész megoldásokat kínálnának számukra. Az okosváros-fejlesztés soha nem lehet felülről lefelé irányuló (*top-down*) folyamat, csakis olyan, amiben minden résztvevő egy közös cél érdekében munkálkodik.³⁸

Az ideális okosváros-tervezés szempontjai között megjelenik a társadalmi tőke és a helyi tudáskészlet (*know-how*) is, valamint a folyamatos tanulás fontossága. Az ENSZ okosváros-infrastruktúrákkal foglalkozó kiadványa³⁹ például kiemelt kihívásként kezeli a megfelelő képességek meglétét. Megállapítja, hogy a sikeres okosváros-fejlesztések kivitelezéséhez elengedhetetlen a megfelelő emberi erőforrás, az „okos emberek”, nem csupán az „okos technológia”. Az okosváros-megközelítéshez itt kapcsolódik a kreatív osztály fogalma⁴⁰ és annak vonzása és ösztönzése, amelynek mérésére már hazai vizsgálatok is kísérletet tettek.⁴¹ Vincent Mosco, a kanadai Queen’s Egyetem nyugalmazott professzora könyvében úgy fogalmaz, hogy az okos városokkal kapcsolatban még mindig nagyon fontos az emberi irányítás, és hogy a városokat az emberek teszik okossá. Hozzáteszi még, hogy „a valóban »okos« város kiindulópontja az eleven demokrácia, a közösségi terek támogatása, valamint az elkötelezettség amellett, hogy a polgárok az ellenőrzésük alatt tarthassák a technológiát.”⁴²

Ehhez a témához kapcsolódik az az aggodalom is, hogy az okosváros-fejlesztések végső soron akár a társadalmi egyenlőtlenségek növekedését is okozhatják,⁴³ illetve hogy a lakosságnak csak egy jól behatárolható csoportját, a magasan képzett középosztálybeliek rétegét szolgálják ki (lényegében ők adják a fizetőképes kereslet magját is). Jóval kisebb hangsúlyt kapnak a marginalizált rétegek, ami pedig (főleg a Globális Délen) inkább a különbségek további növekedéséhez járulhat hozzá ahelyett,

38 Barlow–Lévy-Bencheon 2019.

39 UNCTAD 2016.

40 Florida 2012.

41 Varga et al. 2020.

42 Mosco 2019, 19.

43 Gere–Czirják 2016.

hogy csökkentené azokat.⁴⁴ Sok esetben még a társadalmi részvétel gyakorlata is hibás, ugyanis a magasabb státuszú rétegek általánosságban aktívabbak ezen a téren, tehát előfordulhat, hogy problémáik nagyobb arányban kerülnek előtérbe, míg az alacsonyabb státuszú rétegek kevésbé hallatják hangjukat, így igényeik nem is jutnak el a döntéshozókhoz.⁴⁵

A lakosság bevonásának, a participációnak jelenlegi divatja további veszélyeket rejtethet részben azzal, hogy valójában egy erős érdekérvényesítő képességű lakossági vagy gazdasági csoport érdekeit legitimálhatja rejtett módon, a manipuláció és a befolyásolás változatos eszközeivel⁴⁶ amellett, hogy a társadalmi érzékenység és bevonás jelzőjeként szolgál sokszor valódi tartalom nélkül.

Összefoglalóan tehát – amivel egyébként visszakanyarodunk az okosváros-definíciókhoz – az optimális megközelítés a városlakókat és azok igényeit, szükségleteit helyezi a középpontba (mint minden városfejlesztési megközelítés), és bár ehhez igénybe veszi a technológiai lehetőségek minél szélesebb körét, azok csak eszközként (és nem is csupán egyedüli eszközként) jelennek meg, nem a fejlesztések végcélját jelentik. Azaz az okos megoldások valójában számos más mellett eszközök egy rajtuk kívül álló cél megközelítéséhez, a társadalmi gondok kezeléséhez, mintsem maguk a végcél.

Regionális különbségek az okosvárosfejlesztésekben

Az ágazati mellett jelentős különbségeket rejtenek a különböző földrajzi, kulturális régiók. Ezt a megközelítést Vincent Mosco műve ihlette,⁴⁷ melyben a szerző aszerint kategorizálja az okos városokat, hogy ki irányítja őket, ezeket azonban némi általánosítással regionális különbségekként is értelmezhetjük. A továbbiakban Mosco hármass felosztását vesszük

⁴⁴ Vanolo 2014.

⁴⁵ Green 2019.

⁴⁶ Teveli-Horváth 2019.

⁴⁷ Mosco 2019.

alapul, és vizsgáljuk meg részletesebben, hogy az egyes kontinenseken milyen sajátosságai vannak az okos városoknak.

Ázsia: az állami/kormányzati szint dominanciája

Ázsia legjelentősebb államában, Kínában többek között az Egy övezet, egy út (Belt and Road Initiative – BRI) kezdeményezés támogatja az okosváros-fejlesztéseket, az egész kontinensre kiterjedő hatással. Peking egyaránt érdekelt a legújabb digitális innovációk elterjesztésében, valamint az infrastruktúra építésében, így adja magát, hogy az okos városok kiemelt fejlesztési céllá váljanak a BRI-n belül.⁴⁸ Kína manapság immár ösztönzi technológiai vállalatait, hogy globális vezető szerepet szerezzenek, és az okosváros-fejlesztéseken keresztül is szólítsák meg a külföldi partnervárosokat. A kormány ezen túl különböző regionális együttműködésekben is igyekszik előmozdítani az okos városok ügyét (mint például az ASEAN–Kína-csúcstalálkozók vagy a Kína–Közép-Ázsia Együttműködési Fórum – China–Central Asia Cooperation Forum). Jelenleg pedig a koronavírus-járvány is újabb lökést ad a kínai vezetésű okosváros-fejlesztéseknek, számos technológiai innovációt el lehet adni a járvány megelőzését vagy kezelését segítő újításként.⁴⁹

A kínai kormány a technológiai innovációkat részben arra használja fel, hogy lakosságát szoros megfigyelés alatt tartsa. Mivel az országban a társadalmi tevékenységek nagy része az online térben zajlik, a kormány az emberek életének nagy részére rálát. Így aztán az ország hatékonyan befolyásolhatja állampolgárai viselkedését, és az okos városok akár a belpolitika végrehajtásának eszközeiként is szolgálhatnak, mindezt az összetett társadalom hatékonyabb irányításának ürügyével. A BRI révén továbbá nemcsak belföldön, hanem külföldön is hatékonyan terjedhetnek az ellenőrzés eszközei, a globális kormányzati stratégia szerves részeként.⁵⁰ A kínai állam lehetséges adatnyerési és manipulációs hozzáféréseitől való félelem mozgatja számos nyugati ország kormányát e kínai technológia

48 Ho 2017.

49 Ekman–Picardo 2020.

50 Mosco 2019.

(elsősorban mobilkommunikációs eszközök) terjedésének korlátozására, akár betiltására is.

Nem Kína azonban az egyetlen ország, ahol a kormányzati szint erősebben érvényesül az okosváros-fejlesztésekben. Bár maga is csupán egy városállam, de Szingapúr az „okos nemzet” kezdeményezés egyik leghangosabb szószólója, amely saját programját 2014-ben indította el. Szingapúr rendszeresen megjelenik a világ vezető okos városait összegyűjtő listák első helyezettjei között, példaként szolgálva számos más ország, elsősorban Kína és India, de például a közel-keleti okosváros-építések számára is.⁵¹ Vincent Mosco úgy jellemzi Szingapúrt, mint a megfigyelés úttörője, beszámolójában azt írja: Szingapúr példája pontosan előre jelzi, milyen kompromisszumot kell kötniük azoknak az okos városoknak, melyeket domináns központi kormányzatok irányítanak: a város hatékonyabb irányításáért a polgárok példátlan megfigyeléssel fizetnek, mely életük szinte minden aspektusát kezeli.⁵²

A kormányzati dominanciájú okosváros-fejlesztések harmadik illuzteratív ázsiai példája India, ahol 2015-ben országos program indult ezen a téren Smart Cities Mission néven.⁵³ India némiképp különbözik Kínától és Szingapúrtól, itt az okosváros-kezdeményezés egyik deklarált célja a szegénység csökkentése (és a városodás révén a gazdasági fejlődés előmozdítása – hasonlóan Kína 1980-as évekbeli várospolitikájához). India Kínával ellentétben demokratikus ország, elviekben tehát a lakosságnak nagyobb beleszólása lehetne a fejlesztésekbe, mégis Indiát éri több kritika a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséért, valamint azért, hogy az okosváros-fejlesztései leginkább csak a jómódú polgárok számára elérhetőek, a szegények teljes mértékben kiszorulnak a technológiai fejlesztések előnyeiből,⁵⁴ és hogy e kezdeményezések az amúgy is jobban fejlődő térésekre koncentrálnak.

51 Highfield 2017.

52 Mosco 2019.

53 Gere 2018.

54 Gere–Czirják 2016.

Észak-Amerika: vállalatvezérelt fejlesztések

Észak-Amerikában (elsősorban az Egyesült Államokban) a legmeghatározóbb trend a technológiai vállalatok dominanciája és irányítása az okosváros-fejlesztésekben. A legnagyobb vállalatok szinte mindegyikének van valamilyen elképzelése arra vonatkozóan, hogy mit jelent a „jövő városa”, nem meglepő módon általában olyan technológiai innovációra összpontosítva, mely az adott céget jellemzi. Az Amazon új város létrehozását ugyan még nem tűzte ki célul, azonban teljesen automatizált, lényegében alkalmazottak nélkül működő „okos üzleteit” (Amazon Go néven) például Seattle városában tesztelte, mintegy valós idejű laboratóriummá változtatva a várost.⁵⁵ A Facebook egy lépéssel továbbmenve már egy klasszikus „vállalati város” létrehozását tervezi munkavállalói számára Willow Village néven lakóépületekkel, kereskedelmi egységekkel és közösségi terekkel, melyet ellenzői többek között az általa várható dzsentrifikációs hatás miatt kritizálnak.⁵⁶ Földrajzilag ugyan Ausztráliába, de tematikailag idetartozik Elon Musk futurisztikus városvíziója, YarraBend, melyet Melbourne mellett terveznek felépíteni. A település várhatóan 2500 lakással épül meg, melynek mindegyike fel lesz szerelve Tesla akkumulátor-csomagokkal, inverterekkel és napelemekkel. A projekt középpontjában a fenntarthatóság áll, a tervek szerint a lakások 80%-kal kevesebb hulladékot termelnek és 43%-kal kevesebb vizet fogyasztanak majd, mint a tipikus elővárosi otthonok.⁵⁷ Peter Thiel milliárdos vállalkozó (többek között a PayPal társalapítója és a Facebook első külső befektetője) egy úszó városokat építő projekt finanszírozásába szállt be,⁵⁸ Bill Gates Arizonában tervez várost építeni Buckeye külterületén,⁵⁹ a Google anyacé-

55 Romano 2018.

56 Erről bővebb információ itt: Streitfeld, D. 2018: Welcome to Zucktown. *The New York Times*, március 21. <https://www.nytimes.com/2018/03/21/technology/facebook-zucktown-willow-village.html>

57 Részletesebben a projektről: The Urban Developer 2017: *Melbourne's „Tesla Town” Mini-Suburb Reports Major Sales*. November 21. <https://theurbandev.com/articles/melbourne-tesla-town-mini-suburb-reports-major-sales>

58 Gelles, D. 2017: Floating Cities, No Longer Science Fiction, Begin to Take Shape. *The New York Times*, november 13. <https://www.nytimes.com/2017/11/13/business/dealbook/seasteading-floating-cities.html>

59 Borland, K. M. 2020: *An Update on Bill Gates' New Smart City in Arizona*. GlobeSt.com, március 5. <https://www.globest.com/2020/03/05/an-update-on-bill-gates-new-smart-city-in-arizona/?slreturn=20200811041325>

ge, az Alphabet által létrehozott Sidewalk Labs pedig Torontóban tervez okos városnegyed (Quayside) kiépíteni⁶⁰ (bár ez utóbbi, úgy tűnik, végül a koronavírus-járvány áldozatául esett, a Sidewalk Labs többéves tervezés után, idén májusban visszalépett a projektől⁶¹).

Észak-Amerikában az innovatív technológiai cégek nagy száma miatt nem meglepő, hogy közülük számos nyit a városi technológiák fejlesztésének irányába, hiszen ez eddig kiaknázatlan bevételi forrásokat jelenthet számukra. Kérdés azonban, hogy mindez a városlakók számára is optimális megoldás-e. A korábbiak alapján, a technológiai szemlélet visszásságainak bemutatása során már bebizonyosodott, hogy a városok kihívásaira nem a leegyszerűsítő, sablonokkal leírható technológiai válaszok a legmegfelelőbbek. Ezt talán az a tény is megerősíti, hogy bár New York és San Francisco a két legjelentősebb amerikai település, ahol technológiai vállalatok működnek, ugyanakkor ezek állnak a legrosszabb helyen a vagyoni és jövedelmi különbségek országos listáján is. Maga a Szilícium-völgy is egy „informális kasztrendszer”, ahol a leggazdagabb vezetői réteg mellett egy olyan kiterjedt „középosztály” van jelen, amelynek az életszínvonala nem sokban különbözik a régi ipari munkásokétól, nem beszélve a legalsó rétegről, az „érinthetetlenekről”, akik reménytelen nyomorban tengetik életüket az elképzelhetetlen gazdagság árnyékában. Továbbá az innovatív technológiák fejlesztésében, bevezetésében, a környezetvédelemben élenjáró Kaliforniában az egyik legmagasabb a szegények, a hajléktalanok aránya az egész USA-n belül.⁶² Felmerül a kérdés, hogy tényleg okos dolog-e olyanokra bízni a jövő városfejlesztését, akik ilyen kasztrendszert építettek fel a világ leggazdagabb országának leggazdagabb részén.⁶³

60 Bliss, L. 2018: *When a Tech Giant Plays Waterfront Developer*. Citylab, január 9. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-01-09/google-and-sidewalk-labs-plan-a-smart-city-in-toronto>

61 Cecco, L. 2020: Google affiliate Sidewalk Labs abruptly abandons Toronto smart city project. *The Guardian*, május 7. <https://www.theguardian.com/technology/2020/may/07/google-sidewalk-labs-toronto-smart-city-abandoned>

62 Kotkin 2019.

63 Martínez 2018.

Európa: középpontban a társadalmi részvétel

Bár a városlakók bizonyos mértékben részt vehetnek mind a kormányzat, mind pedig a magánszektor által menedzselte városok irányításában, ez a részvétel általában minimális szintre korlátozódik, és meglehetősen passzív. A magán- és kormányzati okosváros-fejlesztésekben a társadalmi részvétel inkább rituális jellegű, többnyire kimerül egy esemény megrendezésében, mely során tájékoztatják az érdeklődőket az adott projektről, majd esetleg kérdéseket tehetnek fel. Ebből legfeljebb a fejlesztők nyernek információt arról, mekkora a fejlesztés társadalmi támogatottsága (vagy mekkora a vele szembeni ellenállás). Az esetek többségében csak ez a minimális részvételre való törekvés érezhető, egyes európai városokban azonban ténylegesen a városlakók középpontba állításával kívánnak okos városokat létrehozni.⁶⁴

A városlakók bevonásának egyik úttörője Barcelona városa (sok más tekintetben is az egyik vezető okos városnak tartják), mely nem csupán lehetőséget kínál lakói számára a fejlesztésekbe való bevonódásra, hanem együttműködési ökoszisztémát is teremtett. 2016-ban indult a Decidim nevű platform, mely egy olyan felület, ahol a városlakók feltehetnek saját fejlesztési ötleteket, és nyomon követhetik a különböző kezdeményezések alakulását. Az akció eredményességét mutatja, hogy indulása óta más spanyol városokban is átvették már, valamint Finnország és Franciaország egyes városaiban is.⁶⁵ Egy ehhez hasonló rendszer azonban csak tudatos városvezetéssel együtt vezethet sikerhez, tehát fontos, hogy az önkormányzat is megfelelő szerepet vállaljon a döntéshozatalban, illetve folyamatosan nyomon kell követni, és adott esetben finomítani a rendszert, hogy hatékonyan működhessen. Az ilyen jellegű rendszerek esetében továbbá arra is nagyon kell vigyázni, hogy a hátrányos helyzetben lévő csoportok is „szót kapjanak”, megvan ugyanis annak a veszélye, hogy ők így is kimaradnak a fejlesztésekből, ugyanis hagyományosan eleve inaktívabbak, bár jó digitális eszközökkel ők is megszólíthatóak.⁶⁶

A technológia demokratizálásában Amszterdam városa is élenjáró: itt az okosváros-fejlesztések részeként első körben létrehoztak egy integrált

⁶⁴ Mosco 2019.

⁶⁵ Barlow–Lévy-Bencheton 2019.

⁶⁶ Green 2019.

adatkezelési rendszert (a lakosság, társadalmi vállalkozások, hackerek és adatvédelmi kutatók bevonásával), mely az azelőtt külön meglévő adathalmazokat egy helyen összesítette. Majd ezeket az adatokat elérhetővé tették a lakosság számára egy olyan platformmal együtt, ahol bárki indíthat fejlesztési projekteket, amelyeket aztán a város is támogat (megfelelő érdeklődés és kidolgozottság esetén), így járulva hozzá a polgárok valós szükségleteinek kielégítéséhez. Ezzel Amsterdam vált a világ egyik legnagyobb, városlakók által működtetett innovációs laboratóriumává.⁶⁷

Az okos város keretrendszerével foglalkozó tanulmányok szinte mindegyike leszögezi a részvételi kormányzás és a lakosság bevonásának fontosságát, mint az okosváros-tervezés kulcsfontosságú alapelveit.⁶⁸ Kiemelik, milyen lényeges az okos városokban az „okos emberek” mint alapvető erőforrás megléte, hangsúlyozzák, hogy a kreativitás és a társadalmi innováció az okos városok legfőbb motorja,⁶⁹ ennek gyakorlati megvalósítása általában mégis csak részben teljesül (legjobb esetben is), a jó példák között pedig mind ez idáig leginkább az európai városok szerepelnek az élen.

A fenti példák azonban jelentős nehézségekre és ellentmondásokra is föl hívják a figyelmet a lakosság bevonásának tekintetében a passzivitástól a kifáradáson át a reprezentativitásig és a részvétel kisajátításáig.⁷⁰ Az okos részvételi rendszerek működtetése jelentős erőforrásokat von el és időt igényel, míg a technikai jobbra kiforrotlanok a nagyon biztató programok ellenére. Megfigyelhető továbbá, hogy a társadalmi részvétel mint okosváros-fejlesztési eszköz és kiterjedt program sokszor inkább felkaptott (város)politikai jelszó és városmarketing-eszköz, mintsem valódi tartalommal megtöltött mindennapi gyakorlat.

Az európai gyakorlatban is megfigyelhetők az okos, inkluzív városi kormányzás mellett a kiterjedt fejlesztések, bár inkább a fenntarthatóság mint hívószó mellett, de jelentős okosváros-tartalommal. A fent említett svéd és osztrák példák mellett idekíváncozik a németországi Vauban, az angliai Greenwich Millennium Village, a hollandiai Houten többek között.

67 Amsterdam smart city (n. d.): <https://amsterdamsmartcity.com/network/amsterdam-smart-city>

68 Giffinger et al. 2007.

69 Chourabi et al. 2012.

70 Teveli-Horváth 2019; Kocsis 2019.

Ezekben az infrastruktúra működtetése mellett a lakossági kapcsolattartásban, a bevonásban is megjelennek az okos eljárások. Ezek a projektek a szükséges források nagysága és a fejlesztés időtartama miatt általában nagyvárosi, állami kezdeményezésekre jönnek létre, és itt is megfigyelhető egy-egy jelentősebb technológiai vállalat domináns jelenléte.

Okos közlekedési rendszerek

Az okos közlekedésszervezés a nagyvárosok egyik legáltalánosabb kihívása, egyben legfontosabb fejlesztési területe, a mobilitás javítása ugyanis olyan társadalmi-gazdasági szükséglet, mely alapvető módon meghatározza egy város versenyképességét és élhetőségét. Az okos városi közlekedési rendszerek és megoldások terjedését jelenleg három tényező ösztönzi:

1. Urbanizáció: ahogy egyre nő a városlakók száma, a nagyvárosok egyre zsúfoltabbak, a közlekedési igények is egyre nőnek, következképpen egyre jobban telítődik a rendszer, elégtelenségek, szűk keresztmetszetek alakulnak ki. Az autós közlekedés megjelenésével a mobilitás ugyan jelentős javulást ért el kezdetben, a kapacitások telítődésével azonban ma már egyre inkább kontraproduktív autóval közlekedni a városban (a közlekedés egyre kevésbé hatékony).
2. Digitalizáció: a technológiai vívmányok segítségével számos, korábban elérhetetlennek tűnő megoldást lehet megvalósítani.
3. Klímaváltozás – energiahatékonyság: a globális széndioxid-kibocsátás 15-20 százalékaért a városi közlekedés felelős, a városi életkörülményeket jelentősen javítaná a környezetbarát közlekedési módok terjedése, a közlekedési szokások megváltoztatása, a szükségtelen, kikényszerített mobilitás redukciója (az úgynevezett rövid utak városa).

A közlekedési fennakadások mérhető gazdasági károkat okoznak, egy elemzés szerint például a dugók Európában évente a GDP 1 százalékát kitevő költséget jelentenek; nem beszélve a közlekedés jelentős egészségügyi hatásáról, a károsanyag-kibocsátás (szintén csak Európában) a becslések szerint 400 ezer ember korai halálához járul hozzá évente, a közlekedési haláleseteknek pedig több mint egyharmada (37 százalék)

városokhoz kötődik.⁷¹ Azt már a korábbi tapasztalatokból tudjuk, hogy például a kapacitások növelése (újabb és újabb utak építése, bővítése) nem segíti az autós közlekedés javítását, csak még több embert ösztönöz az autó használatára. Ilyen szempontból, bár sokan érvelnek amellett, hogy majd az önvezető autók és az autómegosztó alkalmazások bevezetése fog végső megoldást jelenteni a közlekedés zsúfoltságának problémájára, nem megfelelő tervezés esetén ennek éppen az ellenkezője történhet, ugyanis még több ember fog ösztönzést érezni az autóhasználatra, még nagyobb távolságokra és még több alkalommal.⁷² A jövő városi közlekedésének szervezésében tehát kulcsfontosságúvá kell hogy váljon az integrált gondolkodás, a technológiai fókuszú vagy csak egy közlekedési ágazatra (például autózás) koncentráció, szűk látókörű megközelítések biztos, hogy nem vezetnek optimális eredményre. Ehelyett előnyt kell élvezniük a multimodális megközelítéseknek, illetve társadalmi-gazdasági hatások széles köre figyelembevételének.

A városi mobilitás digitalizációja és az okos közlekedésszervezés legfontosabb aktuális trendjei:⁷³

- elektromos járművek elterjedése: sokan radikális fordulatként értékelik, hogy a városi közlekedésből származó szennyezés jelentős mértékben csökkenhet az elektromos járművek terjedésével, ezáltal „tisztul” a városi levegő. Azonban a környezeti terhelés számításánál érdemes figyelembe venni a járművek teljes élettartama során keletkező káros anyagokat (gyártás, akkumulátorok élettartama stb.), valamint az adott ország energiamixét (ha ugyanis az elektromosáram-termelés nagyrészt szénenergiával történik, akkor csupán annyit tettünk, hogy a károsanyag-kibocsátás helye változott meg, ezért az energiamixben is törekedni kell a megújuló erőforrások arányának növelésére);
- megosztásos modellek, mikromobilitás terjedése: a városi közlekedés lehet az előfutára annak a modellnek, mely szerint a mobilitás már nem a tulajdonlásra épít, hanem a használatra, tehát ahhoz, hogy valaki közlekedhessen, nincs szüksége saját közlekedési eszközre (ez a Mobility as a Service, azaz a „mobilitás mint szolgáltatás” modell). Ezt szolgálják a különböző autómegosztó rendszerek (Magyarországon

71 Glasco 2019.

72 Green 2019, 23.

73 McKinsey–Bloomberg 2016.

a GreenGo, a MOL Limo és a DriveNow), valamint a kerékpár, robogó, roller (például MOL BUBI, blinker.city, Lime Budapesten) megosztására épülő szolgáltatások. Ezekkel a szolgáltatásokkal kapcsolatban sok esetben az a kihívás merül fel, hogy a szabályozás nem képes lépést tartani a bevezetésükkel, ezért konfliktusok merülhetnek fel (például a rollerszolgáltatás területfoglalása miatt hazánkban, de a nem dokkolórendszerű kerékpár-megosztó rendszerek járműveinek elhelyezése számos más városban is újfajta kihívást jelent, ami még megoldásra vár);

- integrált jegyrendszerek: a digitalizáció révén egyre inkább lehetővé válik a személyre szabott díjszabás, illetve a személyes igényekre jobban reflektáló mobilitási lehetőségek kialakítása, multimodális szemlélettel, a hagyományos tömegközlekedési eszközök és a járműmegosztó rendszerek integrálásával (melyek nem feltétlenül egymás versenytársai, inkább egymást kiegészítő közlekedési módok);
- valós idejű közlekedésfigyelés és útvonaltervezési lehetőségek:⁷⁴ bár a navigációs rendszerek fejlődése olykor jelentősen megkönnyíti az autósok helyzetét, ezekben az esetekben is elkerülhetetlen társadalmi súrlódásokat okozhat az egyoldalú technológiai szemlélet, például ha a navigációs eszköz rendszeresen nagyobb átmenő forgalmat generál korábban alacsonyabb forgalmú lakóövezetek utcáiban, rontva az ott élők komfortérzetét (hosszú távon pedig életszínvonalát). Mindazonáltal a valós idejű forgalmi adatokra vonatkozó, a korábnál sokkal nagyobb részletességgel rendelkezésre álló adatbázisok remek eszközt jelentenek a hatékonyabb forgalomtervezéshez, itt is a tervezési szempontrendszer jelenti a szűk keresztmetszetet, nem maguk az eszközök. Például amikor olyan közlekedésilámpa-rendszerről beszélünk, ahol a lámpák működése a valós idejű forgalomhoz igazodik (nagyobb forgalom esetén több járművet átengedve a dugók megelőzésére), akkor kizárólag az utakon lévők szempontjait vettük figyelembe, esetlegesen a gyalogosforgalom ellehetetlenítésével (mely ugyanúgy része a városi közlekedésnek), városi „autópályákat” létrehozva, ami nem az élhetőség irányába mutat.

⁷⁴ Berki 2020.

Aggodalmak az okos város kapcsán

Az okosváros-fejlesztéseknek a nagy remények és ígéreték mellett számos negatív oldala is fölvetődik.⁷⁵ Technológiai oldalról legfontosabb kihívás az adatok biztonságos őrzéséhez, a hozzáférés korlátozásához és különböző adatbázisok összekötéséhez kapcsolódik. A Big Data technológiák eredményeiket a nagymérvű adatgyűjtésből és a legkülönbözőbb adatbázisok összekapcsolásából nyerik, ezzel gyakorlatilag egyéni szinten is nagy mélységű leírást kialakítva a városhasználókról, ennek összes adatvédelmi és információszabadsághoz kötődő vetületével. Mindezen túl a technológiára, technikákra való nagy fokú támaszkodás veszélyeztetetté teszi ezeket a rendszereket a külső (és belső) rosszindulatú behatolókkal, aktorokkal szemben. Továbbá természeti események (katasztrófák és hő- vagy hideghullámok például) sérülékennyé teszik ezeket a komplex és kiterjedt rendszereket.

A technológiai oldalhoz kissé távolabbról kapcsolódnak az adatgyűjtés érvényességével és megbízhatóságával kapcsolatos, a társadalomtudományi módszertanban hasonlóképpen megjelenő aggodalmak. Rossz és nem megbízható, illetve hiányos adatokból bármilyen „okos” rendszer téves következtetésekre juthat, különösen akkor, ha az adatok valamilyen rendszerszintű torzítást vagy kihagyást tartalmaznak. Az adatok forrásának ellenőrzéséből a külső, emberi beavatkozás elmaradása jelentős kockázatot rejt.

Az adatok birtoklásával, felhasználásával és manipulálással járó másik fontos veszély a demokráciát, a magánélethez való jogot, a nyilvánosságot, a szólásszabadságot az autonóm egyént és családot mint a polgári társadalom alapegységét érinti. Az okosváros-technológiák működtetése során keletkező adatok – például nagy pontosságú helyadatok, szolgáltatás-igénybevételi mintázatok – konzekvens és rosszindulatú gyűjtése és felhasználása, akár adott országon vagy közösségen belüli egyén vagy szervezet vagy külső szereplő részéről, alááshatja a jelenlegi társadalmi működést és közbizalmat. A megvalósuló eredmény tehát teljesen ellentétes lehet a participatív megoldások kínálta társadalmi bevonással, az alulról fölfelé építkező közösségekkel.

75 AlDairi–Tawalbeh 2017; Malanga 2018; Roszak 1990; Szántó–Kocsis 2019.

Az okos város mögött meghúzódó filozófiai megközelítésből fakad az ellenérzések további köre. Az okos város ideológiamentes, szakértői megoldásokat kíván adni emberi és politikai elfogultság kiküszöbölésével, az objektívnek tekintett gépi algoritmusok használatával. Azonban maguknak az algoritmusok készítőinek is óhatatlanul vannak elfogultságai, érdekeltségei, még ha rejtettebben is. Továbbá maga az okosváros-megközelítés is egyre inkább ideologizálódik, és a progresszív technológiai elit által kívánt utópia elérésének eszközévé vált, ahol a nagy technológiai cégek nyújtják a megosztásra, közös használatra, sűrű lakhatásra épülő jövő társadalmának alapinfrastruktúráját.

Mindemellett e megközelítés feltételezi, hogy a társadalmi valóság, benne a város mint társadalmi jelenség teljes mértékben megismerhető, algoritmusok segítségével racionálisan elemezhető, és a jövője (bizonyos korlátozások mellett) ezek alapján modellezhető, előre jelezhető, illetve a város vezetése számára az optimális megoldás szakértői szinten megtalálható, és racionálisan kormányozható. A város tehát egy mechanizmus, egy technokrata menedzserek által működtetett „üzem”, ahol a szaktudással bíró elit megkérdőjelezhetetlen szakértelme birtokában felülről lefelé irányuló mechanizmusokkal irányítja a közösséget, „laikusok” érdemi beleszólásának mellőzésével.

A társadalom működésének e fizikából eredő mechanisztikus-determinisztikus modellje mellett az urbanisztika a városi valóság nagy fokú és növekvő komplexitására, a szereplők gyakran irracionális viselkedésére, a folyamatok egy részének káoszelméleti értelemben vett kaotikus természetére, a folyamatosan változó érdekek versengésére és ütközésére, változatos alapon fölépülő csoportok rivalizálására és folytonosan átalakuló koalícióik kaleidoszkópjára, új és új szempontok folytonos fölmerülésére, az intézmények véges tudására és képességére, az intézkedések nemkívánatos mellékhatásainak veszélyeire, a jóindulatú intézkedések rossz útra terelődésének lehetőségére, a nem hallható és látható csoportok és közösségek problémáira és végső soron a valóság végső megismerhetlenségének tényére, az előrejelzés lehetetlenségére hívja föl a figyelmet.⁷⁶ A várostervezés kurrens trendjeinek elemzése alapján a folyton változó városi környezetben a tervezésnek és a városok irányításának rugalmas-

⁷⁶ Jacobs 1961; Phillips 2009.

nak, minél több szempontot és társadalmi csoport érdekeit figyelembe vevőnek, ágazati érdekeket harmonizálónak, integráló szemléletűnek kell lennie, és puhább, rugalmasabb sokszereplős formái terjednek.⁷⁷ Ebben a megközelítésben az okosság valójában az előre nem látható, folyamatosan jelentkező kihívásokra való adaptációs készséget, rugalmasságot, kreativitást, azaz jövőképeséget jelenti az okos technológiák hasznos eszközként történő fölhasználásával.⁷⁸

A tervezett városok tanulságos sorsa is óvatosságra inti az elemzőt. A modern építészet „hőskorában” létrejött példák, mint Brazíliaváros, az ausztrál Canberra, az indiai Chandigarh, de akár a moszkvai és berlini lakóteleperdők, illetve a brit újváros-mozgalom zászlóshajója, Milton Keynes is inkább hidegségükkel, elidegenedettségükkel tűnnek ki, mint hogy élhető környezetként élnének a lakóik fejében, amely példák közül üdítő kivétel a 20. század elején létrejött Ebenezer Howard kertváros-mozgalma ihlette programok sikere, például a Wekerle-telep. A jövő okos városaként indult beruházások, mint például a koreai Szongdo vagy az ecuadori Yachay, jelentősen elmaradnak a prognosztizált fejlődésben lakosságuk növekedését tekintve, de főképpen nem vonzzák a kívánt mértékben a nagy hozzáadott értékű gazdasági aktivitást és a kreatív népeséget, ami kialakításuk, a beléjük fektetett erőfeszítések és pénzüsszegek legfőbb indoka.

A 21. század elején úgy tűnik, a legkreatívabb lakossággal rendelkező, legjobban fejlődő és legélhetőbb metropoliszok az organikusan létrejövő és folyamatos, rugalmas, sokoldalú és módszereiben változatos, innovatív eszközöket fölhasználó tervezést megvalósító térségekben találhatóak továbbra is, ahol az okosváros-fejlesztés eszközeit bevonva törekszenek az élhetőbb, versenyképesebb, inkluzívabb és sikeresebb városi társadalom és közösségek működtetésére és fenntartására.

77 Salamin 2018; Salamin–Péti 2019.

78 Szántó–Kocsis 2019.

Irodalom

- 56/2017. (III. 20.) korm.-rendelet 2017: egyes kormányrendeleteknek az „okos város”, „okos város módszertan” fogalom meghatározásával összefüggő módosításáról.
- Albino, V.–Berardi, U.–Dangelico, R. M. 2015: Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance, and Initiatives. *Journal of Urban Technology*, Vol. 22 (N1o. 1.): 3–21.
- AlDairi, A.–Tawalbeh, L. 2017: Cyber Security Attacks on Smart Cities and Associated Mobile Technologies. *Procedia Computer Science*, 109:1086–1091
- Barlow, M.–Lévy-Bencheton, C. 2019: *Smart Cities, Smart Futures. Showcasing Tomorrow*. Hoboken, John Wiley & Sons, Inc.
- Berki Zs. 2020: Az új technológiák szerepe a forgalomirányításban. *Innotéka*, június. https://www.innoteka.hu/cikk/az_uj_tecnologiai_szerepe_a_forgalomiranyitasban.2098.html
- BSI 2014: *BSI Standards Publication: Smart Cities – Vocabulary*. The British Standards Institution, február.
- Calzada, I. 2016: (Un)Plugging Smart Cities with urban transformations: Towards multi-stakeholder city-regional complex urbanity? *URBS. Revista de Estudios Urbanos y Ciencias Sociales*, 6(2):25–45. <http://www2.ual.es/urbs/index.php/urbs/article/view/calzada/315>
- Cavada, M.–Hunt, D. V. L.–Rogers, C. D. F. (2014): Smart Cities: Contradicting Definitions and Unclear Measures. *World Sustainability Forum 2014 – Conference Proceedings Paper 1–13*. http://liveablecities.org.uk/sites/default/files/outcome_downloads/wsf4_smart_cities_dvhl_mc.pdf
- Charbit, Y. 2002: The Platonic City: History and Utopia. *Population-E*, 57(2):207–236.
- Chourabi, H.–Nam, T.–Walker, S. et al. 2012: Understanding Smart Cities: An Integrative Framework. *45th Hawaii International Conference on System Sciences*, 2289–2297.
- Cocchia, A. 2014: Smart and Digital City: A Systematic Literature Review. 13–43. DOI: 10.1007/978-3-319-06160-3_2. In Dameri, R. P.–Rosenthal-Sabroux, C. (eds.) *Smart City. How to Create Public and Economic Value with High Technology in Urban Space*. Springer International Publishing, 238. DOI: 10.1007/978-3-319-06160-3
- Cohen, B. 2015: *The 3 Generations of Smart Cities – Inside the development of the technology driven city*. Fast Company, 2015. augusztus 10. <https://www.fastcompany.com/3047795/the-3-generations-of-smart-cities>
- Ekman, A.–Picardo, C. 2020: *Towards Urban Decoupling? China's smart city ambitions at the time of COVID-19*. European Union Institute for Security Studies, május. <https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Brief%2010%20Smart%20Cities.pdf>
- Eremia, M.–Toma, L.–Sanduleac, M. 2017: The Smart City Concept in the 21st Century. *Procedia Engineering*, 181 (2017) 12–19. Special Issue: 10th International Conference Interdisciplinarity in Engineering, INTER-ENG 2016, 6–7 October 2016, Targu Mures, Romania. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.proeng.2017.02.357>
- Gere L. 2018: Smart City Practices: The Case of Songdo and the India Smart Cities Mission. *Corvinus Regional Studies*, 3(1–2): 19–36. http://www.crs.uni-corvinus.hu/fileadmin/user_upload/en/departments/businessadministration/t_gazdasagfoldrajz/CRS/crs18_1_2_gere_l.pdf
- Gere L.–Czirják R. 2016: Erősítik-e a társadalmi kirekesztést a smart city? *Információs Társadalom: Társadalomtudományi Folyóirat* 16(3): 83–100. https://informaciostarsadalom.info.nia.hu/index.php/inftars/article/view/48/inftars_2016_3_3_gere_czirjak DOI: <http://dx.doi.org/10.22503/inftars.XVI.2016.3.3>
- Giffinger, R.–Fertner, C.–Kramar, H.–Meijers, E. 2007. *City-ranking of European Medium-Sized Cities*. http://www.smart-cities.eu/download/city_ranking_final.pdf

- Glasco, J. 2019: Smart Mobility: Challenges and Solutions In Smart Cities. *Bee Smart City*, február 1. <https://hub.beesmart.city/en/solutions/smart-mobility/smart-mobility-challenges-and-solutions-in-smart-cities>
- Green, B. 2019: *The Smart Enough Cities. Putting Technology in Its Place to Reclaim Our Urban Future*. Cambridge, Mass, The MIT Press, Ideas Series.
- Hardy, D. 1991: *From New Towns to Green Politics: Campaigning for Town and Country Planning 1946–1990*. London, Routledge.
- Harrison, C.–Donnelly, I. A. 2011: A Theory of Smart Cities. *Proceedings of the 55th Annual Meeting of the ISSS*, International Society for the Systems Sciences, Full Paper (2011), 1–15.
- Hénard, E. 1910: *The Cities of the Future*. Royal Institute of British Architects, Town Planning Conference London, 10–15 October 1910, Transactions (London, The Royal Institute of British Architects, 1911): 345–367. (Online elérés: <http://urbanplanning.library.cornell.edu/DOCS/henard.htm>)
- Highfield, V. 2017: *Building A Smart City: How Singapore Is Forging A Path Ahead Of The Rest*. alphr, 2017. május 19. <https://www.alphr.com/life-culture/1005939/building-a-smart-city-how-singapore-is-forging-a-path-ahead-of-the-rest/>
- Ho, D. 2017: Beijing's New Silk Road project serves as a highway for „smart cities”. *South China Morning Post*, szeptember 27. <https://www.scmp.com/special-reports/business/topics/special-report-belt-and-road/article/2112976/beijings-new-silk-road>
- Hollands, R. G. 2008: Will the real Smart City Please Stand Up? Intelligent, Progressive or Entrepreneurial? *City*, Vol. 12(3)2, No. :3, december, 303–320. DOI: 10.1080/13604810802479126
- Hollands, R. G. 2015: Critical interventions into the corporate smart city. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8(1): 61–77. DOI: 10.1093/cjres/rsu011
- Howard, E. 1898: *To-morrow: A Peaceful Path to Real Reform*. London, Swan Sonnenschein & Co., Ltd. (Online elérés: <https://ia800504.us.archive.org/0/items/tomorrowpeaceful00howa/tomorrowpeaceful00howa.pdf>)
- ITU 2014: *Smart sustainable cities: An analysis of definitions*. Focus Group Technical Report, International Telecommunication Union.
- Jacobs, J. 1961: *The Death and Life of Great American Cities*. New York, Random House.
- Jong, M. de–Joss, S.–Schraven, D.–Zhan, C.–Weijnen, M. 2015: Sustainable–Smart–Resilient–Low Carbon–Eco–Knowledge Cities; Making sense of a multitude of concepts promoting sustainable urbanization. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 109: december 16., 25–38. DOI: 10.1016/j.jclepro.2015.02.004.
- Kitchin, R. 2014a: Big Data, new epistemologies and paradigm shifts. *Big Data & Society*, 1(1):1–12. DOI: 10.1177/2053951714528481
- Kitchin, R. 2014b: Making sense of smart cities: addressing present shortcomings. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8(1):131–136. DOI:10.1093/cjres/rsu027
- Kocsis J. B. 2012: Lakáspolitikai Budapest 1960–1975 között: A szocialista lakáspolitikai „aranykora”. *Múltunk*, 1):160–206
- Kocsis J. B. 2019: Lakosság bevonásának gyakorlata hazai önkormányzatokban. In Belügyminisztérium, Önkormányzati Koordinációs Iroda (szerk.): *A helyi önkormányzatok fejlődési perspektívái Közép–Kelet–Európában: Közös tanulás és innovációk*. Budapest, Belügyminisztérium Önkormányzati Koordinációs Iroda, 116–131.
- Kotkin, J. 2019: California Preening. *City Journal*, december 20. <https://www.city-journal.org/california-high-tech-feudalism>
- Lados M.–Horváthné dr. B. B. et al. 2011: „Smart cities” tanulmány. MTA RKK NYUTI – IBM, Győr, 2011. május.

- Le Corbusier 1987: *The City of To-morrow and Its Planning*. New York, Dover Publications Inc. A fordítás a *Le Corbusier 1929: Urbanisme*. Payson & Clarke Ltd., New York kiadvány 8. francia kiadása alapján készült, Frederick Etchells bevezetőjének hozzáadásával.
- Lechner Tudásközpont 2015: *Településértékelés és monitoring. Módszertani javaslat*. Budapest, Lechner Nonprofit Kft. <http://lechnerkozpont.hu/doc/okos-varos/telepulesertekeles-es-monitoring-modszer-tani-javaslat.pdf>
- Lux Research 2015: *Cities as Technologies: Using Data and Analytics to Grow From Smart to Brilliant*. <https://members.luxresearchinc.com/research/report/18361>
- Malanga, S. 2018: The Promise and Peril of „Smart” Cities. *City Journal*. <https://www.city-journal.org/promise-and-peril-smart-cities-16035.html>
- Martínez, A. G. 2018: How Silicon Valley Fuels an Informal Caste System. *Wired*, július 9. <https://www.wired.com/story/how-silicon-valley-fuels-an-informal-caste-system/>
- McKinsey & Company–Bloomberg New Energy Finance 2016: *An Integrated Perspective On The Future of Mobility*. 2016. október. <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/business%20functions/sustainability/our%20insights/an%20integrated%20perspective%20on%20the%20future%20of%20mobility/an-integrated-perspective-on-the-future-of-mobility.pdf>
- Mosco, V. 2019: *Okosvárosok a digitális világban*. Budapest, Pallas Athéné Könyvkiadó Kft.
- Phillips, B. E. 2009: *City Lights: Urban-Suburban Life in the Global Society*. 3rd ed. Oxford, Oxford University Press.
- Ramaprasad, A.–Sánchez-Ortiz, A.–Syn, T. 2017: A Unified Definition of a Smart City. Janssen, M. et al. (eds.): *Electronic Government*. 16th IFIP WG 8.5 International Conference, EGOV, 2017 St. Petersburg, Russia, September 4–7, 2017 Proceeding: 13–24. Springer International Publishing AG. DOI: 10.1007/978-3-319-64677-0_2.
- Robinson, Rick 2015: 6 inconvenient truths about Smart Cities. *The Urban Technologist*, February 15, <https://theurbantechnologist.com/2015/02/15/6-inconvenient-truths-about-smart-cities/>
- Romano, B. 2018: Smaller Amazon Go store tested in Seattle as retailer eyes new venues. *Seattle Times*, december 12. <https://www.seattletimes.com/business/amazon/smaller-amazon-go-store-tested-in-seattle-as-retailer-eyes-new-venues/>
- Rozsak, T. 1990: *Az információ kultusza*. Budapest, Európa Kiadó.
- Salamin G. 2018: *A földrajzi tér alakításának európaizálódása: Az Európai Unió térbeli stratégiáinak, tervezésének és kohéziós politikájának hatása az európai országok térbeli tervezési rendszereinek transzformációjára*. PhD-értekezés. Gödöllő, Szent István Egyetem Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola.
- Salamin, G. (ed.) 2015: *Cities in action reflecting global economic challenges and technological trends with special reference to the smart city concept*. Budapest, Hungarian Society for Urban Planning. http://smartcity.debrecen.hu/assets/media/file/en/140/cities_in_action_global_challenges_and_smart_city_20151.pdf
- Salamin G.–Péti M. 2019: Tervkészítéstől a governance-ig. A térbeli tervezés európai fogalma, jelentései és lehetőségei hazai kapcsolódásai. *Tér és Társadalom*, 33(3):7–28. DOI: 10.17649/TET.33.3.3175
- Sassen, S. 2012: *Urbanising technology*. Urban Age Electric City Conference, London 6–7 December 2012, 12–14. <https://files.lsecities.net/files/2012/12/the-electric-city-newspaper.pdf>
- Schwab, K. 2016: The Fourth Industrial Revolution: What It Means and How to Respond. *Foreign Affairs*, Special Issue, január, 2–11.

- Söderström, O.–Paasche, T.–Klauser, F. 2014: Smart cities as corporate storytelling. *City*, 18(3):307–320, DOI: 10.1080/13604813.2014.906716
- Speck, J. 2012: *Walkable city – How downtown can save America, one step at a time*. New York, North Point Press.
- Szántó Z. O.–Kocsis J. B. 2019: *Okosvárosok és társadalmi jövőképeség*. Budapest, Connex.
- Teveli-Horváth D. 2019: Lakossági participáció az önkormányzati döntéshozatalban informális módszerekkel. In Erdélyi Dániel (szerk.): *URBAN21: Város, Kultúra, Gazdaság*. Budapest, Hárfia Alapítvány, 95–109
- UN 2019: *World Urbanization Prospects. The 2018 Revision (ST/ESA/SER.A/420)*. New York, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division.
- UNCTAD 2016: *Smart cities and infrastructure*. Report of the Secretary-General, United Nations Economic and Social Council, Commission on Science and Technology for Development, Nineteenth Session, 26 February 2016.
- Vanolo, A. 2014: Whose smart city? *Open Security*, április 8. <https://www.opendemocracy.net/opensecurity/alberto-vanolo/whose-smart-city>
- Varga V.–Teveli-Horváth D.–Salamon G. 2020: A fiatal, képzett lakosságot vonzó potenciál a Budapest körüli csapágyvárosokban. *Területi Statisztika*, 60(2):179–210
- Z. Karvalics L. 2016: Okos városok: a dekonstrukciótól a hiperkonstrukcióig. *Információs Társadalom*, [S.l.], 16(3): 9–22., 2017. április. DOI: 10.22503/inftars.XVI.2016.3. <http://informacio-tarsadalom.infonia.hu/index.php/inftars/article/view/35> DOI: <http://dx.doi.org/10.22503/inftars.XVI.2016.3.1>.

POLITIKATUDOMÁNYI

SZEMLE

2021/1

XXX. évfolyam

V4-EK ÉS AZ EU

- *Bíró-Nagy András*: Ajánlások és teljesülésük: a V4-ek országspecifikus ajánlásai európai kontextusban

POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ ÉS EXPRESSZIVITÁS BLOKK

- *Szabó Gabriella*: Előszó a politikai kommunikáció és expresszivitás blokkhoz
- *Szabó Gabriella – Kiss Balázs*: Politikai kommunikáció és expresszivitás
- *Szabó Gabriella – Farkas Xénia*: Libernyákok és OIG. Modortalanság a politikai kommunikációban
- *Burai Krisztina – Bene Márton*: Érzelmek húrjain. Politikai kommunikáció és állampolgári reaktivitás a közösségi médiában
- *Kiss Balázs – Szabó Lilla Petronella – Farkas Xénia*: Ki lehet áldozat? Viktimizáció a 2017-es magyar metoo vitában

VITA

- *Éber Márk Áron*: A középosztály mint akarat és képzet. A középosztály normatív és leíró koncepciójának kritikája

RECENZÍÓ

- *Madlovics Bálint*: Plebiszciter vezérdemokrácia és posztkommunista klientelizmus: kísérletek az informális politikai elemzésbe történő integrálására

KÖNYVFIGYELŐ

MOLNÁR ATTILA KÁROLY

A zárt társadalom mai formája: jobb és bal az egyetemen

Manapság senkinek sem jutna eszébe azt az egykor uralkodó nézetet képviselni, miszerint a nagy irányzatok – liberális, szocialista, konzervatív stb. – közti ideológiai vitáknak vége, a nagy kérdéseket eldöntöttük, a liberális demokrácia és a jóléti állam által mérsékelt piacgazdaság győzött a politikai evolúció során, és a közügyek intézése az elfogulatlan, racionális, tudományos szakértelemre maradt, ami az életünk és viszonyaink finomhangolását végzi csupán.

Ezt a nézetet először maguk a győztesek, a szakértőket képző egyetemek fiataljai kérdőjelezték meg a hatvanas években, majd a hetven-nyolcvanas évek konzervatív politikai sikerei, a szocializmus bukása és a mai elitellenesség szárba szökkenése után a politika ismét ideológiai viták helye lett, amit az egykor győztesnek nyilvánított nézet mai utóvédharcosai megosztásnak, gyűlöletkeltésnek neveznek.

E politikai-ideológiai viták ma kevésbé a gazdaságra vonatkoznak, és szinte alig a külpolitikára – ebből a szempontból inkább kivétel Magyarország, ahol a szuverenitás kérdése a jobb és bal közti vita egyik fontos eleme lett –, ezért ezt a konfliktust *Kulturkampf*nek nevezték el, ami tartalmának alig van köze a 19. század végén zajlott *Kulturkampf*hoz. Ebben a konfliktusban kiemelt figyelmet kaptak a kultúra intézményei, különösen az egyetemek és iskolák tananyaga, oktatói.

A nyugati egyetemek balratolódása, majd a baloldal egyeduralma régi téma. William F. Buckley 1951-ben megjelent könyve¹ óta számtalan könyvet és cikket publikáltak ez ügyben. A baloldaliak uralma az egyetemeken, és az egyetemi oktatók egyértelmű baloldali színezete és politikai aktivizmusa („erkölcsi küldetése”) ma már nem vitatott.² És mindez

¹ Buckley 1951.

² Bloom 1987; Kimball 1990; Sykes 1990; Lipset–Dobson 1972, 137–97; Lazarsfeld–Wagner 1958; Horowitz 2002, 2006, 2009; Shapiro 2004; Jacoby 1987; Gross–Simmons (szerk.) 2014; Shields 2018.

együtt jár a vallásos – főleg keresztény – hallgatókkal szembeni diszkriminációval, sőt a vallásellenességgel.³ Ez azonban nem a jelen írás tárgya.

A jelenség érthetően a jobboldaliakat zavarta, de a radikalizálódó baloldali hegemonia okozta egyetemi diszfunkcionalitás ma már néhány baloldali tudósnek is feltűnt az angolszász világban.⁴

Amit a szovjet csapatokkal a hátuk mögött a kommunista politikai rendőrségek Közép- és Kelet-Európában egy-két év alatt elintéztek, az lassabban, de a nyugati kulturális intézményekben is lezajlott. Igaz, ott nem lett totális az uralmuk, viszont ott mindez a pluralizmus és diverzitás zászlaja alatt zajlott le. A nézetek sokféleségének hirdetése nem feltételezi, hogy a hirdetőik sokféle nézet világában élnek, vagy nem töreksenek véleményhomogenitásra, ha tehetik. Sőt, a kutatók úgy találták, hogy minél liberálisabbnak tekinti magát valaki, annál inkább hajlamos a konzervatívok szankcionálására (minősítés, értékelés, előléptetés révén) az egyetemi életben.⁵

Az Egyesült Királyságban az egyetemi oktatók 53 százaléka nevezi magát baloldalinak, 35 százalék centristának és 9 százalék jobboldalinak. Kaliforniában ugyanezre a kérdésre válaszolva 71 százalék nevezte magát baloldalinak, 15 százalék centristának és 14 százalék jobboldalinak.⁶ A Stanfordin a demokrata és republikánus oktatók aránya 8:1, a Berkeley-n 10:1 volt.⁷

Mióta vannak ilyen irányú kutatások, a nyugati egyetemeken baloldali a túlsúly, azonban a 70-80-as évek konzervatív politikai sikerei idején, majd a szocializmus nagyszerű kísérletének bukása után is folyamatosan nőtt az uralmuk. Az egyetemi oktatók világnézete az Egyesült Királyságban így változott:⁸

3 Marsden 2015, 19–22; Larsen 2010; Ecklund 2010.

4 Tetlock 1994, 509–529; Sears 1994, 547–556.

5 Inbar–Lammers 2012, 496–503.

6 Adekoya–Kaufmann–Simpson 2020.

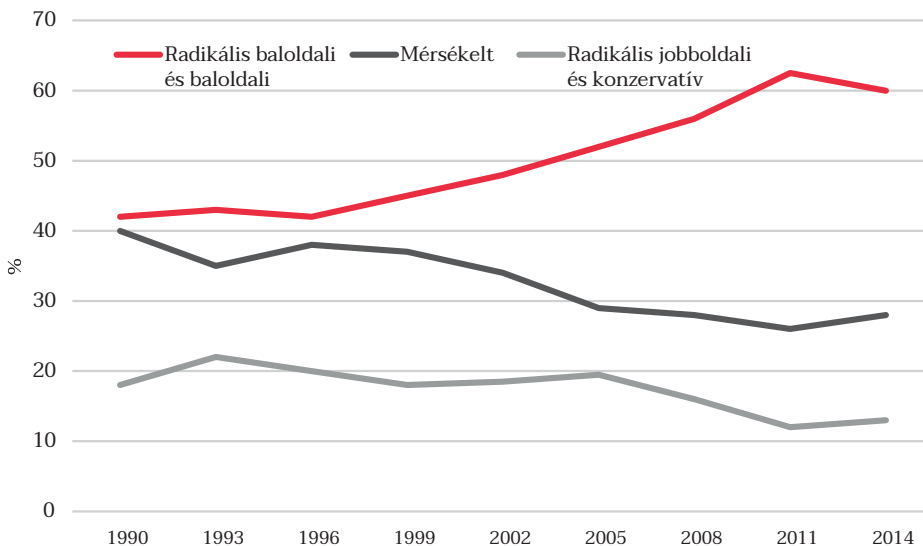
7 Rothman–Lichter–Nevitte 2005, 2.

8 Carl 2017.

	1964	1976	1989	2015
konzervatív	35	29	18	11
munkáspárti	47	40	37	46
liberális demokrata	17	27	35	9
zöld	0	0	7	22
egyéb	1	4	3	12

Az Egyesült Államokban is mérték az egyetemek balratolódását:⁹

1. ábra. Az egyetemi oktatók balratolódása 1990 után

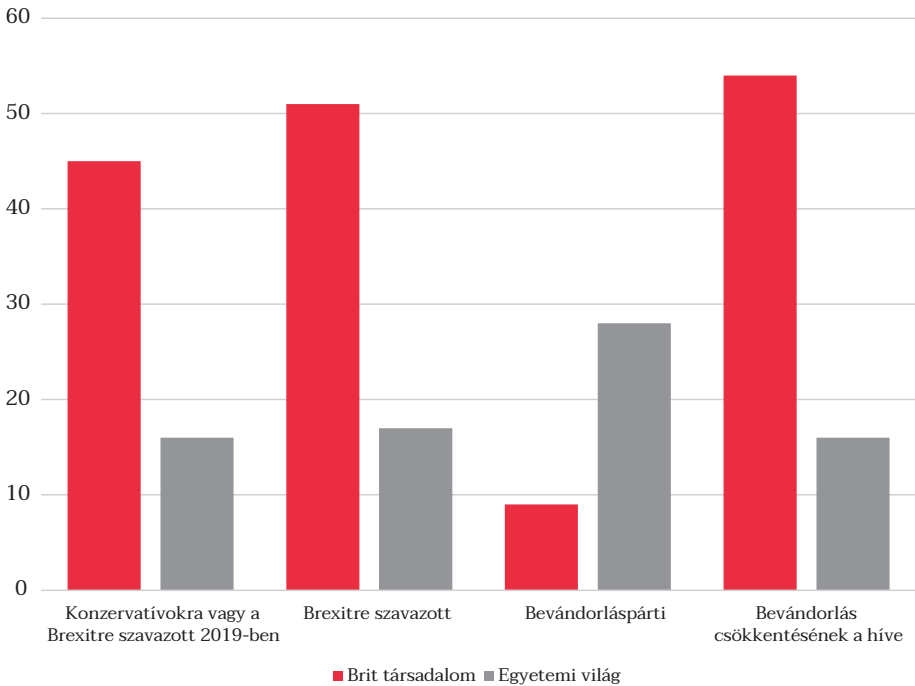
Paul Krugman szerint nem az egyetem lett baloldalibb, hanem a Republikánus Párt lett szélsőséges, a professzorok maradtak ott, ahol voltak, és emiatt utasítják el jobban a republikánusokat, mint a korábbi években. A republikánusok támogatottsága azonban nem csökkent ez idő alatt, és a liberálisoké sem nőtt. A társadalmi környezethez képest az egyetem jóval baloldalibbá vált mind az Egyesült Államokban,

⁹ Adams 2016.

	<i>professzorok</i>		<i>teljes népesség</i>	
	<i>1984</i>	<i>1999</i>	<i>1999</i>	<i>2004</i>
baloldali	39%	72%	18%	18%
jobboldali	34%	15%	37%	33%

mind az Egyesült Királyságban.¹⁰

2. ábra. Az egyetemi oktatók és a társadalom politikai véleménye az Egyesült Királyságban

¹⁰ Adekoya–Kaufmann–Simpson 2020, 53.

Természetesen a tudományterületek közt is van különbség. A társadalom- és humán tudományok (SSH) – főleg a szociológia,¹¹ a kulturális antropológia¹² és a szociálpszichológia,¹³ pszichológia¹⁴ – terén a legnagyobb baloldali túlsúly. A közgazdászok és a történészek közt a regisztrált demokrata-republikánus arány 4:1, a politikatudományban¹⁵ 5:1, míg a szociológia terén 47:1 volt ez az arány a szakmai szervezetekben.¹⁶ Az amerikai szociológiában végzett kutatás szerint 3 százalék vallotta magát konzervatívnak, 23 százalék mérsékeltnek, 52 százalék liberálisnak, 23 százalék radikálisnak.¹⁷

11 Feagin–Vera–Ducey 2015; Shermer 2016; Redding 2013.

Míg a szociálpszichológusok egy része reflektált a szakmapolitika egyoldalúságára és annak kellemetlen tudományos következményeire, a szociológiában ez halványabb volt. Sőt, a szociológia presztízs- és anyagi veszteségeit jellemzően a partizánszociológiával remélték megoldani, mind az Egyesült Államokban, mind Magyarországon. Lásd erre az ASA marxista elnököknek programját. Burawoy 2005, 4–28.

Később ezt még fokozta, ő is radikalizálódott: „Between economics and political science, sociology is not social science. It is rather scientific socialism... Our role as sociologists is to watch, engage and challenge an unequal world... So sociologists of the world, unite!” https://www.youtube.com/watch?v=zF6CpuP_gww

Mintha az elmúlt évtizedek szociológiája a világban az Amerikai Szociológiai Társaság első elnökének tulajdonított üzenetet követné szorosan: „Mindig úgy véltem, hogy a szociológia a felszabadítás, és nem a korlátozás tudománya.” Ez azonban csak a szociológusok kollektív tudatában létezik, a megadott leelőhelyen nem. („I have always maintained that sociology is a science of liberation and not of restraint.” Ward 1914.)

12 Custred 2016.

13 Haidt ironikusan írt arról, hogy találtak nyolc darab konzervatívot a szociálpszichológiában. <https://heterodoxacademy.org/new-study-indicates-existence-of-eight-conservative-social-psychologists/>

Arról számolt be, hogy kíváncsi volt, vannak-e egyáltalán konzervatívok a szakmában, 30 megkérdezett egyről sem tudott, végül a kapott nevek közül egy *beismerte*, hogy a középtől jobbra áll a politikai véleménye. Majd egy szociálpszichológiai konferencián megkérdezte a jelenlévőket a politikai nézeteikről. A nagyjából ezer főből húszan vallották magukat mérsékeltnek vagy középen állónak, 12 fő libertáriusnak, és csak három ember konzervatívnak. A konzervatív szociálpszichológusok száma gyakorlatilag nulla körül van, ami felvethet kérdéseket. https://www.edge.org/conversation/jonathan_haidt-the-bright-future-of-post-partisan-social-psychology

Ennél rendszeresebb kutatás szerint a szociálpszichológia terén 6% vallja magát konzervatívnak. (Inbar–Lammers 2012, 496–503.)

14 Redding 2001, 205–215; Hughes 2016; Tetlock 1994, 509–529; Sears 1994, 547–556.

15 Ricci 1984.

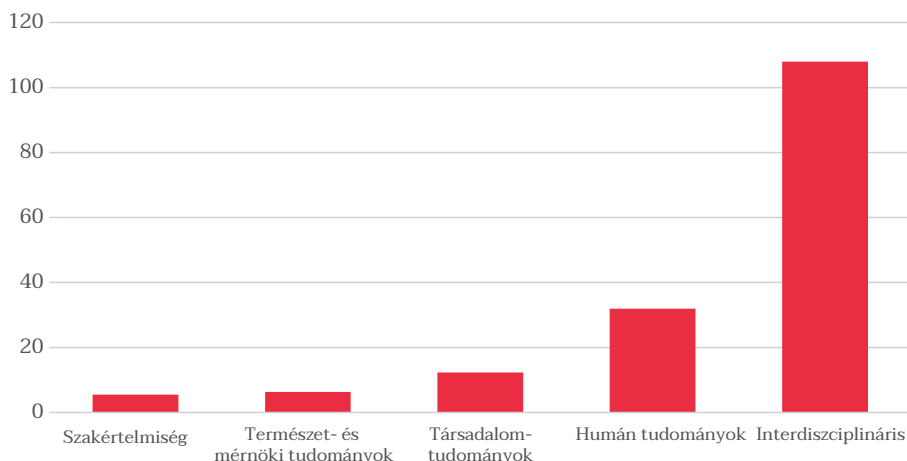
16 Rothman et al. 2005, 2.

17 Sanderson–Ellis 1992, 34.

	<i>liberális</i>	<i>konzervatív</i>
összes oktató	72%	15%
társadalomtudományok	75	9
humán tudományok	81	9
egyéb	67	20

Rothman et al. 2005, 6.

3. ábra. Az egy republikánusra jutó demokrata szavazók száma a főbb tudományterületek professzorai között¹⁸

Nemcsak az egyetemeken, hanem azokon belül a társadalom- és humán tudományok terén is még inkább eltolódott a baloldal és jobboldal aránya:¹⁹

	1964	1968	1972	2005
Társadalomtudományok	8.9:1	3.8:1	3.5:1	8:1
Humán tudományok	6.6:1	3.1:1	2.4:1	

Annak ellenére, hogy a mai egyetemi világ hangosan és hivatalosan a sokféleséget, az eltérést hirdeti, ezt csak bőrszín, etnikum és szexuális beállítottság terén tartja fontosnak, a politikai vélemény terén egyáltalán nem.

* * *

Természetesen felmerül a kérdés: miért van ez így? Az egyik, az érintettekől, a baloldaltól származó válasz szerint azért, mert a tudomány és a művészet igényli a szabadságot, ezért a tudósok és művészek természetes módon azon irányzatok hívei lesznek, amelyek az embereket felsza-

¹⁸ A „szakértelmiség” kategória az üzleti, könyvviteli szakokat jelenti, az „interdiszciplináris tanulmányok” a gender- és Afrika-tanulmányokat jelenti. Langbert 2018.

¹⁹ Klein–Stern 2005, 257–303.

badítják az elnyomások és kényszerek alól. Azonban látjuk, hogy amint a baloldal túlsúlyra jutott az egyetemi (és a művészeti) életben, jól együtt tudott élni a véleményhomogenitás kikényszerítésével és a vélemény-szabadság hiányával. A vélemények sokféleségének hangoztatása nem azt jelenti, hogy a baloldal ne szeretne érzelmi és kognitív szempontból biztonságos véleményhomogenitásban élni. Nem úgy tűnik, hogy a vélemény-szabadság és sokféleség megteremtésének és élvezetének vágyából eredne e foglalkozási csoportok erősödő baloldali elkötelezettsége.

A másik magyarázat szerint egy másfajta, de spontán önkiválasztási folyamat zajlik:²⁰ a konzervatívok, jobboldaliak nem érzik jól magukat az egyetem felvilágosult, racionális világában, ezért nem mennek oda, de semmiképpen nem akarnak ott hosszabb időt eltölteni, karriert építeni; míg a baloldaliak szívesen mennek oda, hiszen megerősítést, karriert, remélhetnek ott. Azonban ha az egyetem a felvilágosult szelleme miatt jobban vonzza a felvilágosodás híveit, a baloldaliakat, akkor miért csak a 45 utáni időszakban lett ez erős, és miért erősödött fel e baloldali szelekció az elmúlt két-három évtizedben? Illetve miért kiugróan erős a baloldal uralma a társadalom- és humán tudományok terén, amely területeket az elmúlt évtizedekben inkább a felvilágosodás bírálata jellemzett?

A baloldal harmadik válasza az, hogy ennek az oka az intelligencia: az egyetemen az intelligensebb emberek szelektálódnak ki, az intelligens ember pedig rájön előbb-utóbb, hogy a baloldalnak van igaza. Ebben a magyarázatban első pillantásra is feltűnő, hogy azok, akik a Bell Curve-vita kapcsán hevesen elutasították az IQ fogalmát (a vita tárgya az volt, hogy a feketék, fehérek, zsidók és ázsiaiak IQ-ja eltér-e, és miért), mivel az elfogult, torzít, azok az egyetemek vitathatatlan baloldali uralmának magyarázata esetében nyugodtan hivatkoznak az IQ-ra, ami a feketék helyzetét nem – hiszen a fehérek konstrukció, alkalmatlan eltérő kultúrájú emberek összehasonlítására –, de a baloldal uralmát mégis jól magyarázza, hiszen ez esetben objektív, a természeti adottságot méri.

Úgy tűnik azonban, a magasabb IQ bármennyire tetszetős, de nem elégséges magyarázat. (Ha az is lenne, akkor elképzelhető, hogy a magasabb IQ-val megáldottak a karrierjük érdekében jobban alkalmazkodnak az egyetemi véleménydiktatúrához.) A legmagasabb IQ-val bírók (a legfel-

20 Gross–Fosse 2012, 127–168; Gross 2013.

ső 5 százalék) esetében a vélemények alig térnek el a teljes lakosság politikai véleményétől, és sokkal kevesebb köztük a baloldali, és több a jobboldali, mint az egyetemi világban.²¹

	<i>Egyetemi oktatók</i>	<i>Teljes népesség</i>	<i>A legmagasabb IQ-val (5%) bírók</i>
konzervatív	11	35	36
munkáspárti	46	40	35
UKIP	0	7	3
liberális demokrata	9	8	14
zöldek	22	3	7
Skót Nemzeti Párt	6	3	3
egyéb	6	4	3

Az intelligencia nem vagy alig magyarázza az egyetemi oktatókon belüli baloldali túlsúlyt.²² Kiegészítő magyarázatként azzal is találkozhatunk, hogy a konzervatívokat nem érdekli a tudomány, viszont sokkal kapzsibbak, ezért maradnak távol az egyetemi karriertől. De miért nem volt ez így korábban, és miért szorult vissza az arányuk egyre inkább az elmúlt évtizedekben?

A fent említett és alátámaszthatatlan öngazolásnak tűnő spontán folyamatok helyett részben az egyetemek intézményes működésében kell keresni a politikai nézeteik homogenitásának forrását.²³ Azonban szét kell választani két kérdést: egyrészt, miért vonzódnak egyre inkább a baloldalhoz az egyetemek a tömegoktatás korában, másrészt, az egyetemi tudományos világ átalakulása egy ideológiai-érzelmi közösséggé alakítja és fenntartja-e a baloldali véleményhomogenitást, és mindennek mi a hatása az egyetem társadalmi funkcióira.

Az elmúlt évtizedek empirikus kutatásai elsősorban a második kérdéshez kapcsolódnak. Ezekből kiderül, hogy főleg a társadalom- és human tudományok művelőinek aktivizmusa az elmúlt évtizedekben e területekhez politikai jelentéseket kapcsolt, így a jobboldali fiatalok nagy valószínűséggel elkerülik ezeket az egyetemi szakokat, karokat. Másrészt,

²¹ Carl 2017.

²² Carl 2015, 181–193; 2018; Phillips 2016, 153–208.

²³ Maranto, R. et al. (szerk.) 2009.

a sok politikailag elkötelezetlen fiatal olyan ideológiai nyomásnak van kitéve az intézményben, hogy előbb-utóbb magáévá teszi a baloldali nézeteiket, de ha mégsem, akkor az ellenséges környezet miatt felhagy az egyetemi karrier reményével.²⁴ Számtalan kutatás mutatja, hogy az egyetemi oktatók bevallottan figyelembe veszik a hallgatók és egymás megítélésénél, értékelésénél – jegyek, ösztöndíjak, publikációk elfogadása stb. – azok politikai nézeteit. Természetesen az ilyen politikai alapú diszkriminációt tagadják a leginkább az egyetemek, de a személyes beszámolókon túl – amelyeket könnyen egyedi eseteknek vagy a sértett lúzerek önfelmentő hazugságainak nevezve tolnak át az irreleváns és a megfontolásra érdemtelen jelenségek világába – tanulmányok is bizonyítják a diszkriminációt, az ideológiai alapú egyetemi korrupció létét.²⁵

Lehetne még sorolni a kutatási eredményeket, amelyek azt mutatják, hogy a karrierépítésben, a társadalmi kapcsolatok terén (Vacsorázna-e ilyen vagy olyan világnézetű emberrel?) mekkora nyomásnak vannak kitéve a jobboldaliak, ami magyarázza a baloldal egyetemi térnyerését.²⁶ A jobboldali diákok ezért sokkal kisebb arányban törekszenek az egyetemi karrierépítésre, aminek magyarázata az, hogy az egyetemet nem tartják nyitottnak a nézeteik és saját maguk számára.²⁷ Az egyetemi világot zártnak tapasztalják meg, dogmatikusnak. A Magyarországon már fétisé vált, a minőséget állítólag biztosító *peer-review* rendszer nem csupán a minőségi, hanem a politikai szelekciót is segíti – azaz egy-egy lapban befogadott publikáció nemcsak minőségi, de egyben politikai feltételek-

24 Inbar és Lammers megkérdezte a válaszadóit: „Úgy érzi-e, hogy a politikai nézeteivel szemben ellenséges a légkör a szakmájában?”, és a válaszadó 17 konzervatívból 14 válaszolt igennel, a fele szerint nagyon ellenséges a környezete. A baloldali válaszadók (266) közül csak 18 fő (7%) találta a környezetet ellenségesnek, és csak ketten nagyon ellenségesnek.

Inbar–Lammers 2012, 496–503.

Honeycutt–Freberg 2016, 115–123.

25 Inbar és Lammers idézett kutatásában (2012) a megkérdezett baloldaliak 82%-a nyíltan vállalta az egyetemi diszkriminációt az ellentétes politikai nézetűekkel szemben, ugyanez az arány az amúgy is kisszámú konzervatív esetében 17% volt (a mérsékeltelnél 33%). Ami azt is sugallja, hogy az egyetemi életben a baloldal nem pusztán számszerű túlsúlyban van, de önbevallása szerint intoleránsabb, mint a politikai vitapartnerre.

Chambers–Schlenker–Collisson 2012, 1–10; Haidt 2012; Crawford–Pilanski 2012.

26 Bár van olyan – balról írt és a legérzékenyebb területre, a társadalom- és humán tudományokra koncentráló munka –, amelyik szerint nincs itt semmi látnivaló, semmilyen lényeges intézményes vagy szociális hátrány nem éri az egyetemi életben a jobboldaliakat: Shields–Dunn, Sr. 2016.

27 Woessner–Kelly–Woessner 2009.

hez is kötődik.²⁸ (Mellesleg a *peer-review* rendszer alkalmas egy-egy terület ellenőrzésére, monopolizálására, kritikák semlegesítésére és az újítások elfojtására.²⁹)

* * *

Feltűnő, hogy az egyetemi baloldal erősödése a baloldal politikai sikerei idején kezdődött, a jóléti állam kiépítése korában, a baloldal egyetemi egyeduralma és radikalizálódása azonban egy időben zajlott a baloldal választási kudarcival az elmúlt két évtizedben. A baloldal háborút követő egyetemi térnyerését lehetne azzal magyarázni, hogy egy demokratikus társadalomban a többségre jutó politikai nézet természetes módon megjelenik a társadalom intézményeiben – így az egyetemeken belül is –, és akár ott is többségre juthat. Igen, de amikor ez a politikai nézet visszaszorult a 70-80-as években, és főképpen 1990 után sorra vesztette a választásokat, akkor hogyan lehetséges, hogy a társadalomban erősödő jobboldali nézetek nemhogy megerősödtek volna az egyetemeken, hanem tovább gyengültek? És minél kudarcosabb lett a baloldal a politikában, annál erősebb és radikálisabb lett az egyetemeken. Ezek után nehéz az egyetem demokratikus és nyitott volta mellett érvelni. Fel is erősödött az „autonómia” melletti érvelés, ami a *status quo* védelmének egyik módja lett. Úgy tűnik, a konzervatív egyetemek minden értelemben – intézményként és intellektuálisan – nyitottabbak voltak, mint a mai, baloldal által uralt egyetemek.

Vagyis az egyetem politikai világa egyre inkább elszakadt a környező társadalom véleményklímájától. A demokratikus reprezentációra – abban az értelmében, miszerint minden lényegesnek tekintett társadalmi csoportnak és nézetnek meg kell jelennie a demokrácia intézményeiben, akár még kvóták és pozitív diszkrimináció révén is – minden egyéb téren oly érzékeny baloldal az egyetemek és a leginkább érintett szakterületek esetén fel sem veti a demokratikus reprezentáció kérdését.

²⁸ Abramowitz 800 kutatónak küldött ki egy pszichológiai tanulmányt két politikailag eltérő következtetéssel, azért, hogy véleményezzék. A tudósok háromszor gyakrabban ajánlották publikálásra azt a tanulmányt, amelyik a politikai nézetükkel egyező következtetésre jutott.

Abramowitz–Gomes–Abramowitz 1975, 187–200.

Mahoney 1977, 161–175.

²⁹ Armstrong 1997, 63–84.

Azonban nem ezt, inkább a gondolat- és szólásszabadság ügyét vitatják: egy intoleráns, dogmatikus szellemi környezetben, mint az egyetemek, fenn tud-e maradni a szabad vita és kutatás, amit a nyugati kultúra évszázad óta erényének és a tudományos és szellemi gyarapodás feltételének tekintett? Szabad vita nélkül létezik-e, főleg a társadalom- és humán tudományokban, a tudomány önkorrekciója?³⁰ Nincsenek-e ennek a tudomány és az egyetem alapvető funkcióit – a valóság megbízható megismerése – veszélyeztető hatásai?

Az egyetemeken uralomra jutó baloldal ma már nyíltan elutasítja a szólásszabadságot:

„maga a »szólásszabadság« fogalma csapda lett. A neofasiszták és az *alt-right* mozgalom ma arra használja, hogy támadja az állítólagos »politikai korrektséget«, a szabad véleménynyilvánítás elvét felhasználva gyűlöletkeltő és fenyegető üzeneteket küldenek a kisebbségi csoportok felé... Míg egykor a gondolatszabadságot a létező renddel szembeni kritikus szövegek közreadásának jogaként támogatták Európában, ma a »megbotránkoztatás jogához« kapcsolt hamis érv.”³¹

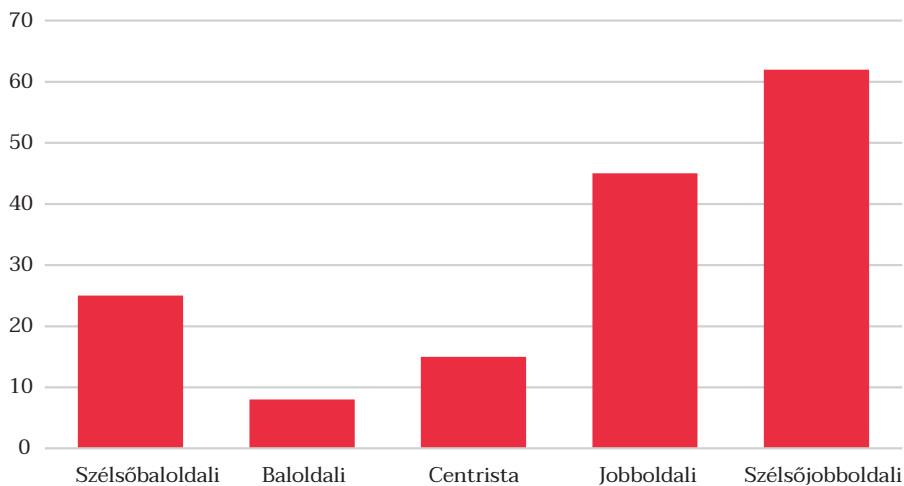
Ebből azt sejthetjük, hogy a szólás- és gondolatszabadság, a pluralizmus nem önmagában érték, hanem csak a társadalmi világ átalakítását segítő eszközürték. A baloldali uralom bizonyíthatóan sokakat elrettenített az eltérő vélemények megfogalmazásától, és megszüntette a vitát. Az Egyesült Királyságban tíz megkérdezett Brexit-támogatóból négy válaszolta azt, hogy nyugodtan ki meri mondani a véleményét az egyetemen, míg a maradáspártiak esetében tizből kilenc válaszolt így. A magukat konzervatívnak nevező diákok 59 százaléka vonakodik a véleményét megfogalmazni az egyetemen.³² A diákok mellett az egyetemi oktatókat is megkérdezték, hogy mennyire találják az egyetemi politikai hangulatot ellenségnek. Ez esetben is erősen balra lejt a pálya:

30 Cofnas 2016, 477–492.

31 Idézi Adekoya et al. 2020, 54.

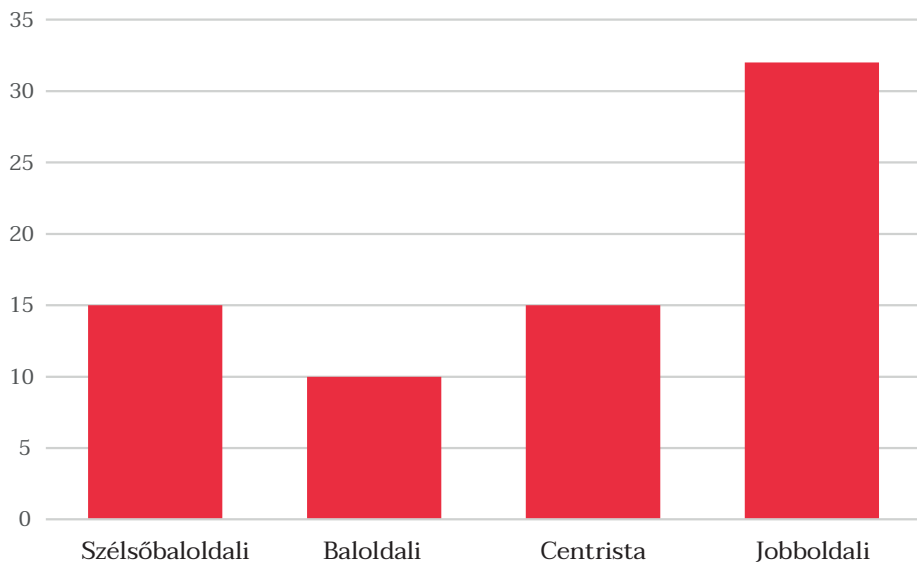
32 Uo.

4. ábra. Ellenséges politikai klímát tapasztalt

Ennek megfelelően a jobboldaliak elnémultak.³³

5. ábra. Tartózkodik-e attól, hogy az oktatásban vagy a kutatásban kifejezze a politikai véleményét?

³³ Uo. 55.

A társadalom- és humán tudományok területén a jobboldali oktatók 50 százaléka állította, hogy öncenzúrát gyakorol, míg e területeken a szélsőbaloldaliak 26 százaléka, a baloldaliak 12 százaléka és a centristák 21 százaléka vallotta ugyanezt.³⁴

* * *

De van-e jelentősége annak, hogy egy társadalmi csoportnak milyen a politikai véleménye, hiszen sokféle társadalmi csoport létezik egymás mellett?

A politikai véleményhomogenitás, a konformitáskényszer – szemben azzal, hogy e csoport a pluralizmus fontosságát hangsúlyozza – érdekes az intézmény (az egyetem), a szakma, és érdekes a társadalom szempontjából is. Tegyük félre most azt a kérdést, hogy a diákok és egyetemi karrierre építeni vágyók politikai szelekciója ellentétes az esélyegyenlőség, tolerancia, szabadság és hasonlók követelményével, amit az egyetemen kívüli világ esetében követel a baloldal, és kárhozzátja az akárcsak hajszálnyi sérelmét is.

Először is, az egyetemek politikai homogenitása eredményez-e episztemológiai hátrányt? Ha igaz a baloldal korábbi állítása, hogy a kutatás, a véleménynyilvánítás és a vita szabadsága a tudás gyarapodásának, ellenőrzésének és a kreativitásnak a társadalmi feltétele – ahogyan azt a feltörekvő liberalizmus Milton *Areopagiticája* óta tanította –, akkor a homogenizálódó egyetem (és művészet) eredményez-e olyan episztemológiai hátrányokat, amik az egyetemeket (és művészeti intézményeket) diszfunkcionálissá teszik? (Természetesen elvethetjük a kérdést, ha elvetjük a tudás és művészet gyarapodásának társadalmi előfeltételére vonatkozó előbbi feltételezést. De eddig ezt a baloldal nem tette, sőt amikor az intézményes helyzetét támadás éri, és védi a *status quó*t, akkor a mai napig erre hivatkozik.) Állíthatják a baloldali egyetemi emberek és művészek, hogy a megbízható ismeretek gyarapításának, ellenőrzésének és a kreativitásnak nincsenek társadalmi előfeltételei – mint a szólásszabadság, a szabad vita –, de ez esetben az elmúlt két-három évszázad baloldali társadalomváltató, hierarchiaellenes üzeneteivel és önképével fordulnak szembe, és erre hivatkozva nem követelhetnék a maradék, számukra nem

³⁴ Uo.

kedves autoritás és tabu lerombolását. A kialakult véleményhomogenitásnak megvan az episztemológiai ára.

1, Számtalan példa van arra, hogy az egyes szakterületek, főleg a társadalom- és humán tudományok politikai elfogultsága mélyen beleivódik az adott terület fogalomhasználatába és problémalátásába.³⁵ Például mely csoportokhoz kapcsolnak olyan tudást, valóságészlelést torzító és erkölcstelen, antidemokratikus szavakat, mint az „uralom”, „kényszer”, „érdek”, „előítélet” stb., amelyek csoportokat, gondolkodásokat írnak le ezek nélkül? És mely nézeteket kutatják, mivel azok problematikusak és magyarázatra szorulnak a tudósok számára, és ezek a „tudományos” magyarázatok kognitív és/vagy erkölcsi szempontból rendre leértékelik a vizsgált nézeteket?³⁶ Bruno Latour³⁷ tudománysszociológus írta le egy népszerű és önkritikus cikkében, hogy amely tudományterülettel elkezdett foglalkozni, annak tekintélyének, respektjének, eredményei és fogalmi evidenciájának vége lett, mivel azokat „dekonstruálta”, „leleplezte”. Latour ironikusan említi, hogy az egyetemi tudományterületek művelői azért imádkoznak, hogy ne tegye a „tudományos” vizsgálata tárgyává őket. Bár a tudósoknak feltűnt, hogy a „kritikai” vizsgálat tárgyának lenni milyen kellemetlen, romboló következményekkel jár, odáig már nem mentek el, hogy az egyetemi világon kívül élőknek a felvilágosult elitet zavaró nézetei ilyen „kritikainak” nevezett kutatása is hasonló hatásokkal jár.

A társadalom- és humán tudományi kutatás (nem csak az oktatás) a balratolódott egyetemi világ aktivista szándékainak megfelelően politikai-ideológiai fegyver lett, követve a felvilágosodás két-három évszázados harcias programját. A tudomány és az egyetem – a „tudás világa” – politikai felhasználásának egyik jellemző esete volt, amikor ifjabb Bush elnökkel szemben a demokraták „valóságon alapuló közösségnek” – „*reality-based community*” – nevezték magukat, míg a konzervatívokat „ideológiai alapúnak”. Míg a baloldali „valóságon alapuló közösség” nézetei pontosak, igazak, megbízható tudások (*scientia, epistemé*), addig a politikai ellenfe-

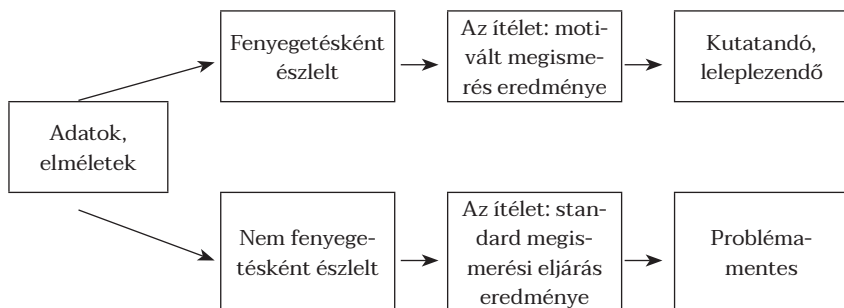
35 Horowitz et al. 2018, 459–495.

36 A politikailag konzervatív álláspont magyarázata jellemzően a tekintélyelvű személyiség, a dogmatizmus, az intolerancia, a biztonságvágy, az uralkodó helyzet, a rendszer racionalizálásának igénye és hasonlók. A liberális vagy baloldali nézetek pszichológiai vagy szociológiai magyarázata nem szükséges, hiszen azok vallása evidens.

Jost–Glaser–Kruglanski–Sulloway 2003, 339–375.

37 Latour 2004, 225–248.

leik nézeteit az előítéletek torzítják (*opinio, doxa*), még ha a többség ez utóbbiakkal ért is egyet. Tudományos kutatás tárgyává csak ez utóbbi nézeteket érdemes tenni, hiszen a valóságnak megfelelő tudás evidens, nincsenek előítéletek, *idola tribus*, amelyek torzítanak.

Ez a modell lényegében leírja a könyvtárakat megtöltő tudásszociológia működési logikáját.³⁸ Ez az eljárás nem csupán episztemológiai védelmet, de erkölcsi magabiztosságot és megkülönböztetett helyzetet is nyújt az „egyenlők” társadalmában.³⁹

2, A véleményhomogenitás miatt az uralkodó nézettel ellentétes érveket, tapasztalatokat vagy nem is észlelik, vagy irrelevánsként félrelökik, és nem ritkán büntetik.⁴⁰ A tudomány feltételezett önkorrekciós folyamatát a politikai-ideológiai homogenitás megszünteti. A Kuhn által leírt paradigmafenntartás jól leírható politikai-ideológiai okokból zajlik.

Amit a társadalom esetében egyhangúan diszfunkcionálisnak és immorálisnak tartanak – vagyis az eltérő vélemények elfojtását –, azt az egyetemi világ a saját körében sokkalta élesebben gyakorolja.

Ez a véleményhomogenitás megszünteti a vitát, főleg az alapvető feltevésekre vonatkozó vitát.⁴¹ Az egyetemi világ a benne uralkodó világnézettel pont ellentétesen működik, mivel erős a konformitáskényszer, kizárja az ellenvéleményeket, a nehéz kérdéseket és ezzel a vitát. (Hasonló helyzet alakult ki az egyetemeken, mint a *social mediában*: hívei és ideológusai

³⁸ Egyik legkiválóbb és nagy hatású példája ennek Lipset–Raab 1970.

³⁹ Jussim 2012, 504–507.

⁴⁰ Smith 2012.

⁴¹ Klein–Stern 2009, 585–600; Haidt 2012; Skitka 2012, 508–511.

szerint az internet a vélemények szabad és egyenlő megfogalmazásának és ütköztetésének a tere, eközben azonban a blogközösségek és a *social media* eufemisztikusan „véleménybuboréknak” nevezett zárt társadalmakat hoz létre.⁴² Természetesen, szemben az egyetemekkel, az internetes csoportok nem kapnak közpénzt, és senki nem várja el tőlük semmilyen közhasznú feladat ellátását, mint az egyetemektől.) Az egyetemi világ elsősorban a társadalom- és humán tudományok terén zárt társadalommá vált a popperi értelemben: nem lehet, de nem is kell vitázni, mivel alapvető előfeltevéseket senki sem kérdőjelez meg, legfeljebb az egyetemi karrierje feláldozása révén. Fontos tabuk vannak, és fel sem merülhet, hogy ezek ügyében – ha véletlenül valamiképp vita alakulna ki – bárki azzal venne részt a vitában, hogy hagyja magát meggyőzni jobb érvek esetén. Bár számtalan publikációt találhatunk arról, hogy a vélemények sokfélesége mennyire fontos a szabad vita és a belőle eredő tudományos gyarapodás és önkorrekció szempontjából, ez a politikai homogenitás egyrészt a viták hiányát és belőle eredően a bevett dogmák végtelen ismétlését eredményezi.⁴³

Mindennek az lesz a következménye, hogy a társadalom- és humán tudományok egyre inkább eltávolodnak a valóságtól. Kérdéseik, problémázásuk és a valóságészlelésük is egyre torzabb, dogmatikusabb lesz. Az ideológiai homogenitásnak episztemológiai ára van.⁴⁴ Hannah Arendt perspektivista érvelése szerint azért fontos a sokféle nézőpont léte, mert önmagában minden nézőpont részleges, csak torzítva látja a társadalmi valóságot.⁴⁵ Annak megismerése a sok nézőpont kölcsönhatása, egymásra gyakorolt kölcsönös korrekciója alapján alakulhat ki. A balrátolódott, homogenizálódó és radikalizálódó tudományok mindezek alapján részlegesen, torzán ismerik csak meg a valóságot.

Például New Yorkban sikeres volt a városi rendőrség reformja, nőtt a biztonság a városban, azonban ellentétes volt a kriminológus szakma előfeltevéseivel. A szakma nekiállt megmagyarázni, hogy a biztonság nem a rendőrségi reform (szigorítás) miatt történt, hanem mindenféle egyéb

42 Molnár 2014.

43 Duarte et al. 2015.

44 Tetlock–Mitchell 2015, 28–34.

Martin 2016, 115–130; Horowitz 1993; Stern 2018, 44–61.

45 Gross–Levitt 1994.

okokból.⁴⁶ A egyetemi közösség ideológiai-érzelmi közösséggé válása azt jelenti, hogy a valóság megismerése helyett jobban jellemzi a tagjai, határai, érdekei, szimbólumai védelme. Az Új Baloldal, majd a posztmodern baloldal által egyre inkább uralt társadalom- és humán tudományok „elkezdték baloldali erkölcsi közösséget alkotni, s nem tisztán egyetemi közösséget: olyan értelmiségi szervezetekké váltak, melyeket jobban érdekel egy adott erkölcsi parancs végrehajtása – amely beállítottságot rendszerint az egyházakhoz kapcsolják, nem az egyetemekhez –, mint a törekvés valóság elfogulatlan megismerésére.”⁴⁷

E valóságvesztés azt jelentheti, hogy nagy társadalmi csoportokkal vagy a sokakat érdeklő témákkal nem vagy alig foglalkoznak, míg a saját politikai világuk kedvenc témait – manapság például az LMBT emberek – annál bőségesebben kutatják. És azt látjuk, hogy az említett egyetemi területek minél inkább politikailag homogénné váltak, annál inkább elszakadtak a környező társadalom nézeteitől, és annál inkább szenvedtek a valóságvesztéstől az elmúlt évtizedekben. És ahogyan erről alább szó lesz: minél irrelevánsabbá váltak a dogmatikus bezárkózásuk folytán, annál inkább radikalizálódtak.

Mivel a társadalmi környezetük másképp észleli a valóságot, a bezárkózó, egyetemi zárt társadalom számtalan magyarázatot, címkét dolgozott ki az övétől eltérő nézetek, tudások megnevezésére, amelyek mindegyikének közös tulajdonsága a környező nem baloldali társadalom valóságészlelésének kognitív és/vagy morális leértékelése. Ilyen magyarázatokra gondolok, mint a „babona”, „előítélet”, „elmaradottság”, „mucsá”, „érdek”, „hamis tudat”, „manipuláció”, „iskolázatlanság”, „elnyomás”, „agymosás”, „propaganda”, és így tovább. Ezek a kategóriák mind arra utalnak, hogy a fény gyermekei, a felvilágosultak – akik örököse máig a baloldal a szó legtágabb értelmében – ismerik a valóságot, látják az igazságot, elfogulatlanok, jó szándékúak, azaz az ő nézeteik nem szorulnak magyarázatra, hanem ők igyekeznek megmagyarázni, hogy a tőlük eltérő nézetű emberek nézetei miért is térnek el.

* * *

⁴⁶ Maranto et al. 2009, 18.

⁴⁷ Pluckrose–Lindsay 2020, 48.

A következő kérdések azok, hogy a tömegoktatás elterjedésével miért to-
lódtak balra az egyetemek, és a balratalódó egyetemi világ miért jelent
egyre élesebb valóságvesztést, miért lett egyre radikálisabb az egyetemen
belül is, és az őt körülvevő társadalommal szemben is.

A filozófusok, majd általában művészek, képzett emberek világelutasí-
tása nem túl modern jelenség, legalább a 18. század óta téma. Ez a világel-
utasítás azonban sokáig nem öltött egyértelműen politikai színt.

Természetesen a filozófusok uralma a politikusok – akár választottak,
akár az örökletes arisztokrácia tagjai – helyett az európai kultúra egyik
ősi toposza, de a platóni mítosznál talán fontosabb Francis Bacon *Új At-
lantisza*. Bacon nem pusztán azzal a tanításával alapozta meg a moderni-
tást, hogy a tudás hatalom – *Nam et ipsa scientia potestas est* –, de azzal
is, hogy az ember képes tudásra szert tenni, amivel a világot kiaknázhajta,
a saját vágyai szerint uralhatja, megszüntetve az embereket szorongató
gondokat. Ennek pusztán egy feltétele van. Az, hogy az *Új Atlantiszban*
leírt módon a tudósok kezébe kerüljön a hatalom. A filozófusok hatal-
mára az igazság uralma miatt lenne szükség, a tudósok hatalmát pedig
a földi megváltás keresése, a szűkösségtől, betegségtől való megszaba-
dulás, a természet kényszerei és korlátai alóli megszabadulás igazolná.⁴⁸
Ahogyan a tudást a világban élést segítő, élvezhető öröklött kincs helyett
a világ uralása folyton gyarapodó eszközének kezdték tekinteni, úgy lett
az egyetem és a tudomány egyre inkább elkötelezett a változtatás mellett.

Ennek megfelelően a tudás emberei igyekeztek a hatalom környezeté-
be kerülni ama nemes cél érdekében, hogy a világot jobbá tegyék. Így jöt-
tek létre a 18. században a felvilágosult abszolutizmusok: a tudománynak,
a tudásnak az ad értelmet, hogy a világot jobbá tehetik. Azaz a világot
azért kell a tudománynak uralnia, hogy jó változások menjenek végbe.

Eleinte az uralkodókban és az abszolút hatalmukban bíztak, hogy
a kellő társadalmi változásokat kikényszerítik az emberiség boldogsága
érdekében. Majd, amikor kiderült, hogy változtatásra nem mindig hajlan-
dók, és a tanult emberek száma oly nagyra nőtt, hogy a többségüknek
esélye sem volt a hatalom és így a változtatás lehetősége közelébe kerülni,
elkezdődtek a forradalmak. A tudósok és általában a tanult emberek egy-
re inkább az addig lenézett, babonásnak, tudatlannak, elmaradottnak te-

⁴⁸ Ez a szándék és öngazolás hatja át például Ward, az Amerikai Szociológiai Társaság alapító
elnöke művét, a *Pure Sociology*. (Macmillan, 2019.)

kintett *vulgus*ban kezdtek bízni, hogy azok a vezetésükkel majd elsöprik a hatalommal bírókat, és végre a tudás birtokosai kerülhetnek hatalomra, hogy jobbá tegyék a világot. A változás és a változtatás kezdte kiszorítani a kultúra, a tudás őrzését és átadását a tanult emberek gondolkodásában, de az egyetemek még nagyon sokáig konzervatív intézmények maradtak.

Sok magyarázata lehetséges annak, hogy az egyetemek 1945 után egyre inkább balrafordultak. Nem pusztán arról van szó, hogy a hatvannyolcasok kerültek hatalomra, hanem az a kérdés, hogy miért ők. Miért tudta a Nagy Meneteléssel bevenni az egyetemeket a baloldal 1945 után? Mára elfogadott lett – főleg az Új Osztály-elméletek óta –, hogy az egyetem és az oktatók lerázták magukról az öröklött tudás őrzésének és átadásának egykor vallott feladatát, és a fő feladatuknak a társadalmi változások kiötlését, elindítását, vezetését, menedzselését tekintik, legyen az zöld, demokratikus, emberi jogi forradalom, multikulti vagy bármi, ami éppen a létező világot azért akarja még alaposabban ellenőrizni, hogy valamilyen értelemben jobbá tegye. Ebben a mai egyetem uralkodó szelleme megegyezik az elit zömével, nem az elit ellenzéke, hanem a társadalmi környezetéé.⁴⁹ Változások természetesen voltak és vannak, de a modern kor előítélete az, hogy a haladó, jó változások a tudatosak, azokat a tudás emberei tervezik és/vagy vezetik és ellenőrzik. Emiatt nem csoda, hogy a tudástermelő intézmények a modern korban egyre inkább a baloldaliak (változtatáspártiak) lettek, és a változással szemben csak akkor lesznek *status quo*-pártiak, amikor a saját helyzetüket veszélyeztető változások látszanak elkezdődni.

A közép- és kelet-európai válasz egyszerű. Itt a baloldalt egy megszálló hadsereg helyezte uralmi helyzetbe. De más a helyzet Nyugaton. 1945 után indult el a tömegoktatás, és minél inkább épültek az egyetemek, annál inkább baloldaliak, azaz változtatáspártiak lettek a tanárok. Amely változtatásnak az egyenlőség irányába kell történnie.

A tömegoktatással megnőtt az egyetemi oktatók száma, és elkezdett lefelé csúszni a relatív jövedelmi és presztízshelyzetük. Az egyetemi oktatók a teljes népesség átlagánál sokkal nagyobb státusinkonzisztenciát érzelnek.⁵⁰ Egyre messzebb került az egyetemi ember attól, amit az

49 Kurzman–Owens 2002, 63–90.

50 Gross–Fosse 2012, 127–168.

egyetemi oktatók életéből látott tanulmányai kezdetekor. És mivel egyre számosabban lettek, egyre kisebb lett az esélyük, hogy valamiként a politikai hatalom közelébe kerülhetnek, és reformjaikkal jobbra tehetik a világot, az embereket, a társadalmat, ami az önképük alapja volt. Anyagi, presztízshelyzetük süllyedése és identitásuk elvesztése okán csak nőtt a világelutasítás hajlama az egyetemi világban.⁵¹

Ezt a világelutasítást nevezték el „kritikai gondolkodásnak”. És minél kisebb lett az esélyük, hogy a hatalom közelébe jussanak és változtathassanak, kielégíthessék anyagi és presztízsigényeiket, annál radikálisabb változások hívei lettek, annál inkább balratolódtak. Tudásuk értelme, a világot jobbra tevő változtatás megkívánta, hogy először a tudósokat, azaz önmagukat hatalomhoz juttassák, ami a létező hatalmi, intézményes, tulajdon-, majd manapság a személyes viszonyok felszámolását igényli első lépésként. Ez volt a baloldal két évszázada, és ez iránt lett egyre fogékonyabb a lefelé csúszó egyetemi világ.

Mindezt pedig felgyorsítani látszik a fent elmondott bezárkózásból és a vele járó valóságvesztésből fakadó irrelevancia megtapasztalása. Ahogy bezárkózott és dogmatikus lett az egyetem, és kiölte magából a sokféle véleményt és azok vitáját, egyre inkább – nagy valószínűséggel – tévesen észlelte a valóságot, amely téves észlelést az egyetlen igazinak tartotta, míg a társadalmi környezetében létező és többségbe jutó nézeteket babonának, hamis tudatnak, tudatlanságnak, tájékoztatlanságnak, elmáradottságnak, rasszistának, autoriternek és hasonlónak nevezte ismét, és amennyire megvetette, annyira félni is kezdett ettől a környezettől. (A valóságvesztésre és az irrelevancia megtapasztalására adott válasz a ma uralkodó társadalmi konstruktivizmus.)

A modern gnosztikus reformerek és forradalmárok a királyok után a népben is csalódtak, és újra ugyanúgy megvetették azokat, akiket és körülményeiket egyébként akarataik ellenére jobbítani, azaz megváltoztatni akarnak továbbra is. (Hogy a felvilágosult, társadalmi változásokat remélő, ígérő és követelő tudás- és erényelit mikor kezdett kiábrándulni a *vulgusból*, nehéz pontosan megmondani, de a fordulatot jól jelzi Adorno és társai *Az autoriter személyiség* című könyve, amely az amerikai mun-

⁵¹ Hayek 1949, 417–433; Schumpeter 1943.

kásosztály és átlagemberek autoriter és ezért veszélyes személyiségéről értekezett.⁵²⁾

Minél számosabbak lettek az egyetemek oktatói, és minél távolabb kerültek a gyakorlattól és a felelősségtől, annál inkább a fantáziájuk és a világelutasításuk rabjaivá váltak.

Mivel a politikai homogenitásból eredő vitahiány, és az ebből eredő valóságvesztés és irrelevancia elsősorban a társadalom- és humán tudományokat sújtja, a baloldali dogmatizmus és radikalizmus itt sokkal jobban hódít, mint egyéb egyetemi területeken. Winegard szerint a szociológusok jelentős része már „paranoid egalitárius meliorista”.⁵³ Olyan erős a csoport- és karriernyomás, hogy a tudományon belüli vitáktól és változásoktól rettegnek.⁵⁴

Ennek a helyzetnek sajátossága, hogy az egyetemeket (is) a változtatás szelleme uralja: a világot, a gazdaságot, az emberi viszonyokat egyre mélyebben – ma már nyelvi, gondolkodási struktúrák szintjén változtatnának –, azonban amennyire radikális a mai egyetem a társadalmi környezetének változtatása terén, annyira határozott a saját helyzetének, intézményes világának, az egyetemi véleményhegemónia fenntartásának ügyében. Azért ragaszkodik az egyetemi zárt társadalom *staus quo*jához, hogy onnan kiindulva megváltoztathassa, és ennek érdekében ellenőrizhesse a környező természeti és társas világot.

* * *

A 20. század során a társadalom- és humán tudományok folyamatosan balratolódtak, aminek eredményeképpen ezek a területek mára a zárt (törzsi) társadalom képét mutatják. Az egyetemek működését nem lehet Popper racionális és szabad vitára épülő modellje alapján megérteni, de Kuhn paradigmaelmélete sem írja le megfelelően ezt az intézményes vilá-

52 Adorno et al. 1950; Lipset 1959, 482–501.

53 Winegard–Winegard 2018, 193–209.

A kifejezés nyilvánvaló utalás a progresszív politikai szociológia egyik meghatározó művére (Hofstadter, R.: *The Paranoid Style in American Politics*, 1964), amely a nem progresszív politikai ellenfél nézeteit, álláspontját nevezte paranoidnak. Lényegében a demokratákat kihívó Goldwartert és a republikánusokat.

Winegard–Winegard 2016.

54 Winegard–Winegard–Geary 2015, e162.

got, amelyben szentségek, tabuk⁵⁵ vannak, tiltott területek és tiltott kérdések.

A lefontosabb ilyen tabu az egyenlőség⁵⁶ – főképpen a „morális”⁵⁷ – és az, hogy nincs emberi természet, nincs semmilyen örökletes meghatározottság, az ember „üres lap”, amit az intézmények alakítanak – nemnek, fajnak semmi jelentősége nincs. Az egyetlen erkölcsileg elfogadható esetben mindenki maga alakíthatja magát, ahogyan csak akarja. (Ennek a mai legélesebb témája a nyilvánosságban a nemváltás.) A legélesebb reakciókat a társadalom- és humán tudomány művelői közt az IQ vagy a képességek nemi vagy etnikai meghatározottságának gondolata⁵⁸ váltotta ki korábban a Bell Curve-vita során. A politikai eredetű vakság látványos példája a biológia eredményeinek elutasítása⁵⁹ a társadalom- és humán tudományokban. A szabad önmegalkotás – eredetileg burzsoá – vágya lett a mai baloldal és az egyetemi baloldal legfőbb szentsége. Az egyenlőtlenségek – melyek legfőbb megítélői, a rousseau-i szentimentalizmus nyomán, az emiatt szenvedő egyének érzései – áldozatai esetleges felelősségének felvetése vagy az egyenlőtlenség felszámolhatatlanságára tett utalás is tiltott.

A tudományok, főleg a társadalom- és humán tudományok művelőit ma nem lehet a szabad kutatásokat és szabad vitákat folytató, folyamatos reflexiót és önkorrekciót végző közösségekként leírni, sokkal inkább ideológiai és „érzelmi közösségekként”,⁶⁰ az utóbbinak megfelelő tulajdonságokkal: szent normák, tabuk, konformitáskényszer, a tabuk létéből fakadó torzított észlelés, a képtelenség ennek felismerésére és hasonlók. A dogmák bizonyosan korlátozzák a megismerést és torzítják a valóság-észlelést – ahogyan Haidt fogalmazta meg: *„morality binds and blinds”* –, ami a tudomány presztízsének forrása. Amit a baloldal a létező társada-

55 Tetlock–Kristel–Elson–Green–Lerner 2000, 853–870; Tetlock 2003, 320–324; Fiske–Tetlock 1997, 255–297.

56 Winegard–Clark–Hasty–Baumeister 2018.

57 Az egyetemi közösség kevésbé érzékeny a gazdasági egyenlőségre, e téren jóval megengedőbb, inkább a társadalmi ügyek terén képviselt álláspontokkal – Isten, haza, család – szemben intoleránsabb.

Vö. Rothman–Lichter 2008, 60–76; Yancey 2012, 267–278.

58 Jensen 1969, 1–123; Jobling 2014, 14.

59 Pinker 2003; Sanderson–Ellis 1992, 26–42; Horowitz et al. 2018; Van den Berghe 1990, 173–185; Darity 2011, 467–476; Ellis 1996, 21–41.

60 Adekoya et al. 2020; Horowitz et al. 2018; Deflem 2013, 156–166.

lom és főleg ellenfelei szemére vet – előítéleteik, tabuik, közösségi határai vannak, amelyek mindegyikéért készek konfliktusokat vállalni –, attól a baloldali tudomány sem mentes, és nemhogy távol áll az objektivitástól, de még a pluralizmustól és a belőle fakadó vitáktól is. Ma a tudós közösség, az egyetem egyre inkább elszakad a társas világ interszubjektív valóságától, és egyre büszkébben és harcosabban vállalja magára az élcsapatszerepet.

A tudománynak ezt az állapotát egy belső kritikusa úgy írta le, hogy „biztonságos menedék a félig burkolt, szent ideológiai-politikai-erkölcsi mozgalmak és kampányok számára, melyek a kultúra és a társadalom átalakítását célozzák annak akarata ellenére”.⁶¹ Miután a társadalom- és humán tudományok művelői egyértelmű és nyílt politikai tevékenységet végeznek, és az intézményeik *safe space*-ként működnek, e területek vonzzák e politika híveit, ahol megerősítést, további érveket, érzelmi közösséget, erkölcsi önbizalmat és lelki biztonságot, valamint karriert is remélhetnek.⁶²

A tudomány és az egyetem a korábbi önképével szemben, amelyet az egyház gyámkodásával szemben alakított ki, ma már több tudós is nyíltan amellett érvel, hogy a tudományos eredményeket erkölcsi szempontból felül kell vizsgálni és ennek megfelelően módosítani.⁶³ A tudós közösség ilyen átalakulása már nem spontán folyamat. Az egyetemi és tudós közösségnek ma eléggé határozott tabui, szentségei vannak – amelyeket más értékekkel sem összehasonlítani, sem valamilyen cserében feláldozni vagy róluk alkudozni nem lehet –, amelyek miatt a leginkább fogékony a szimbolikus politikára, és a pozícióőrzés és csoportssolidaritás, határfenntartás mellett ezekért is vállalja a konfliktusokat.

61 Smith 2014, 186.

62 Unger 2011, 73–91.

63 Cofnas 2016, 477–492; Dennett 2003, 2006; Diamond 1997; Gardner 2001; Kitcher 1997, 279–306.

Irodalom

- Abramowitz, S. I.–Gomes, B.–Abramowitz, C. V. 1975: Publish or politic: Referee bias in manuscript review. *Journal of Applied Social Psychology*, 5(3), 187–200.
- Adams, S. 2016: Professors moved left since 1990s, rest of country did not. *Heterodox*, January. <https://heterodoxacademy.org/blog/professors-moved-left-but-country-did-not/> (Letöltve: 2020. december 13.)
- Adekoya, R.–Kaufmann, E.–Simpson, Th. 2020: Academic freedom in the UK. *Policy Exchange*, 52. London.
- Adorno, T. et al. 1950: *Authoritarian Personality*. New York, Harper.
- Armstrong, J. S. 1997: Peer review for journals: Evidence on quality control, fairness, and innovation. *Science and Engineering Ethics*, 3, 63–84.
- Bloom, A. 1987: *The Closing of the American Mind*. New York, Simon and Schuster.
- Buckley, W. F. 1951: *God and Man at Yale: The Superstitions of „Academic Freedom”*. Washington, DC, Regnery.
- Burawoy, M. 2005: For Public Sociology. *American Sociological Review*, Vol. 70, No. 1, 4–28.
- Carl, C. 2017: Why Do Academics Lean Left? *Lackademia*, <https://static1.squarespace.com/static/56eddde762cd9413e151ac92/t/58b5a7cd03596ec6631d8b8a/1488299985267/Left+Wing+Bias+Paper.pdf>
- Carl, N. 2015: Can intelligence explain the overrepresentation of liberals and leftists in American academia? *Intelligence*, Volume 53, 181–193.
- Carl, N. 2018: Can Intelligence Explain the Overrepresentation of Radicals and Liberals in American Sociology? <https://noahcarl.medium.com/can-intelligence-explain-the-overrepresentation-of-radicals-and-liberals-in-american-sociology-56605624aeda>
- Chambers, J. R.–Schlenker, B. R.–Collisson, B. 2012: Ideology and Prejudice: The Role of Value Conflicts. *Psychological Science*, 1–10.
- Cofnas, N. 2016: Science is not always „self-correcting”: fact–value conflation and the study of intelligence, *Foundations of Science*, 21 (3):477–492.
- Crawford, J. T.–Pilanski, J. M. 2012: Political Intolerance, Right and Left. *Political Psychology*, 1-1.
- Custred, G. 2016: Turning Anthropology from Science into Political Activism. <https://www.jamesmartin.center/2016/02/turning-anthropology-from-science-into-political-activism/>
- Darity, W. 2011: Revisiting the debate on race and culture: The new (incorrect) Harvard/Washington consensus. *Du Bois Review: Social Science Research on Race*, 8(2), 467–476.
- Deflem, M. 2013: The structural transformation of sociology. *Society*, 50(2), 156–166.
- Dennett, D. C. 2003: *Freedom evolves*. New York, Viking.
- Dennett, D. C. 2006: *Breaking the spell: Religion as a natural phenomenon*. New York, Viking.
- Diamond, J. 1997: *Guns, germs, and steel: The fates of human societies*. New York, Norton.
- Duarte, J. L. et al. 2015: Political Diversity Will Improve Social Psychological Science. *Behav Brain Sci.*, 2015;38:e130.
- Ecklund, E. H. 2010: *Science vs. Religion*. Oxford University Press.
- Ellis, L. 1996: A discipline in peril: Sociology’s future hinges on curing its biophobia. *The American Sociologist*, 27(2), 21–41.
- Feagin, J. R.–Vera, H.–Ducey, K. 2015: *Liberation sociology*. Abingdon, Routledge.
- Fiske, A.–Tetlock, P. E. 1997: Taboo trade-offs: Reactions to transactions that transgress spheres of justice. *Political Psychology*, 18 (2): 255–297.

- Gardner, H. 2001: The ethical responsibilities of professionals. <https://static1.squarespace.com/static/5c5b569c01232cccdc227b9c/t/5ea1a62900688341155d258f/1587652138565/Ethical+Responsibilities+Professionals.pdf>
- Gross, N.–Fosse, E. 2012: Why are professors liberal? *Theory and Society*, 41, 127–168.
- Gross, N. 2013: *Why Are Professors Liberals and Why Do Conservatives Care?* Harvard University Press.
- Gross, N.–Simmons, S. (szerk.) 2014: *Professors and Their Politics*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Gross, P. R.–Levitt, N. 1994: *Higher Superstition: The Academic Left and Its Quarrels with Science*. Baltimore, Johns Hopkins.
- Haidt, J. 2012: *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion*. New York City, Pantheon.
- Hayek, F. A. 1949: The Intellectuals and Socialism. *University of Chicago Law Review*, 16 (3): 417–433.
- Honeycutt, N.–Freberg, L. 2016: The Liberal and Conservative Experience Across Academic Disciplines: An Extension of Inbar and Lammers. *Social Psychological and Personality Science*, 8(2):115–123.
- Horowitz, D. 2002: Harvard U: No Republicans or Conservatives and (Few) White Christians Need Apply. *FrontpageMagazine.com*, szeptember 5.
- Horowitz, D. 2006: *The Professors: The 101 Most Dangerous Academics in America*. Regnery.
- Horowitz, D. 2009: *Indoctrination U: The Left's War against Academic Freedom*. New York, Encounter Books.
- Horowitz, I. L. 1993: *The decomposition of sociology*. Oxford University Press.
- Horowitz, M. et al. 2018: Sociology's Sacred Victims and the Politics of Knowledge: Moral Foundations Theory and Disciplinary Controversies. *American Sociologist*, Vol. 49 Issue 4, 459–495.
- Hughes, B. 2016: *Rethinking Psychology: Good Science, Bad Science, Pseudoscience*. London, Red Globe Press.
- Inbar, Y.–Lammers, J. 2012: Political Diversity in Social and Personality Psychology. *Perspect Psychol Sci.*, 7(5):496–503.
- Jacoby, R. 1987: *The Last Intellectuals*. New York, Basic Books.
- Jensen, A. 1969: How much can we boost IQ and scholastic achievement. *Harvard educational review*, 39, 1–123.
- Jobling, M. 2014: Trouble at the races. *Investigative Genetics*, 5,14.
- Jost, J.–Glaser, J.–Kruglanski, A.–Sulloway, F. 2003: Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, 129, 339–375.
- Jussim, L. 2012: Liberal privilege in academic psychology and the social sciences commentary on Inbar & Lammers. *Perspectives on Psychological Science*, 7(5), 504–507.
- Kimball, R. 1990: *Tenured Radicals: How Politics Has Corrupted Our Higher Education*. New York, Harper Row.
- Kitcher, P. 1997: An argument about free inquiry. *Nous*, 31(3), 279–306.
- Klein, D. B.–Stern, C. 2005: Professors and their politics: The policy views of social scientists. *Critical Review*, 17, 257–303.
- Klein, D. B.–Stern, C. 2009: Groupthink in academia: majoritarian departmental politics and the professional pyramid. *The Independent Review*, 13, 585–600.
- Kurzman, C.–Owens, L. 2002: The sociology of intellectuals. *Annual Review of Sociology*, 28, 63–90.

- Langbert, M. 2018: Homogenous: The Political Affiliations of Elite Liberal Arts College Faculty. *Academic Questions*, vol.31. iss. 2. https://www.nas.org/academic-questions/31/2/homogenous_the_political_affiliations_of_elite_liberal_arts_college_faculty
- Larsen, T. 2010: No Christianity Please, We're Academics. *Inside Higher Ed*, <https://www.inside-highered.com/views/2010/07/30/no-christianity-please-were-academics>
- Latour, B. 2004: Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern. *Critical Inquiry*, 30 (2):225–248.
- Lazarsfeld, P. F.–Wagner, Th. Jr. 1958: *The Academic Mind: Social Scientists in a Time of Crisis*. Glencoe, Free Press.
- Lipset, S. M. 1959: Democracy and Working-Class Authoritarianism. *American Sociological Review*, Vol. 24, No. 4, 482–501.
- Lipset, S. M.–Dobson, R. 1972: The Intellectual as Rebel: With Special Reference to the United States and the Soviet Union. *Daedalus*, 101: 137–97.
- Lipset, S. M.–Raab, E. 1970: *The Politics of Unreason: Right Wing Extremism in New York*. London, Harper and Row.
- Mahoney, M. J. 1977: Publication prejudices: An experimental study of confirmatory bias in the peer review system. *Cognitive Therapy and Research*, 1, 161–175.
- Maranto, R. et al. (szerk.) 2009: *The Politically Correct University*. Washington, DC, AEI Press.
- Marsden, G. M. 2015: Religious Discrimination in Academia. *Society*, 52, 19–22.
- Martin, C. C. 2016: How ideology has hindered sociological insight. *The American Sociologist*, 47(1), 115–130.
- Molnár A. K. 2014: *A tanácskozó demokrácia*. Budapest, Nemzeti Közszoigálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóintézet.
- Phillips, J. C. 2016: Why are there so few conservatives and libertarians in Legal academia? An empirical exploration of three hypotheses. *SSRN Electronic Journal*, 39(1):153–208.
- Pinker, S. 2003: *The blank slate: The modern denial of human nature*. New York, Penguin Books.
- Pluckrose, H.–Lindsay, J. 2020: *Cynical Theories*. Durham, Pitschstone Publishing, 48.
- Redding, R. E. 2001: Sociopolitical diversity in psychology: The case for pluralism, *American Psychologist*, 56(3):205–215.
- Redding, R. E. 2013: Politicized Science. *Society*, 50:439–446.
- Ricci, D. M. 1984: *The Tragedy of Political Science*. New Haven, Yale University Press.
- Rothman, S.–Lichter, S. R.–Nevitte, N. 2005: Politics and professional advancement among college faculty. *The Forum*, 3(1), 2.
- Rothman, S.–Lichter, S. R. 2008: The vanishing conservative: Is there a glass ceiling? In Maranto, R. et al.: *The politically correct university: Problems, scope, and reforms*, AEI Press.
- Sanderson, S. K.–Ellis, L. 1992: Theoretical and political perspectives of American sociologists in the 1990s. *The American Sociologist*, 23(2), 34.
- Schumpeter, J. 1943: *Capitalism, Socialism and Democracy*. London – New York, Routledge.
- Sears, D. O. 1994: Ideological bias in political psychology: The view from scientific hell. *Political Psychology*, 15, 547–556.
- Shapiro, B. 2004: *Brainwashed: How Universities Indoctrinate America's Youth*. Nashville, WND Books.
- Shermer, M. 2016: Is Social Science Politically Biased? Political bias troubles the academy. *Scientific Academy*, március 1. <https://www.scientificamerican.com/article/is-social-science-politically-biased/>
- Shields, J. A. 2018: The Disappearing Conservative Professor. *National Affairs*, <https://nationalaffairs.com/publications/detail/the-disappearing-conservative-professor>

- Shields, J. A.–Dunn, J. M., Sr. 2016: *Passing on the Right: Conservative Professors in the Progressive University*. New York, Oxford University Press.
- Skitka, L. J. 2012: Multifaceted Problems: Liberal Bias and the Need for Scientific Rigor in Self-Critical Research. *Perspect Psychol Sci*, 2012 7(5):508–511.
- Smith, C. 2012: An Academic Auto-da-Fé. *The Chronicle of Higher Education*. <http://chronicle.com/article/AnAcademic-Auto-da-F-/133107/>.
- Smith, C. 2014: *The Sacred Project of American Sociology*. Oxford University Press, 186.
- Stern, C. 2018: Does political ideology hinder insights on gender and labor markets? In Crawford, J. T.–Jussim, L. (szerk.): *The Politics of Social Psychology*. New York, Routledge, 44–61.
- Sykes, Ch. J. 1990: *The Hollow Men: Politics and Corruption in Higher Education*. Washington, DC, Regnery Gateway.
- Tetlock, P. E. 1994: Political psychology or politicized psychology: Is the road to scientific hell paved with good moral intentions? *Political Psychology*, 15, 509–529.
- Tetlock, P. E. 2003: Thinking about the unthinkable: Coping with secular encroachments on sacred values. *Trends in Cognitive Sciences*, 7 (7): 320–324.
- Tetlock, P. E.–Kristel, O.–Elson, B.–Green, M.–Lerner, J. 2000: The psychology of the unthinkable: Taboo trade-offs, forbidden base rates, and heretical counterfactuals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78 (5): 853–870.
- Tetlock, P. E.–Mitchell, G. 2015: Why so Few Conservatives and Should we Care? *Society*, 52, 28–34.
- Unger, R. 2011: SPSSI Leaders: Collective biography and the dilemma of value-laden action and value-neutral research. *Journal of Social Issues*, 67, 73–91.
- Yancey, G. 2012: Recalibrating Academic Bias. *Academic Questions*, volume 25, 267–278.
- Van den Berghe, P. L. 1990: Why Most Sociologists Don't (And Won't) Think Evolutionarily. *Sociological Forum*, vol. 5, no. 2. 173–185.
- Ward, L. F. 1914: *Pure Sociology*. New York, Macmillan.
- Winegard, B.–Clark, C.–Hasty, C. R.–Baumeister, R. 2018: *Equalitarianism: A Source of Liberal Bias*. <https://ssrn.com/abstract=3175680> vagy <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3175680>
- Winegard, B.–Winegard, B. 2016: *A social science without sacred values*. Working Paper.
- Winegard, B.–Winegard, B. 2018: Paranoid Egalitarian Meliorism: An Account of Bias in the Social Sciences. In Crawford, J. T.–Jussim, L. (szerk.) *The Politics of Social Psychology*. New York, Routledge, 193–209.
- Winegard, B.–Winegard, B.–Geary, D. C. 2015: Too paranoid to see progress: Social psychology is probably liberal, but it doesn't believe in progress. *Behavioral & Brain Sciences*, e162.
- Woessner, M.–Kelly-Woessner, A. 2009: Left pipeline: Why don't conservatives get doctorates? In Maranto, R.–Redding, R. E.–Hess, F. M. (szerk.). *The Politically Correct University: Problems, Scope and Reforms*. Washington, DC: The AEI Press.

MAGYAR SZEMLE

— KÉTHAVONTA AZ EGÉSZ LÁTÓHATÁR —

M. SZEBENI GÉZA: Giscard D'Estaing pályaképe • TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ Európa jövőjéről • EGEDY GERGELY: Asbóth János és az egyéni szabadság zsidó hagyománya • BRENNER JÁNOS: Bécsi szemmel a kiegyezésről • PALKOVICS TIBOR Hamvas Béláról • GOMBOS LÁSZLÓ: Beethoven csókja – egy legenda nyomában • Régi fényképek üzenete: VERESS EMŐD, GRÓH GÁSPÁR • PETŐ ZOLTÁN a Magyar Politikai Enciklopédiáról

A centrális erőtér átalakulása

Országgyűlési szavazások elemzése 2010–2018

A magyar politikában a 2010-es évek a Fidesz és az általa kialakított centrális erőtér dominanciájáról szóltak. A párt népszerűsége és ezen struktúra következménye, hogy a Fidesz a rendszerváltás óta politikai értelemben a legsikeresebb párt lehetett, miközben a többi párt nem tudta kellően fókuszálni erőit a Fidesz legyőzése érdekében. Dolgozatunkban a centrális erőtér létrejöttét, majd megszűnését vizsgáljuk a parlamenti pártok együtt szavazásainak tükrében. A centrális erőteret kétféleképpen definiáljuk. Először Orbán Viktor 2009-es kötcsei beszédét mutatjuk be, majd a jelenség – a Tóth–Török szerzőpáros 2014-ben kiadott munkájában nevesített – öt ismérvét tárjuk az olvasó elé. Mindkét megközelítést a Sartori által ismertett predomináns pártrendszer keretrendszerében értelmezzük. A kutatás során, a Tóth–Török által elénk tárt karakterjegyek közül kettő megszűnésének bizonyításával igazoljuk a centrális erőtér végét.

Ezzel egy időben azt is állítjuk, hogy a centrális erőtér kifejezetten a predomináns pártrendszer sajátja, annak keretében értelmezhető, annak egyik speciális altípusa. Ahhoz, hogy ezt bizonyítsuk, a Tóth–Török által azonosított öt ismérvet hasonlítottuk össze a Sartori által bemutatott karakterjegyekkel. Azt találtuk, hogy a centrális pártrendszer minden karakterjegye befér a predomináns pártrendszer értelmezésébe, így az annál szigorúbb megkötések pusztán egy altípust jelenthetnek. Megvizsgáltuk a 2010-es, 2014-es, illetve 2018-as választásokat, és mindhárom esetben bizonyítható a predomináns pártrendszer jellemzőinek fennállása, a centrális pártrendszer karakterjegyeinek mindegyike viszont csak az első két esetben található meg. Kutatásunkban arra világítunk rá, hogy a centrális pártrendszer jellemzőjének számító azon ismérv, miszerint a centрупárttól jobb- és baloldalra elhelyezkedő pártok közelebb helyezkednek el a centrumhoz, mint egymáshoz, a parlamenti szavazások alapján is kimutatható volt, ám az évek során megváltozott.

Elemzésünkhöz a parlamenti szavazások alapján egy hálózatot készítettünk, amelyben annál erősebb az egyes képviselők közötti kapcsolat, minél többször szavaztak ugyanúgy egy-egy törvényjavaslatra. Ebből a hálózatból ki tudtuk számolni, hogy milyen erős az átlagos kapcsolat az egyes frakciók között, vagyis a klaszterek közötti sűrűség nevű mutatóval mérni tudtuk a frakciók egymáshoz való viszonyát, és így kvantitatív módon tudtuk vizsgálni a centrális erőter egyik aspektusát. Ennek parlamenten belüli meglétéhez azt feltételeztük, hogy a parlamentben – és így a mi hálózatunkban is – a bal- és a jobboldali ellenzéki pártoknak erősebb volt a szavazási kapcsolata a Fidesszel, mint egymással, majd pedig azt feltételeztük, hogy ez az idő előrehaladtával megváltozott, és egyre inkább egymással szavazott együtt az ellenzék két szárnya, semmint a Fidesszel. Mind a két feltételezésünket igazolni tudtuk, amikor a 2010 és 2014, illetve a 2014 és 2018 közötti parlamentet hasonlítottuk össze, de akkor is, amikor önmagukban vizsgáltuk az egyes ülészakokat.

A dolgozat második fejezetében a centrális erőter különböző politikai és szakirodalmi definícióit mutatjuk be, majd a harmadik fejezetben a predomináns pártrendszer altípusaként értelmezzük a centrális erőteret. A negyedik fejezetben a kutatás alapjául szolgáló adatokat szemlélítjük, ezt követi az ötödik fejezet, amely a dolgozat empirikus részében használt hálózatelméleti modell bemutatása, illetve a hatodik fejezet: az eredmények ismertetése. A dolgozat a hetedik fejezetben olvasható összefoglalással zárul, melyben összegezzük kutatásunkat.

A centrális erőter definíciói

Ahogy a bevezetőben említettük, a centrális erőter kétféle definícióját prezentáljuk. Tóth Csaba és Török Gábor 2014-ben *Az új pártrendszer* címen megjelent munkája alapján a jelenséget tudományos megközelítésben láthatjuk. Ebben az esetben a szerzőpáros által megnevezett öt ismérvet mutatjuk be röviden, és erről fejtjük ki véleményünket. A reflexió kifejezetten annak szól, hogy a későbbiekben mi is ezt az öt feltételt alkalmazzuk, így elengedhetetlen, hogy előtte véleményt alkossunk és értelmezzük aktualitását, hiszen az ennek megfogalmazása óta eltelt hat évnek köszönhetően szélesebb mintán tudjuk ellenőrizni helyességét.

Ezt megelőzően Orbán Viktor 2009 szeptemberében mondott kötcsei beszéde alapján¹ a centrális erőter politikai értelmezését tárgyaljuk. Az akkor ellenzékben lévő Orbán elsőként beszélt a jelenségről, ha úgy tetszik, egyfajta definíciót adott. Ezt két okból tárgyaljuk: egyfelől szükségesnek érezzük, hogy az elsőség pusztá ténye miatt is bemutassuk, milyen formában jelent meg a magyar politikában először a centrális erőter fogalma, másrésztől nem titkolt célunk, hogy a tudományos definícióval szemben is bemutassunk egy másfajta, alternatív értelmezést.

Mind a két definíció esetében megvizsgáljuk, hogy milyen hasonlóságok jelennek meg az adott meghatározások és a Sartori által predomnansnak nevezett pártrendszer karakterjegyei között, mivel jelen dolgozat szerzői több hasonlóságot is felfedezni vélnek.

Politikai definíció

A kormányváltás előtti évben Orbán Viktor (2010) Kötcsén az addig működő duális erőteret felváltó centrális erőterről beszélt. Az átalakulás mögött kettős jelenséget vélt felfedezni. A saját megerősödésükkel párhuzamosan a baloldal hatalompolitikai összeomlását nevezte meg okként, melyhez a rendszer fennmaradásához szükséges három forrás kimerülésén át vezetett az út. A következő bekezdést tehát e három pillér leegyszerűsített bemutatásának szenteljük: pénz, ideológia és szavazat.

A pénzbéli és ideológiai pillér Orbán olvasatában szorosan összekapcsolódik. A szerinte elhibázott neoliberais gazdaságpolitika magával rántotta ugyanezen szellemi – és ha úgy tetszik, ideológiai – forrásokat is. E második pillér különösen fontosnak számított, hiszen szerinte ez biztosította az axiómarendszer fenntartását, aminek az alapja az emberek eredendően baloldali természetének hirdetése volt. Ez nyilvánvalóan nem tett mindenkit baloldali szavazóvá, ezért más módszerrel is növelni kellett a szavazótábor. Ezt az állami forrásokból élők számának növelésével érték el. A pénzügyi nehézségek következtében meghozandó döntések azonban szembementek saját választóikkal, így ez népszerűségvesztést

1 A beszéd leirata öt hónappal később az azóta megszűnt *Nagyítás* című hetilapban jelent meg.

eredményezett. E három szorosan összefüggő pillér egymást kölcsönösen ásta alá.

Ez önmagában nem volt elég a duális rendszer megszűnéséhez, ugyanis Orbán szerint ahhoz szükség volt egy jobboldali konjunktúrára és saját megerősödésükre is. A saját megerősödés alatt azonban nem a Fidesz–KDNP megerősödésére utal Orbán – bár kétségtelen, hogy ez is igaz. Az állítás kifejezetten a jobboldal és a polgári szövetség megerősödére vonatkozik. Ez a megerősödött jobboldali tömb állt tehát szemben 1998-tól 2010-ig a baloldali tömbevel, más szóval ők jelentették a kétpólusú pártrendszert, avagy – ahogy Orbán fogalmazott – a duális pártterületet. Ezt a rendszert konstans küzdelem jellemezte, mely elsősorban értékvitán alapult. Ha pedig egy vita értékvita, akkor nem létezhet közös cél, helyette folytonos küzdelem és harc figyelhető meg a legalapvetőbb kérdésekben is. Az ilyen típusú vita azt eredményezi, hogy nem tud megszületni egy egységes elit, mely közvetítené a kultúrát, és az élet minőségi megélésére vonatkozó mintát szolgáltatna.

Ez persze nem azt jelenti, hogy a létrehozandó új erőterben ne létezhetne értékvita. Az értékvitának ugyanis van helye Orbán szerint, azonban ezt az elit szűk körében kell lefolytatni. Azt gondolja, hogy így csökkenthető a társadalmat megosztó viták, és – habár szó szerint nem mondja ki – ezáltal teremthető meg az egységes, kultúrateremtő elit. Ahhoz, hogy ez hosszú távon fennmaradjon, létre kell hozni egy olyan kormányzati rendszert, amely csökkenti a duális erőter visszaállásának esélyét, és „hosszú távon egy nagy centrális erőterben rendezi el a politikai kérdéseket”.²

Látszik tehát, hogy 2009-re annyira előre látható volt a jobboldal egy évvel későbbi győzelme, hogy a későbbi miniszterelnök nem a győzelmi stratégiáról, hanem az azt követő időszak politikai berendezkedéséről tartott beszédet. Orbán ugyan párterötérről beszélt, amikor a centrális erőter kifejezést használta, az általa használt kifejezéshez társított jellemzők mégis nagyon hasonlóak a predomináns pártrendszer tudományosan meghatározott ismérveivel.³ A fejezet zárásaként e négy karakterjegy közötti párhuzamot ismertetjük. Orbán hosszabb távon, 10-15 évben gondolkodott, mely a predomináns pártrendszerek létének kimondásához szüksé-

² Orbán 2010.

³ Sartori 2005.

ges három egymást követő választás időtávján némileg túlnyúlik. A három parlamenti választás lefolytatásához 8 évre van szükség, azonban ahhoz, hogy az említett pártrendszerrel beszéljünk, nemcsak ugyanannak a pártnak kell nyernie ezeken a választásokon, hanem abszolút többséget is kell szereznie. Ez szintén megjelent a beszédben, ugyanis Orbán azt mondta, hogy „egy nagy kormányzó pártra jellemző, állandó kormányzásra törekvő politikai erőt” kívánnak a centrális erőterben megjeleníteni. Nem pártokról és pártszövetségekről, nem a Fidesz–KDNP-koalícióról, hanem egy nagy kormányzó pártról beszélt, olyanról, ami folyamatosan kormányoz – másképp megfogalmazva: tartósan magáénak tudja a kormányzati többséget. A harmadik ismérvet, a győztes és a második párt közötti minimum tízszázalékos különbség kritériumát nem tudjuk az orbáni megközelítésben kimutatni, hiszen ilyen technikai részletek nem jelentek meg a kötcsei beszédben, a negyedik (és egyben utolsó) kritérium azonban implicit módon kiolvasható a szövegből. Ezt Sartori úgy fogalmazta meg, hogy a predomináns pártrendszer attól értelmezhető a versengő pártrendszerek között, hogy van valódi verseny,⁴ a vesztes párt vagy pártok valódi függetlenséggel bírnak⁵ a kormánypárttól. Ez utóbbi állításnak többféle megfogalmazása is létezik. Van, ahol ezt a stabil választási rendszer kritériumaként olvashatjuk,⁶ de mi ragaszkodunk Sartori azon megfogalmazásához, mely így szól: „a döntő feltétel a győzelmek hitelessége”.⁷ Ez alatt Sartori a választók tényleges akarátának megtestesülését érti, ami a kötcsei beszéd végén ilyen formában olvasható: „természetesen verseny lesz, és a végén a választók fognak dönteni”.⁸ Tehát amint látjuk: a predomináns pártrendszer négy kritériumából három a centrális erőterre is jellemző,⁹ és maga a jelenség tényleges működése előtt már hasonlóságot vélhetünk felfedezni.

A tisztánlátás végett pedig külön bekezdésben tárgyaljuk, hogy miért kötöttük a centrális erőter fogalmát a predomináns pártrendszerhez, és

4 Sartori 2005, 178.

5 Sartori 2005, 173.

6 Szarvas–Tóth 2003.

7 Sartori 2005, 173.

8 Orbán 2010.

9 A negyedik kritérium, amely az első és második párt közötti tíz százalékpontos különbséget mondja ki, később szintén bekövetkezett.

miért nem az orbáni értelemben vett definícióval dolgozunk. Egyfelől Orbán nem definiálta pontosan az általa bevezetett kifejezést, annak jellemzői implicit módon, a sorok közt elrejtve jelentek meg. Ezért nem érezzük helyesnek, hogy találgatásokba bocsátkozzunk, vajon mire gondolt beszédében Orbán, de még ha meg is tennénk, akkor is fennállna egy másik, és dolgozatunk szempontjából még súlyosabbnak vélt probléma, hogy a centrális erőter beszédből kiolvasható jellemzői nem mérhetőek objektív módon, így ezeket nem tudjuk tudományos dolgozatban használni. Azok az elemek pedig, amelyek mérhetőséggel bírnak, az előző bekezdésben tárgyaltaknak megfelelően egybecsengenek a predomináns pártrendszer ismérveivel.

Összefoglalásként: a centrális erőterre való első utalásra a 2009-es kötcsei beszédben került sor. A későbbi miniszterelnök, Orbán Viktor a duális erőter kialakulásáról, majd annak hanyatlásáról, valamint a centrális erőter megjelenéséről tartotta beszédének jelentős részét. Habár ő nem egy pártrendszerrel beszélt, a centrális erőter több jellemzője mégis hasonlóságot mutat a Sartori-féle predomináns pártrendszerek jellemzőivel. Az olasz szerző definíciói a következő fejezetekben is előkerülnek majd, ugyanis a centrális erőter vizsgálatakor is támaszkodni fogunk rájuk.

Szakirodalmi definíció

A Tóth–Török szerzőpáros az előző definícióval szemben úgy véli, hogy a centrális erőter nem a predomináns pártrendszert jelenti, hanem az egy új típusú pártrendszert, mely a korábbi, 2010 előtti pártrendszert váltotta fel.¹⁰ A centrális erőter kialakulása mögötti magyarázatok azonban nagyon sok hasonlóságot mutatnak az előző alfejezetben tárgyalt politikai definiálás során ismertettekkel. Habár kevésbé ideológiai okokat sorakoztattak fel, abban egyetértettek, hogy az MSZP 2010 előtt elveszítette támogatóinak közel kétharmadát, és ezzel együtt a Fidesz népszerűsége az egekbe szökött. Ami nagy különbség az előző fejezethez képest, hogy Tóth és Török nagy hangsúlyt fektetett arra a kérdésre, hogy miért nem rendeződött vissza a 2010-es földrengésszerű választás után a magyar pártrendszer egy kétpólusú tömbbé.

¹⁰ Tóth–Török 2014.

Ez a korábbi rendszerbe történő visszarendeződés ugyanis egészen 2013-ig reális alternatívaként lebegett a közvéleményben. A 2010-es országgyűlési választásokat követően 2012 második feléig a Fidesz–KDNP támogatottsága folyamatos csökkenést mutatott, és ez év nyarán már 20 százalék alá csökkent.¹¹ Ahogyan Tóth és Török is mondta: a kormányzó párt ciklusközepi gyengüléséből még nem következethetünk az előző pártrendszerbe való visszalépésre, ugyanis a magyar politikában megszo-kottá vált (Ágh Attila kifejezésével¹² ez a „felező válság”), és a nemzetközi politikában is gyakori jelenség, hogy ciklus közepén a kormányzó pártok népszerűsége erőteljes támogatottságvesztést mutat. Tóthék szerint a 2012-es eset azonban annyiból más, hogy míg korábban ez a jelenség az ellenzéki pártok erősödésével járt, addig az említett időszakban ilyen nem volt megfigyelhető. A Jobbik, az MSZP, a DK, az Együtt–PM és az LMP együtt ugyan nagyobb támogatottsággal bírtak, mint a Fidesz–KDNP, de a saját, egyéni támogatottságuk nem növekedett a kormánypártok gyengülésével.¹³ A 2014-es választást követően eldőlt az a kérdés, hogy vajon új típusú pártrendszerről beszélhetünk-e 2010 után. Kétségtelen, hogy a két egymást követő választáson ugyanaz a minta látszott: mindkét esetben a Fidesz–KDNP dominanciája mutatkozott meg.

A szerzőpáros – elfogadva az orbáni megnevezést – centrális pártrendszernek nevezte el a két választáson megfigyelt karakterjegyekkel leírható új rendszert. Ehhez fogalmilag öt ismérvet rendeltek, ezeket tárgyaljuk a következő bekezdésekben. Az első kritérium a választások eredményére vonatkozik, a második a szavazókat vizsgálja, a harmadik a pártok ideológiai elhelyezkedését, a negyedik a pártrendszert azonosítja, az utolsó pedig a pártrendszer fenntartásához szükséges eszközt nevezi meg. Habár több ismérvet neveztek meg ezen tanulmány szerzői, mint Sartori, mégis azt gondoljuk, hogy a szűkebb meghatározás miatt ezek beleférnek a predominant pártrendszerbe, ezért annak pusztán altípusaként értelmezhetjük. Pontosán ezért nemcsak megemlítjük, de össze is vetjük ezeket a karakterjegyeket az olasz politikatudós által leírt ismérvekkel. Állításunkat, miszerint *a centrális pártrendszer pusztán altípusa a predominant pártrendszernek*, halmazelméletileg bizonyítottnak tekintjük, ha Tóth és

11 Tóth–Török 2014, 516.

12 Ágh 2018

13 Tóth–Török 2014.

Török összes definíciójának halmaza valódi részhalmaza a Sartori által használt definíciók halmazának. Másként megfogalmazva a következő állításokat kell bizonyítanunk: (1) a centrális pártrendszer minden jellemzője igaz a predomináns pártrendszerre, (2) a centrális pártrendszernek nincsen olyan jellemzője, ami ne volna igaz a predomináns pártrendszerre; és (3) a predomináns pártrendszernek van olyan jellemzője, ami nem igaz a centrális pártrendszerre.

Elsőként Tóth és Török azt mondta, hogy egy ilyen típusú pártrendszerben a kormányalakítás kérdése már a választások előtt eldőlt. A kérdés tehát nem az, hogy melyik párt nyeri a választást, hanem hogy mekkora aránnyal nyeri meg. Külön kiemelték, hogy nem pusztán a győzelmi esélyekről van itt szó, hanem arról, hogy a jelenség rendszerszintűvé válik, azaz több egymást követő választáson is bekövetkezik ugyanez. Ezenfelül hangsúlyozzák, hogy mindez a győzelem nem elsősorban adminisztratív eszközöknek köszönhető. A választások eredményének kritériuma alatt a szerzőpáros három állítást tett, ezeket kell összevetnünk Sartoriéval. Ő nem említi a pártrendszer ismérveként, hogy a választások előtt bármilyen formában is eldőlt volna a kormányalakítás kérdése, de ez számunkra nem gond, hiszen a szerzőpáros általi szigorúbb megkötés pont egy szűkebb halmaz, így ezt később ennek megfelelően kezeljük. A karakterjegyek rendszerszintű, vagy ha úgy tetszik, visszatérő és tartós megjeleneése – az előző fejezetben tárgyalt módon – Sartori által három egymást követő választásként van definiálva. A nem elsősorban adminisztratív jellegű eszközökkel megvalósuló választási győzelemről szóló állítás ellentmondásos, ugyanis Tóth és Török később pont arról ír, hogy az adminisztratív-kartellpárti eszközök használata a rendszer fenntartása érdekében a centrális pártrendszernek egyik ismérve. Nekünk ebben a kérdésben nem kell véleményt formálnunk, pusztán szeretnénk rávilágítani, hogy Sartori nagyon megengedően fordul ehhez a kérdéshez. Két külön helyen is kitér rá: egyszer azt mondja, hogy pusztán az „egyenlő esélyek, és nem az egyenlő erőforrások”¹⁴ szükségesek ahhoz, hogy versengő legyen a pártrendszerünk, máshol úgy fogalmaz, hogy nyugodtan becsukhatjuk a szemünket, ha kisebb szabálytalanságokat látunk mindaddig, amíg a győztes többség támogatottsága egy szabálytalanság nélküli választás

14 Sartori, 2005, 178.

esetén is abszolút többséget eredményezne. Ez a megengedő hozzáállás arra sarkall minket, hogy belássuk, akár adminisztratív eszközökkel is segített választási győzelem mellett, akár ellene érvelt a szerzőpáros, mindkét eset megfér a Sartori-féle kritériummal.

A második kritérium szerint a centrális pozícióban lévő párt élvezi a mediánszavazó támogatottságát, valamint tőle jobbra és balra is komoly támogatottsággal rendelkező szereplők helyezkednek el.¹⁵ E két állítás megkötése szűkebb annál, mint amit a predomináns pártrendszer megkövetel, hiszen Sartori külön hangsúlyozza, hogy a (releváns) pártok száma e pártrendszertípus esetében nem is fontos. Ezenfelül a pártok politikai térképen történő elhelyezése még csak említésre sem kerül a vonatkozó fejezetben. Mindezzel együtt vizsgálendő, hogy a szerzőpáros által tett kijelentések 2018-ra hogyan változtak, hiszen a tanulmány megszületése óta eltelt hat évben újabb országgyűlési választást tartottak. Emellett arra a kérdésre is választ kell találni, hogy mit értünk a mediánszavazóval rendelkező centrális párt mindkét oldalán elhelyezkedő komoly támogatottságon. Ez utóbbi kérdésre a legracionálisabb matematikai választ adva azt állítjuk, hogy a választáson második és harmadik párt nem helyezkedhet el egy és ugyanazon oldalon. Az előbbi állítás sokkal egyértelműbb, itt az vizsgálendő, hogy vajon a Fidesz–KDNP élvezte-e a mediánszavazó támogatottságát 2018-ban. Ezekre a kérdésekre a következő fejezetben adunk választ.

A harmadik kritérium részben következik az előző állítás mindkét részkritériumból. Ha azt gondoljuk, hogy (1) a centrumban lévő párt mindkét oldalán komoly támogatottsággal rendelkező párt van, és (2) a centrumban lévő párt birtokolja a mediánszavazót, akkor ebből következik, hogy a két oldalon lévő pártok önállóan nehezen tudnak a centrummal szemben többséget képezni. Helyesen hívta fel a figyelmet Tóth–Török arra, hogy az ilyen típusú rendszerben a centumpártnak nem kell a társadalom abszolút többségének támogatottságát bírnia, hiszen attól, hogy a két szárny támogatottsága 50 százalék fölött van, nem képesek összefogni a középen lévővel szemben. Ha a két szárnyon lévő tömb támogatottsága 50 százalék fölött is volna, a magyar vegyes választási rendszerben alkalmazott relatív többségi elv és az ezt felerősítő „győztes

15 Tóth–Török 2014.

kompenzáció” hangsúlyos szerepe miatt nem ad lehetőséget a két szélen lévők győzelmére a középén lévővel szemben mindaddig, amíg ők hárman egymás ellen indulnak a választáson. Ahogy az előző bekezdésben említettük: a pártok egymáshoz fűződő viszonyát Sartori nem vizsgálja, így jelen kritériumot is a szűkebb megkötések halmazába kell helyeznünk.

A negyedik kritérium a választási rendszerre és a kormányzásra vonatkozik. Az előző bekezdésben tárgyalt eset a szerzőpáros szerint kifejezetten többségi jellegű választási rendszerben szolgáltat lehetőséget arra, hogy a szavazatok abszolút többségének megszerzése nélkül is abszolút kormányzati többséghez jusson egy párt.¹⁶ Habár a magyar választási rendszer vegyes típusú, a többségi elemek dominanciája miatt elfogadjuk, hogy Tóth és Török többségi jellegüként írja le. Sartori ezzel a jellemzővel pusztán implicit módon foglalkozik. Ő úgy fogalmaz, hogy a domináns párt 50 százalék fölötti választási győzelme elengedhetetlen kritérium ahhoz, hogy predomináns pártrendszerrel beszéljünk.¹⁷ Ez 2010-től 2018-ig minden esetben beigazolódtott, hiszen a Fidesz–KDNP a parlamenti helyek több mint felét szerezte meg. Azonban elképzelhető olyan eset, ahol látszólag ellentmondást vélhetünk felfedezni a Tóth–Török által használt definícióval, tudniillik létezhet többségi jellegű választási rendszerben olyan választási eredmény, melyben a centrumban lévő párt pusztán relatív többséget szerez. Tóth–Török szerint ez nem probléma, hiszen pont a centrális erőter miatt ilyen esetben a centrumban lévő párt választhatja azt a stratégiát, hogy összefog valamelyik oldallal, és továbbra is kormányon marad. Figyelmesen továbbolvasva Sartorit,¹⁸ erre az esetre nála a következőt találjuk: nem baj, ha a domináns párt nem szerez abszolút többséget mindaddig, amíg „a kisebbségi kormány állandó és hatékony működést” végez, ilyen esetben eltekinthetünk az ötvenszázalékos kritériumtól. Ez ebben a formában tehát már nem képez ellentmondást a szerzőpáros kritériumával.

Az ötödik és egyben utolsó kritérium a korábban már érintőlegesen bemutatott adminisztratív-kartellpárti eszközökre vonatkozik. Tóth–Török szerint ezen eszközök használatával a kormánypárt monopolizálni tudja az állami erőforrásokat, és ezáltal tesz szert előnyre a többi párttal

¹⁶ Tóth–Török 2014.

¹⁷ Sartori 2005.

¹⁸ 2005, 174.

szemben. Mindez azt a célt szolgálja, hogy fenntartsa a centrális erőterre alapozott pártrendszert. Pár bekezdéssel korábban már tárgyaltuk ennek az állításnak az ellentmondásosságát, erre nem szeretnénk újra kitérni, azonban felelevenítjük Sartori¹⁹ egy már korábban idézett gondolatát az adminisztratív eszközökről, mely azt mutatja, hogy ez tökéletesen beleillik az ő kritériumrendszerébe, hiszen hangsúlyozza, hogy „egyenlő esélyek, és nem az egyenlő erőforrások” állnak rendelkezésre a pártrendszer különböző pártjai között.

Megnéztük tehát, hogy a Tóth–Török szerzőpáros centrális pártrendszer leíró ismérvei milyen viszonyban állnak a Sartori által megnevezett predomináns pártrendszer karakterjegyeivel, és azt találtuk, hogy ezek (1) megegyeznek, vagy (2) a Tóth–Török szerzőpáros szigorúbb, azaz szűkebb meghatározást társít a megnevezett fogalomhoz. Ahhoz, hogy bizonyítottnak tekintsük korábban tett állításunkat a Tóth–Török szerzőpáros által talált jelenség átminősítésére – tehát hogy azt mondhassuk: a centrális pártrendszer nem önálló pártrendszertípus, csak a predomináns pártrendszer egy speciális formája, mondhatni, altípusa –, szükségesnek tartjuk megvizsgálni a Sartori által rögzített négy ismerv közül azt a maradék egyet, amely ez idáig nem került összehasonlításra a centrális pártrendszer karakterjegyeivel. Sartori ugyanis azt is mondta, hogy akkor beszélhetünk erről a pártrendszerről, ha az első és második helyen végzett pártokra leadott szavazatok közti különbség legalább tíz százalékpont. Ez nem jelent meg a Tóth–Török-kritériumrendszerben, ugyanis az elmúlt három választáson sorra tíz százalékpontnál nagyobb különbség mutatkozott az első és második helyen végzett pártok között. Ennélfogva a Tóth–Török-kritériumrendszer nem áll ellentmondásban a Sartori-féle karakterjegyekkel. Ez még nem bizonyítja azt, hogy a centrális pártrendszer szűkebb halmaza a predomináns pártrendszernek, hiszen a kető jelenthetne egyet és ugyanazt. Akkor mondhatjuk, hogy a centrális pártrendszer egy szűkebb halmaz, ha találunk olyan esetet, ami a predomináns pártrendszernek eleme, de a centrálisnak nem. A következő fejezetben erre adunk választ.

19 2005, 178.

A centrális erőter mint a predomináns pártrendszer altípusa

E fejezetben azt vizsgáljuk, hogy a centrális pártrendszer jellemzői a 2018-as választásokon vagy választásokra fennálltak-e, illetve azok, amelyek megváltoztak, összhangban állnak-e a predomináns pártrendszer ismérveivel. Másképp megfogalmazva: a centrális pártrendszer minden szükséges feltétele ugyancsak (1) szükséges vagy (2) nem szükséges, de (3) nem is ellentmondó feltétele a predomináns pártrendszernek, így nem fordulhat elő, hogy létezzen olyan formája a centrális pártrendszernek, mely nem eleme a predomináns pártrendszer halmazának. Továbbá amennyiben azt találjuk, hogy legalább egy ismérv már nem igaz a centrális pártrendszerre, de míg minden más igaz a predomináns pártrendszerre, úgy azt állítjuk, hogy a 2018-as választást követően Magyarországon nem centrális, de ugyanúgy predomináns pártrendszer van. Mindezzel együtt azt is állítjuk, hogy ebben az esetben a centrális erőter nem más, mint a predomináns pártrendszer típus egyik altípusa. A jobb áttekintés érdekében az eddig realizált ismérveket táblázatos formába (1. táblázat) szedtük, ez alapján végezzük az empirikus kutatást.

1. táblázat. A predomináns és centrális pártrendszer elemeinek összehasonlítása

	<i>predomináns pártrendszer</i>	<i>centrális pártrendszer</i>	<i>vizsgálható tipológia</i>
kormányalakítás kérdése	n. t.	választás előtt eldőlt	centrális
tartóssága	három egymást követő választás	rendszerszintű	mindkettő
adminisztratív eszközök	lehetséges	szükségszerű	mindkettő
első és második párt közti különbség	legalább 10 százalékpont	n. t.	predomináns
második és harmadik párt elhelyezkedése	n. t.	a centrum két oldalán	centrális
centrumban lévő párt a mediánszavazó	n. t.	szükségszerű	centrális
centrumban lévő párt támogatottsága 50% fölötti	majdnem mindig	többségi típusú választási rendszer	mindkettő

Először azt az ismérvet vizsgáljuk, mely kizárólag a predomináns pártrendszerre jellemző, de nem szükséges feltétele a centrális pártrendszernek. Ha ez az állítás nem igaz, akkor a centrális pártrendszer nem volna értelmezhető a predomináns pártrendszeren belül, hanem azon kívül eső, önálló kategóriát kellene képeznie. Az 1. táblázatból az látható, hogy egyetlen ilyen ismérv van, az pedig az első és a második párt közti 10 százalékpontos különbséget mondja ki. A 2. táblázat alapján elmondható, hogy ez az ismérv mindhárom választás során megállta a helyét, hiszen: (1) 2010-ben a Fidesz–KDNP és az MSZP között a listás szavazatokat tekintve 33,43 százalékpont, (2) 2014-ben a Fidesz–KDNP és az MSZP–Együtt–PM–DK–MLP között 19,3 százalékpont, (3) 2018-ban pedig a Fidesz–KDNP és a Jobbik között 30,21 százalékpont volt. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy az első szükséges, de nem elégséges feltétel tehát teljesült ahhoz, hogy azt állíthassuk, predomináns pártrendszerről beszélünk.

2. táblázat. A magyar országgyűlési képviselők választásának országos listás szavazatai

<i>Párt</i>	<i>OGY 2010</i>	<i>OGY 2014</i>	<i>OGY 2018</i>
Fidesz–KDNP	52,73%	44,87%	49,27%
Jobbik	16,67%	20,22%	19,06%
MSZP	19,30%	–	–
MSZP–Együtt–PM–DK–MLP	–	25,57%	–
MSZP–Párbeszéd	–	–	11,91%
DK	–	–	5,38%
LMP	7,48%	5,34%	7,06%
Különbség	33,43 szp.	19,30 szp.	30,21 szp.

Forrás: www.valasztas.hu

Másodjára azt a három karakterjegypárost nézzük meg, melyek különböző formában, de mindkét pártrendszerrel megjelennek. Ezek közül az adminisztratív eszközökkel megvalósuló pártrendszer-stabilitást már a korábbiakban bizonyítottuk, így ehhez nem kívánunk visszatérni. A másik ilyen karakterjegypáros a centrumban lévő párt támogatottságának kritériuma, melyet csak mélyebb elemzés után tudunk összehasonlítani, ugyanis a Tóth–Török páros nem fogalmaz e tekintetben explicit módon. Velük ellentétben Sartori azt mondja, hogy szükséges a domináns párt 50 százalék fölötti győzelme – eltekintve attól az esettől, melyet korábban

már szó szerint idéztünk. Tóth és Török pusztán annyit állít, hogy többségi típusú választási rendszerre van szükség. A mögötte lévő érvük az, hogy a mediániszavazóval rendelkező centрупárt csak ilyen típusú választási rendszerben képes relatív győzelem mellett is abszolút többséget szerezni. Tehát a logika, amely miatt Tóth és Török azt állítja, hogy többségi típusú választási rendszerre van szükség, ugyanaz, mint amit Sartori explicit módon megfogalmaz. Emiatt ezt a szükséges, de nem elégséges feltételt is elfogadottnak tekintjük.

Az utolsó közös karakterjegypárról ez idáig még nem esett szó. Mindkét szerző állít valamit a pártrendszer tartósságára nézve, azonban két különböző megfogalmazást használnak. Míg a szerzőpáros két egymást követő választás után már az új pártrendszerről beszél – ehhez pedig a rendszerszintű fennmaradás kifejezést használják,²⁰ ami azóta továbbra is megállja helyét –, addig Sartori szerint három egymást követő választásra volna szükség – ez pedig még nem valósult meg 2014-ben. Gondolhatnánk azt, hogy ez az ellentmondás a centrális pártrendszer önálló pártrendszerként való értelmezését támasztja alá, azonban érdemes szem előtt tartani, hogy a 2018-as, egyben harmadik választási eredmény hitelesíti az intervallumra tett kritériumot. Így tehát minden feltétel adott ahhoz, hogy legalább egyenértékűnek nevezzük a predomináns és a centrális pártrendszert.

Harmadjára azokat a kritériumokat tárgyaljuk, amelyek a centrális erőter szűkösségét adják, vagyis ami miatt azt mondhatjuk, hogy a centrális pártrendszer és a predomináns pártrendszer nem egy és ugyanaz, hanem az előbbi az utóbbin belül értelmezendő. A kormányalakítás kérdésénél a választásokat megelőző közvélemény-kutatásokra, a mediániszavazó vizsgálatánál választói pártpreferencia-vizsgálatra, a pártok egymáshoz mért arányánál a választási eredményre, az egymáshoz mért viszonyuknál pedig önálló kutatásra támaszkodunk. A közvélemény-kutatásnál joggal merült fel bennünk a kérdés, hogy melyik kutatócég eredményét használjuk, ezek a mérések ugyanis sok esetben eltérnek egymástól. A 3. táblázatban látható módon azonban egyetlen esetben sem volt kérdés a Fidesz–KDNP győzelme, pusztán annak nagyságában tértek el az intézetek. Mindezek alapján nyugodt szívvel állíthatjuk, hogy a három vá-

20 Tóth–Török 2014.

lasztás mindegyikénél már a választást megelőzően eldőlt a Fidesz–KDNP győzelme. Szemléltetés céljából a 2018-as országgyűlési választáson legpontosabb becslést adó Medián biztos szavazók körében²¹ mért választások előtti utolsó eredményeit egyszerűsítve mutatjuk be – a csillag jelölés azt mutatja, hogy a párt nem egyedül indult. Itt az látható, hogy még a legszorosabb becsült eredménynél is több mint 20 százalékpontos különbség van a Fidesz–KDNP és az azt második helyen követő párt vagy pártszövetség között. Tehát az állítás, miszerint a kormányalakítás kérdése már a választás előtt eldőlt, bizonyítottnak tekintendő.

3. táblázat. *Becslés az országgyűlési választásokon várható pártlistás támogatások eredményére*

	2010	2014	2018
Fidesz	60	47	43
MSZP*	17	23	13
Jobbik	17	21	22
LMP	2	3	8
DK*	–	23	7

Forrás: www.median.hu

Megjegyzés: Az MSZP és a DK 2014-ben három másik párttal együtt indult, ezért szerepel ugyanazon eredmény a két párt mellett.

Mielőtt arra a kérdésre válaszolnánk, hogy Magyarországon ki élvezzi a mediánszavazó támogatottságát, először meg kell fejtenünk, hol helyezkedik el a mediánszavazó. A köztudatban az szerepel, hogy Magyarországon az átlagszavazó valamivel jobbra helyezkedik el, vagy másként megfogalmazva: több jobboldali szavazó van, mint baloldali. Ez vélhetően a 2010-es földcsuszamlásszerű Fidesz–KDNP-győzelem idejére tolodott jobbra, ugyanis 2006-ban még több baloldali szavazót látunk a Medián kutatásában,²² ami azt is magyarázza, Orbán miért mondta korábban, hogy az átlagos szavazó baloldali. A 2010-ben készített kutatás már azt mutatja, hogy egy 7-es skálán a válaszadók 4,66-os pozícióba helyezték magukat. Elfogadva, hogy ez a tény nem évente, hanem csak hosszabb időtávon

21 A Medián a becslés pontosságát a biztos szavazók körében érte el, ezért választottuk ezt a mutatót, azonban arányaiban a többi mutató esetében is megegyező eredményeket találtunk.

22 Róna–Soós 2011.

változik, nekünk az a feladatunk, hogy megkeressük a három választási évben azokat a pártokat, amelyek legközelebb estek ehhez az értékhez. 2010-ben a már említett Medián-kutatás az átlagszavazók körében azt az eredményt mutatta, hogy Fidesz–KDNP 5,52-es értéket vett fel az LMP 3,86-os értékével szemben.²³ Ez utóbbi áll matematikailag legközelebb az említett 4,66-hoz – nyolc századdal megelőzve a Fidesz–KDNP-t –, azonban mivel az LMP a középponttól balra helyezkedik el, nem mondhatjuk, hogy ők birtokolják a mediánszavazót. 2013-ban ez az állítás továbbra is megállta a helyét, ugyanis egy hasonlóan hetes skálán végzett felmérés azt mutatta, hogy az átlagszavazó 4,25-ös pozícióba helyezi magát, az LMP-t 3,11-re, a Fidesz–KDNP-t pedig 5,78-ra.²⁴ Itt szintén az LMP áll közelebb a mediánszavazóhoz 39 század százalékponttal, az előbb ismertetett okoknál fogva azonban továbbra is a Fidesz–KDNP-t tartjuk a mediánpártnak. 2017-re ez megváltozott, ugyanis a Jobbik a Fidesz–KDNP-től balra helyezkedett el.²⁵ Habár 2018-ra vonatkozó adatot nem találtunk, a 2017. szeptemberi eredményt hitelesnek találjuk, és mondhatjuk, hogy a mediánszavazó pártja a Jobbik, hiszen, ahogy a 4. táblázatban is láthatjuk, a jobboldali térfélen ez áll legközelebb a mediánértékhez.²⁶ A centrális pártrendszer kritériuma (a centrupárt bírja a mediánszavazót) szerint tehát a Jobbiknak kellett volna nyernie. Ennek ellenére 2018-ban mégsem ők nyertek, azaz nem mondhatjuk azt, hogy a magyar pártrendszer centrális, ellenben – visszaemlékezve arra, hogy mik a nagyobb halmaz kritériumai – továbbra is a predomináns típusba sorolhatjuk, hiszen a most tárgyalt kritériumra ez a pártrendszer nem érzékeny. Habár már most igazolódott az állítás, amely alapján azt mondhatjuk, hogy a centrális pártrendszer pusztán altípusa a predomináns pártrendszernek, egy kritérium még hátravan.

²³ Róna–Soós 2011.

²⁴ Tóth–Török 2014.

²⁵ Republikon Intézet 2017.

²⁶ Szabó–Gerő 2019.

4. táblázat. Egyes pártok szavazótáborai által felvett átlagos érték a bal-jobb skálán és az átlagtól való eltérés

	2010	Eltérés	2013	Eltérés	2017	Eltérés
Fidesz–KDNP	5,52	0,86	5,78	1,53	7,73	1,79
MSZP	2,40	2,26	1,88	2,37	2,96	2,98
Jobbik	5,78	1,12	6,16	1,91	7,42	1,48
LMP	3,86	0,8	3,11	1,14	5,19	0,75
Átlag	4,66	–	4,25	–	5,94*	–
Középpont	4	–	4	–	5,5	–

Forrás: A Medián 2010-es, az Ipsos 2013-as és a Republikon Intézet 2017-es adatai

Megjegyzés*: A 2017-es átlagot az MTA kutatása alapján rögzítettük.

A második és harmadik párt erőviszonyát és elhelyezkedését is meg kell vizsgálnunk. Ezt többféle módszerrel is tehetjük. Egyfelől használhatnánk közvélemény-kutatást ahhoz, hogy megnézzük, a választók hova helyezik el pártjaikat, majd ezek alapján a választáson második és harmadik helyezett pártot viszonyítanánk a győztes párthoz. Mi ezzel szemben a pártok parlamenti magatartását jól leíró, az egyes törvények végszavazásánál kialakított – támogató vagy elutasító – állásponttal dolgozunk, ahol azt vizsgáljuk, hogy 2010 és 2014 között, valamint 2014 és 2018 között a Jobbik mint harmadik legerősebb párt a Fidesz–KDNP-vel vagy az MSZP-vel szavazott-e inkább együtt. Erről a kutatásról hosszabban a következő fejezetekben értekezünk.

A kutatás adathalmaza

Elemzésünkhöz az országgyűlési képviselők parlamenti szavazatait használtuk a 2010 és 2014, illetve a 2014 és 2018 közötti ciklusból.²⁷ Az egyes szavazások adatait az országgyűlés hivatalos oldaláról (parlament.hu) töltöttük le, egy automatizált Python kód segítségével. Egy szavazásnál mindegyik képviselőről tudjuk, hogy jelen volt-e, szavazott-e, illetve ha igen, akkor hogyan szavazott. Tehát a lehetséges opciók minden képviselő-

²⁷ A jelenlegi, 2018 óta tartó időszak vizsgálatát nem tartottuk volna szerencsésnek, mivel itt még nem egy lezárt periódusról beszélünk. Ennek értékelésével érdemes megvárni a lezárultát.

ló esetében egy törvényről rendezett végszavazáskor: „Igen”, „Nem”, „Tartózkodik”, „Nem szavaz”, „Jelen, nem szavaz”, „Igazoltan távol”. Minden szavazásnál tudjuk azt is, hogy ki volt a betérjesztője az adott javaslatnak, illetve hogy mikor volt a szavazás.

A dolgozatban csak azokkal a szavazásokkal foglalkoztunk, amikor egy törvényjavaslatról döntöttek a képviselők, vagyis a honlapon található adatok szerint a szavazás típusa „törvényjavaslat” volt. Minden más típusnál ugyanis (például interpellációról való szavazás) felvetődhet, hogy a képviselők inkább jelképes üzenetet adnak a szavazatukkal, nem a meggyőződésük, illetve a frakció meggyőződése szerint szavaznak, illetve azt gondoljuk, hogy a törvényjavaslatokról való szavazásnál a legutódatosabbak a képviselők, itt érvényesül legerősebben a frakciófegyelem, ideológiai álláspontjukat leginkább ekkor fejezik ki. Az egyes parlamenti ülés ciklusokban így alakult a végszavazásra bocsátott törvényjavaslatok száma:

5. táblázat. Az egyes parlamenti ülészekokon benyújtott és az országgyűlés előtt szavazásra bocsátott törvényjavaslatok száma

	<i>Törvényjavaslatok száma</i>
2010. tavaszi ülészek	103
2010. őszi ülészek	302
2011. tavaszi ülészek	144
2011. őszi ülészek	155
2012. tavaszi ülészek	237
2012. őszi ülészek	314
2013. tavaszi ülészek	300
2013. őszi ülészek	236
2014. tavaszi ülészek	20
2014. őszi ülészek	43
2015. tavaszi ülészek	58
2015. őszi ülészek	53
2016. tavaszi ülészek	44
2016. őszi ülészek	43
2017. tavaszi ülészek	35
2017. őszi ülészek	44

Azokat az eseteket, amikor egy képviselőnek valamilyen okból megszűnik a mandátuma, és egy másik képviselő ül az országgyűlésben a helyére, úgy kezeltük, mintha a két személy egyazon képviselő lenne. Erre azért volt szükség, mert a fél- vagy negyedciklusnyi ideig mandátummal rendelkező képviselőket a következő fejezetben bemutatandó hálózati-méleti módszerünk nem tudta volna megfelelően kezelni, és úgy értelmezte volna, hogy ők egy ideig nem szavaztak együtt a saját frakciójukkal. Ez a megoldás a kutatási kérdésünk megválaszolása szempontjából nem okoz fennakadást, hiszen mi az egyes pártok frakcióinak, és nem konkrétan egyes képviselőknek az egymáshoz való viszonyára vagyunk kíváncsiak, ahogy pedig az a lent található táblázatokból látható, egy frakciót elhagyó képviselőt majdnem minden esetben egy, ugyanabból a pártból érkező politikus vált. Nyilván két képviselő még akkor sem gondolkodik minden kérdésben egyformán, ha egy pártból jönnek, de ahogy az közismert, és ahogy majd a mi számainkból is látszani fog, a magyar országgyűlésben nagyon erős a frakciófegyelem, így a mi elemzésünk szempontjából ez a helyettesítés nem okoz problémát. Külön kezelnünk kellett azokat a képviselőket, akik frakciót váltottak az egyes parlamenti ciklusokon belül. Az általunk vizsgált első ciklusban azokat, akik a parlamenti ciklus elejéhez vagy végéhez közel léptek ki a frakciójukból, a függetlenek csoportjához soroltuk. Két esetben történt olyan, hogy képviselők csoportja egyszerre lépett ki a frakcióból, 2011-ben az MSZP-ből, 2013-ban pedig az LMP-ből. A 2014 és 2018 közötti ciklusban mindössze Demeter Márta váltott frakciót, őt MSZP-snek kategorizáltuk, mivel kevés időt töltött az LMP-frakcióban.

Elemzésünk során a Fidesz- és a KDNP-frakciókat egy frakciónak fogjuk tekinteni. Technikailag a két pártnak külön frakciói vannak az országgyűlésben, ugyanakkor a két párt 2010 óta közösen kormányoz, és szinte sosem fejeznek ki egymással ellentétes véleményt, minden lépésüket összehangolják. A két frakció egynek kezelése megfelel a magyar politológiai gyakorlatnak, illetve amikor külön vizsgáltuk a két pártot, akkor azt láttuk, hogy ugyanolyan mértékben szavaznak együtt fideszesek KDNP-ssekkel, mint a saját frakciójukkal, így akár egyenként is lehet őket kezelni.

A módszertan bemutatása

Kutatási kérdésünket, vagyis hogy létezett-e, és meddig létezett a centrális erőter a parlamenti szavazások alapján, a hálózattudomány eszköztárának segítségével vizsgáljuk. Ebben a fejezetben leírjuk, hogyan áll össze ez a hálózat, illetve bemutatjuk azokat a fogalmakat, amelyeket az elemzés során használni fogunk. Mások is használtak hasonló módszertant, például Amelio és Pizzuti.²⁸

A hálózat létrehozása

Minden parlamenti ciklusra és ülészakra készítettünk egy súlyozott hálózatot a képviselőkől a parlamenti szavazásaik alapján. Ebben a hálózatban a parlamenti képviselők a hálózat csúcsai, a két csúcsot összekötő élnek pedig annál nagyobb a súlya, minél többször szavazott a két képviselő ugyanúgy a szavazásra bocsátott törvényjavaslatra.

Sorra vettünk minden szavazást, és megnéztük minden képviselőpárnál, hogy az adott törvényjavaslatról ugyanúgy szavaztak-e. Amennyiben igen, akkor a köztük lévő kapcsolathoz hozzáadtunk 1-et. Fontos, hogy csak azt vettük azonos szavazásnak, ha mind a két képviselő „Igen”-nel, „Nem-mel” vagy „Tartózkodom”-mal szavazott, azokat az eseteket, a többi lehetséges opciót, tehát a közös hiányzást vagy a közös nem szavazást nem értelmeztük szándékos közös cselekvésnek vagy véleménykifejezésnek. Elképzelhető olyan eset, amikor egy frakció tagjai direkt bojkottálnak egy parlamenti szavazást (például a DK-tag képviselők a 2016. őszi ülészaktól kezdve így tettek), ennek aránya azonban megítélésünk szerint kicsi, és az ilyen esetek figyelembevétele csak rontana, és nem javítana az elemzésünkön.

Miután megszámoztuk az összes képviselőről, hogy hányszor szavazott azonos módon, a köztük lévő kapcsolat erősségét elosztottuk az adott időszakban megtartott parlamenti szavazások számával. Így a köztük lévő él súlya 0 és 1 közöttre lett normálva, ami összehasonlíthatóvá teszi a különböző időszakok hálózatait, hiszen ez a szám így független attól, hogy

²⁸ 2012.

hány szavazást tartottak egy időszakban, és amint azt láthattuk az 5. táblázatban, ez az egyes ülőszakok és ciklusok esetében jelentősen eltér. Ha tehát két képviselő egyetlenegyszer sem szavazott azonos módon, akkor a köztük lévő él súlya 0, ha pedig minden egyes alkalommal ugyanúgy szavaztak, akkor 1 lesz az él súlya.

A képviselőcsoportok közötti kapcsolat erősségének mérése

Ahhoz, hogy meg tudjuk határozni az egyes képviselőcsoportok közötti kapcsolat erősségét, egy mérőszámot kell bevezetnünk, ez a klaszterek közötti sűrűség (*intra-cluster density*). Ez a szám azt mutatja meg, hogy két csoport között milyen erős a kapcsolat egy hálózatban. Ezt A és B párt között a következő módon lehet kiszámítani:

$$D_{intra}(A, B) = \frac{\sum_{i \in A, j \in B} w_{ij}}{N_A * N_B}$$

ahol w_{ij} a két képviselő közötti él súlyát jelöli a hálózatban, N_A és N_B pedig a két párt frakciójának a mérete. Vagy összeadjuk a két frakció tagjai közötti összes él súlyát, majd elosztjuk ezt az összeget a két frakció létszámának a szorzatával, vagyis a két csoport közötti élek maximális számával. Ilyen módon a D_{intra} is 0 és 1 értéket vehet fel. 1-et, ha két párt minden tagja között 1-es erősségű a kapcsolat, vagyis ha a két frakció mindig ugyanúgy szavazott, és 0-t, ha a két párt minden tagja között 0 súlyú az él. Ez a mutató tehát jól összehasonlítható frakciópárok között is, hiszen a nagysága nem függ az egyes frakciók méretétől, illetve ez a tulajdonsága teszi alkalmassá arra is, hogy a két eltérő méretű parlament frakcióit összehasonlítsuk.

Alkalmazása a centrális erőterre

A klaszterek közötti sűrűség mutatószáma azt mutatja a hálózatunkban, hogy milyen gyakran szavaznak együtt a két párt képviselői, alkalmas tehát a centrális erőter meglétének, illetve a változásának a vizsgálatára. Minél közelebb áll ugyanis két párt egymáshoz, ami esetünkben a szavazási rekordokban jelenik meg, annál magasabb lesz ez a sűrűség a két

párt között. Ha azt gondoljuk, hogy a centrális erőter létezik, akkor az azt jelentené, hogy a Fidesznek szorosabb kapcsolata kéne hogy legyen a jobb- és baloldali ellenzékével, mint azoknak a pártoknak egymással. Ez a mi hálózatunkban magasabb klaszterek közötti sűrűségben mutatkozna meg a Fidesz és az ellenzéki pártok között, mint a jobb- és baloldali ellenzék között egymással. Ahogy pedig halad előre az idő, úgy kellene azt látnunk, hogy egyre magasabb értékeket kapunk a két ellenzéki tábor közötti sűrűsége, és egyre alacsonyabbakat a Fidesz és a Jobbik közöttire, feltételezve, hogy a centrális erőter és annak változása megjelenik a retorikán és a politikai taktikákon kívül az egyes pártok ideológiájában, illetve annak legdirektebb kifejeződésében, a parlamenti voksolásokban.

A továbbiakban azt fogjuk vizsgálni, hogyan változik a Fidesz, illetve a többi ellenzéki párt klaszterek közötti sűrűség mutatója a Jobbikkal. Ahogy azt már korábbi fejezetekben ismertettük, a centrális erőter központi eleme, hogy a politikai és ideológiai térben középben van jelen egy nagy párt, amit két oldalról vesznek körbe olyan ellenzéki pártok, amelyek egymással nem képesek összefogni. A centrális erőter összeomlása pedig abban áll, hogy a jobboldali ellenzéki párt helyet cserél a korábban középben lévő nagy, hatalmon lévő párttal, és közelebb kerül a baloldali pártokhoz. Másképp nézve: a baloldali ellenzéki párt a centrális erőter összeomlása után közelebb áll a jobboldali ellenzéki párthoz, mint a hatalmon lévő párthoz. Tulajdonképpen az egész centrális erőter kérdés a különböző pártok Jobbikhoz való viszonyáról szól. Ha a baloldal közelebb van a Fideszhez, mint a Jobbikhoz, akkor beszélhetünk centrális erőterről, ha ez már nem igaz, és nagyobb a távolság a Fidesztől, mint a Jobbikkal, akkor nem beszélhetünk róla. Így a továbbiakban azt fogjuk vizsgálni, hogy az egyes pártoknak hogyan változik a klaszterek közötti sűrűsége a Jobbikkal, ebből vonunk le következtetéseket a centrális erőterre nézve.

Eredmények

A számításaink megerősítik a hipotézisünket, amely szerint a centrális erőter a parlamenti szavazásoknál is létezett, és az is látszik, hogy a centrális erőter a második ciklusra jelentősen meggyengült. Ugyanakkor az

is elmondható, hogy ez a gyengülés nem folyamatos átmenet eredménye, hanem egy hirtelen ugrás volt a folyamatban a 2014-es választáskor.

A fejezetben először külön vizsgáljuk a 2010-ben, illetve a 2014-ben megválasztott parlament hálózatait, majd pedig az általunk vizsgált teljes időszakot tekintjük át a centrális erőter szempontjából.

A 2010–2014-es ciklus

A 2010 áprilisában megválasztott képviselőkből a 2. fejezetben leírt módszer szerint létrehoztuk a hálózatot. Ebben a hálózatban a különböző képviselőcsoportok közötti sűrűségek alakulását az alábbi táblázat tartalmazza:

6. táblázat. A képviselőcsoportok közötti sűrűség a 2010 és 2014 közötti ciklusban. A szerzők számítása

	<i>Fidesz</i>	<i>Jobbik</i>	<i>Jobbikból független</i>	<i>LMP</i>	<i>LMP-ből független</i>	<i>MSZP</i>	<i>MSZP-ből független</i>	<i>független</i>
Fidesz	0,82	0,33	0,32	0,21	0,16	0,13	0,09	0,46
Jobbik	0,33	0,61	0,49	0,34	0,29	0,25	0,22	0,30
Jobbikból független	0,32	0,49	0,28	0,30	0,26	0,22	0,19	0,28
LMP	0,21	0,34	0,30	0,43	0,41	0,28	0,25	0,25
LMP-ből független	0,16	0,29	0,26	0,41	0,35	0,25	0,22	0,21
MSZP	0,13	0,25	0,22	0,28	0,25	0,39	0,33	0,17
MSZP-ből független	0,09	0,22	0,19	0,25	0,22	0,33	0,33	0,14
független	0,46	0,30	0,28	0,25	0,21	0,17	0,14	0,24

A 6. táblázat – ahogy a többi, csoportok közötti sűrűséget mutató táblázat – szimmetrikus, hiszen a mutató ugyanakkora lesz, ha A és B, illetve ha B és A párt kapcsolatát vizsgáljuk, a pártok sorrendjén nem múlik semmi. Az átlóban, amikor a pártok saját magukkal vannak párban, a párt belső frakciófegyelmét mutatják, ebben az időszakban ez a Fidesznél a legerősebb, majd azt követi a Jobbik. Ez alapján úgy tűnik, hogy frakciófegyelem tekintetében jelentős az eltérés az egyes pártok között. Első látásra még a Fidesz 0,8 körüli értéke is kevésnek tűnik a maximá-

lis egyhez képest, hiszen a Fideszben híresen erős a frakciófegyelem, de fontos észben tartani, hogy ez az érték akkor is csökken, ha egy képviselő nem vesz részt egy szavazáson. Nem kell tehát renitens módon szavazni ahhoz, hogy alacsonyabb legyen a frakción belüli sűrűség, elég, ha a frakciótagok nincsenek jelen.

Ebben az időszakban a fideszes képviselők legtöbbször a jobbkiosokkal szavaztak együtt, ha a függetleneket nem számítjuk. Szinte ugyanakkora ez a szám a Jobbikból kilépettekkel, majd jócskán lemaradva következik az LMP frakciója. A jobbkiosok ebben a ciklusban a tőlük kilépettek után a fideszesekkel és az LMP-sekkel szavaztak hasonló, nagyjából egyforma mértékben. Jóval kevésbé szavaztak együtt az LMP-ből kivált képviselőkkel és még kevésbé a hagyományos baloldaliakkal. Ilyen értelemben tehát megvalósult a centrális erőter a parlamentben is. A Jobbik inkább volt hajlandó együttműködni a Fidesszel, mint a baloldali ellenzéki képviselőkkel. Ugyanakkor ha megnézzük az MSZP-t, ők jobban együtt szavaznak a Jobbikkal, mint a Fidesszel ebben az időszakban. Ez részben fakadhat abból, hogy a baloldalon láthatóan alacsonyabb a részvételi és szavazási fegyelem, így mindenhol alacsonyabbak az értékeik, a frakciófegyelem tekintetében is.

A 2014–2018-as ciklus

Az általunk vizsgált periódus második parlamenti ciklusában ezeket a sűrűségértékeket kaptuk:

7. táblázat. A képviselőcsoportok közötti sűrűség a 2014 és 2018 közötti ciklusban. A szerzők számítása

	<i>Fidesz</i>	<i>Fideszből Jobbikba</i>	<i>Jobbik</i>	<i>LMP</i>	<i>MSZP</i>	<i>független</i>
Fidesz	0,81	0,20	0,27	0,17	0,14	0,09
Fideszből Jobbikba	0,20	0	0,61	0,37	0,31	0,23
Jobbik	0,27	0,61	0,77	0,54	0,44	0,32
LMP	0,17	0,37	0,54	0,60	0,49	0,38
MSZP	0,14	0,31	0,44	0,49	0,67	0,41
független	0,09	0,23	0,32	0,38	0,41	0,30

Ebben a periódusban változatlan frakciófegyelmet látunk a Fidesz-nél, ám jelentősen nagyobbat az ellenzéki frakciónál, a legmagasabbat továbbra is a Jobbiknál. Ennek két forrása lehet. Az egyik a kisebb létszámú frakciók, hiszen a parlament méretének csökkenésével az egyes képviselőcsoportok mérete is csökkent, és így a potenciálisan hiányzók is kevesebben vannak, a másik pedig a kevesebb törvényjavaslat, amiről ebben az időszakban szavaztak, így hiányzásokból fakadó belső frakció-sűrűség csökkenésére is kevesebb alkalom volt. A Fideszből a Jobbikba kategória csak egy képviselőt tartalmaz, az ő belső frakciófegyelme ezért nem értelmezhető.

A 7. táblázatban az látszik, hogy ebben a periódusban már nem volt jelen a centrális erőter, jelentősen megváltozott a pártok egymáshoz való viszonya. Mind a Jobbik sokkal kevésbé szavazott együtt a Fidesszel, mint az LMP-vel és az MSZP-vel, mind az LMP és az MSZP inkább szavazott a Jobbikkal, mint a Fidesszel. Ahogy az előző ciklusban, a Jobbiknak most is az LMP-vel a legerősebb a kapcsolata az ellenzéki pártok közül, ám jóval magasabb érték mellett. Klasszikus kormány-ellenzék felállás volt jelen ebben a periódusban, kétosztatúvá vált a parlament, a Fidesz javaslatai már nem tudták a szavazásoknál megosztani az ellenzékét.

A Jobbik és a többi párt viszonyának változása

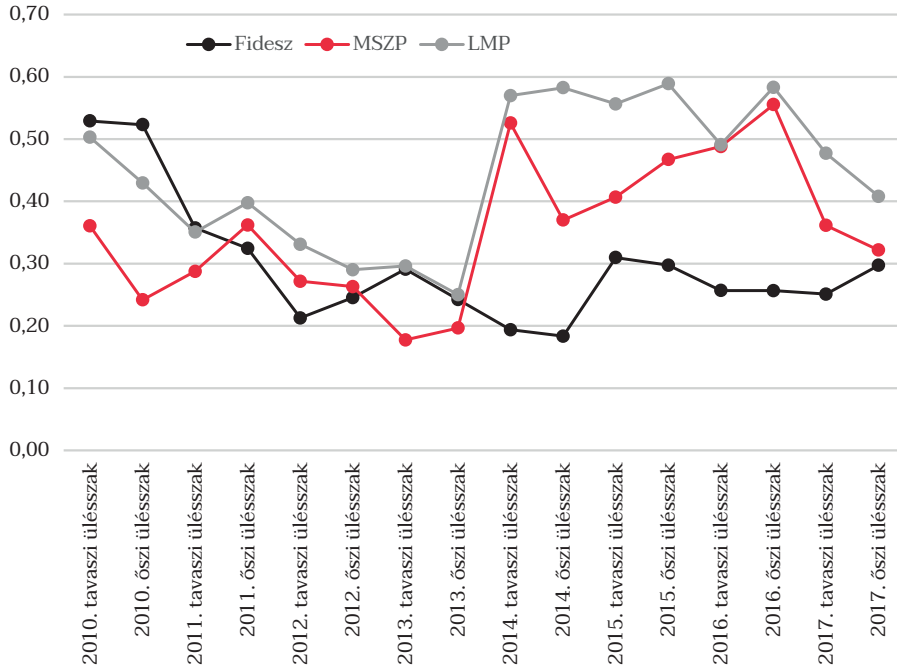
A 8. táblázatban parlamenti ülészakonként mutatjuk be, az általunk vizsgált nyolcéves időszakban hogyan alakult a Jobbik kapcsolata a három másik, önálló parlamenti frakcióval rendelkező párttal. Minden ülészakra leválogattuk a törvényjavaslatokról való parlamenti szavazást, és létrehoztuk ezekből a hálózatokat. A félévenkénti bontás lehetőséget ad arra, hogy jobban lássuk a centrális erőter változásának dinamikáját, így még részletesebb elemzésre ad lehetőséget, mint a megelőző két alfejezet statikus képei. A táblázat utáni oldalon grafikonon is szerepeltetjük az adatokat.

8. táblázat. A Jobbik és a három másik frakció sűrűségének alakulása parlamenti ciklusonként

	<i>Fidesz</i>	<i>MSZP</i>	<i>LMP</i>
2010. tavaszi ülészak	0,53	0,36	0,50
2010. őszi ülészak	0,52	0,24	0,43
2011. tavaszi ülészak	0,36	0,29	0,35
2011. őszi ülészak	0,32	0,36	0,40
2012. tavaszi ülészak	0,21	0,27	0,33
2012. őszi ülészak	0,25	0,26	0,29
2013. tavaszi ülészak	0,29	0,18	0,30
2013. őszi ülészak	0,24	0,20	0,25
2014. tavaszi ülészak	0,19	0,53	0,57
2014. őszi ülészak	0,18	0,37	0,58
2015. tavaszi ülészak	0,31	0,41	0,56
2015. őszi ülészak	0,30	0,47	0,59
2016. tavaszi ülészak	0,26	0,49	0,49
2016. őszi ülészak	0,26	0,56	0,58
2017. tavaszi ülészak	0,25	0,36	0,48
2017. őszi ülészak	0,30	0,32	0,41

Az ábra legfontosabb tanulsága, hogy a centrális erőter folyamatosan vesztett az erejéből, elhalványulása két módon valósult meg. Az egyik a Jobbik és a Fidesz közötti kapcsolat folyamatos gyengülése, ami már 2012-re elér 0,3 alá, ahol aztán később a teljes időszak alatt marad, relatíve egyenletesen. A másik a másik két ellenzéki párthoz való közeledés. Mind a két párttal való viszony erősen fluktuál, de szemmel látható, hogy a 2014-es választás után átlagosan jóval magasabb értékeket vesz fel, mint előtte, vagyis csökkent a különbség ezek között a pártok között. Azt látjuk tehát, hogy miközben az első két-három ülészakban abszolút látszódtott a centrális erőter a parlamentben is, ez később eltűnt, mivel a Jobbik egyre inkább szavazott együtt a baloldali pártokkal, és egyre kevésbé a Fidesz–KDNP-vel.

1. ábra. A Jobbik és a három másik frakció sűrűségének alakulása parlamenti ciklusonként

Habár jelen dolgozatnak nem tárgya a mögöttes okok vizsgálata, azt érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy a Jobbik parlamenti szavazásai-ban megmutatkozó pozícióváltás időben elég jól követi az akkori pártvezető 2013 ősztől a kampányban látványossá váló retorikai váltását.²⁹ Ezt követi a Jobbik és a baloldali pártok leglátványosabb közeledése, amely a Jobbik EU-hoz való viszonya kapcsán volt a megfigyelhető. A Jobbik 2012-ben még az EU-ból való kilépést vetette fel, majd 2018-ban már az EU-nak jogköröket átadó, kifejezetten baloldalinak nevezhető Bérunió programjával kampányoltak.³⁰ Végezetül azt is meg kell jegyeznünk, hogy egyes kutatások nemhogy a balratolódásra hívják fel a figyelmet, ha-

²⁹ Róna–Molnár 2017.

³⁰ Dull 2017.

nem egyenesen azt állítják, hogy a Fidesz mindig is jobbra helyezkedett el a Jobbikhoz képest. Enyedi és Benoit³¹ bal–jobb önelhelyezést alapul vevő kutatása ugyanis a Jobbikot megalakulásától fogva a Fidesztől balra pozicionálja.

A nagyobb fluktuáció jelentős részben betudható a kisebb elemszám-nak. Ha ránézünk az 5. táblázatra, akkor látható, hogy a 2014-es választás után sokkal kevesebb törvényjavaslatról szavazott a parlament. Így pedig kevésbé pontosan tudjuk megmutatni, hogy mennyire kötődnek egymáshoz az egyes pártok.

Összességében mind a két hipotézisünket igazolni tudtuk a hálózatelemelési módszerünkkel. Mind az első ábrán látható, mind a 8. táblázatból kiolvasható, hogy az általunk vizsgált, 2010 és 2018 közötti időszak elején a mi definíciónk alapján létezett a centrális erőter az országgyűlésben. A Jobbik sokkal közelebb volt a Fideszhez, mint a baloldalhoz a parlamenti szavazások tekintetében, ami ideológiai különbséget jelez utóbbiakkal, így nem volt lehetőség arra, hogy összefogjanak, együttműködjenek. Ugyanakkor a mi vizsgálatunk alapján a centrális erőter 2018-ra már nem létezett az országgyűlésben. Az 1. ábrán látszik, hogy már a 2014-es választás után sokkal inkább együtt szavazott a Jobbik az LMP-vel és az MSZP-vel, mint a Fidesszel, illetve a 2014 utáni országgyűlés egészét vizsgálva is az látszik, hogy jóval nagyobb volt az együtt szavazás az ellenzéki pártok között, mint az azt megelőző ciklusban.

Összegzés

Kutatásunkban a centrális erőter átalakulását vizsgáltuk. Ehhez először definiáltuk, mit értünk centrális erőter alatt. Az első és egyben politikai meghatározását, illetve a második és egyben szakirodalmi definícióját is szembeállítottuk Sartori predomináns pártrendszerének karakterjegyeivel. Mindkét esetben azt találtuk, hogy ezek között komoly átfedés figyelhető meg. Ezt követően bizonyítottuk, hogy a centrális pártrendszer minden ismérve megegyezik a predomináns pártrendszerével. Megállapí-

tottuk tehát, hogy a centrális pártrendszer nem önállóan értelmezendő, hanem a predomináns pártrendszer egy altípusaként.

Megfigyeltük, hogy a 2010-es és 2014-es választáson a centrális pártrendszer ismérvei mind jelen vannak, azonban a 2018-as választásra közülük kettő már nem állja meg helyét. Az átlagszavazó bal–jobb tengelyen való elhelyezkedése ekkorra már közelebb áll a Jobbik ugyanezen skálán felvett értékéhez, mint a Fidesz. Kutatásunk szempontjából relevánsabb, hogy 2014 és 2018 között a Jobbik áthelyeződik a Fidesztől balra található térre, ezáltal 2018-ra megszűntetve a centrális erőtér egy másik fontos jellemzőjét, miszerint a centрупárttól balra és jobbra is találhatóak erős pártok.

Ezen állításunkat önálló kutatással támasztottuk alá. 2010-től 2018-ig megvizsgáltuk a parlamenti ülészeket, és a centrális erőtérnek megfelelően 2010 és 2014 között azt találtuk, hogy a Jobbik-frakció sokkal inkább szavazott együtt a Fidesszel, mint a baloldali ellenzék pártjaival. Ez a jelenség a ciklus végére csökkenni kezdett, majd a 2014-es országgyűlési választásokat követően átfordult, és igazolható, hogy a Jobbik onnantól a baloldali pártokkal jobban együtt szavazott, mint a Fidesszel. A talált eredmény azt mutatja, hogy 2018-ra a centrális erőtér megszűnt a parlamentben, ami magyarázó tényezője lehet akár a 2018-as országgyűlési, akár a 2019-es önkormányzati választásokon látott ellenzéki koordinációnak. Habár a centrális erőtér megszűnt, azt is bizonyítottuk, hogy 2018-ban továbbra is predominánsnak nevezhető a magyar pártrendszer.

Irodalom

- Ágh, A. 2018: A neoliberalizmus rendszere és a „társadalom önvédelme”. *Politikatudományi Szemle*, 27(2), 7–26.
- Amelio, A.–Pizzuti C. 2012: *Analyzing Voting Behavior in Italian Parliament: Group Cohesion and Evolution*. Isztambul: IEEE/ACM International Conference on Advances in Social Networks Analysis and Mining.
- Dull, S. 2017: *Zászlóégetőből az EU rajongója lett a Jobbik*. https://index.hu/belfold/2017/05/31/jobbsik_eu_kampany_berunio_vona_gabor/ (Letöltve: 2020. szeptember 16.)
- Enyedi, Z.–Benoit, K. 2011: Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer átrendeződése a bal–jobb dimenzióban. In Enyedi, Z.–A. Szabó–R. Tardos (szerk.): *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon*. Budapest, Demokráciakutatások Magyar Központja Alapítvány, 17–42.
- Orbán, V. 2010: Megőrizni a létezés magyar minőségét. *Nagyítás*, 2(7).

- Republikon Intézet 2017: *A Fidesz szavazói már a jobbkiosoktól is jobbra állnak*. <http://republicon.hu/elemezések,-kutatasok/170904-kvk.aspx> (Letöltve: 2020. április 15.)
- Róna, D.–Molnár, C. 2017: Radikális változás? – A Jobbik néppártosodása. In Boda, Z.–A. Szabó (szerk.): *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak politikák*. Budapest, Napvilág Kiadó, 168–196.
- Róna, D.–Soós, I. 2011: A térmodellen túl. Másodlagos preferenciák a 2010-es országgyűlési választáson. *Politikatudományi Szemle*, 20(4), 113–140.
- Sartori, G. 2005: *Parties and party systems: a framework for analysis*. Első szerk. Colchester, ECPR Press.
- Szabó, A.–Gerő, M. 2019: *A magyar társadalom és a politika, 2019*. Első szerk. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Szarvas, L.–Tóth, C. 2003: Pártok és pártrendszerek. In Gallai, S.–G. Török (szerk.): *Politika és politikatudomány*. Budapest, Aula Kiadó, 359–392.
- Tóth, C.–Török, G. 2014: Az új pártrendszer. In Kolosi Tamás (szerk.): *Társadalmi Riport*, 1. kötet, 511–531.

DR. ÁRVA LÁSZLÓ

Civilizációk a földrajz fogságában¹

Az angolszász politológusok, közgazdászok és geográfusok általában alaposan elemzik a társadalmi folyamatokat meghatározó természeti jelenségeket. William Stanley Jevons, a század nagy angol közgazdásza már a 19. század végén a napfolttevékenységekből próbálta levezetni és megérteni a gazdasági válságok kialakulását, és bár a napfoltok és a gazdasági válságok közti közvetlen kapcsolat tudományos igazolása a mai napig várat magára, de a természeti folyamatok és a társadalmi, vagyis a politikai, a demográfiai és a gazdasági átalakulások közti kapcsolatok elemzése fontos helyet tölt be az angolszász kutatásokban. Közülük kiemelkedik az amerikai Jared Diamond, aki az elsőként elemezte a társadalmi jelenségek földrajzi okait.

Jared Diamond evolúcióbíológus, biogeográfus, illetve az élettan professzora a Kaliforniai Egyetemen (UCLA). Egyébként joggal tartják a világ egyik legjobb természettudományos ismeretterjesztő írójának. Arra kérdésre kereste a választ, hogy miért az európaiak gyarmatosították a világ többi részét, és miért nem például az ausztrál bennszülöttek. A választ a kontinensek földrajzi struktúrájában találta meg, nevezetesen abban, hogy Európában – ellentétben Kínával – az erősen tagolt terület nem tette lehetővé egyetlen nagy politikai egység kialakulását. Tehát itt mindig volt lehetőség gazdasági és társadalmi innovációra, egyetlen ostoba diktátor sem volt képes földrésznyi méretekben betiltani az újításokat, mint például a tengeri hajózást, amire korábban Kínában sor került. Ezen túl az innovációk szempontjából Diamond előnyösnek tartotta a kontinensek észak–déli elhelyezkedésével szemben a kelet–nyugat irányú fekvést, mivel az lehetővé tette a háziállatok és a házasított növények széles körű földrajzi elterjedését. Ellentétben az észak–déli irányú földrészekkel, az eltérő éghajlati körülményekhez való alkalmazkodás érdekében nem kellett az állatokat és a növényeket „átalakítani”. Ez jelentős előnyöket adott

¹ Tim Marshall: *A földrajz fogságában. Tíz térkép, amelyek mindent elmondanak arról, amit tudni akartál a globális politikai folyamatokról.* Budapest, Park Kiadó, 2019.

Euráziának az inkább észak–déli fekvésű amerikai kontinenssel vagy a hasonló tájolású Afrikával szemben.

Tim Marshall bevallotta Jared Diamond tanítványának tekinti magát, az ő gondolatmenetét folytatta új, korszerűsített és átírt könyvében, amely *A földrajz fogságában* címet viseli. Munkája megérdemelten lett a *New York Times* bestsellere, vagyis a legnépszerűbb amerikai könyv.

Tim Marshall tíz földrajzi egységet elemez részletesebben: Oroszországot, Kínát, az Egyesült Államokat, Nyugat-Európát, Afrikát, a Közel-Keletet, Indiát és Pakisztánt, Koreát és Japánt, Latin-Amerikát, valamint az Északi-sarkvidéket. Nekem az Afrikáról és Latin-Amerikáról adott elemzése tetszett a legjobban, de lehet, hogy csupán személyes érdeklődési területeimmel függ össze. Afrikát elemezve a szerző így indít: „Afrika partvidéke? Hatalmas, fövényes, sütkérezésre való partok, igazán gyönyörű, csodaszép strandok, de a természetes kikötőhelyek rettenetesek. Afrika folyói? Csodálatosak, de többségük teljességgel használhatatlan bármiféle szállításra, minthogy pár tucat kilométerenként követik egymást a vízesések. És ez csak két tétel a kedvezőtlen körülmények és hátrányos adottságok hosszú felsorolásában, ami azt magyarázza, hogy Afrika miért is nem olyan sikeres sem technológiai, sem politikai téren, mint Nyugat-Európa vagy Észak-Amerika.” (147. oldal.)

Tim Marshall szerint a Földnek számos földrajzilag szerencsétlen vidéke van, de Afrika mindenén túltesz, és ez annak ellenére van így, hogy mintegy 200 000 éve innen indult el hódító útjára a *homo sapiens*, a mai modern ember őse. Majd utal nagy tanítómesterére, aki korábban azt írta Afrikáról, hogy az ottani természeti feltételek az ellenkezőjét jelentik annak, amit az ember egy elsőnek nekiiramodott versenyző esetében elvárna, de hozzáteszi, hogy az emberiség bölcsőjét minden más területtől elválasztja a Szahara és az Atlanti-óceán. Afrika Szaharától délre elterülő területei elszigetelve fejlődtek Euráziától, ahol az eszmék és a technológiai újítások szabadon áramlottak keletről nyugatra és vissza, de sohasem észak–dél irányban. Az ilyen, észak–dél irányú innovációterjedésekre az alapvetően mezőgazdasági korszakokban aligha volt lehetőség.

Tovább rontotta a helyzetet, hogy Afrikában nem voltak olyan jól termeszthető növények, mint amilyenek a gabonafélék az „arany félhold” (vagyis a Közel-Kelet) esetében, ahol a mai gabonafélék őseit már pár ezer éve elkezdték nemesíteni, vagy mint például Kínában, ahol a rizstermesztés eredete található, illetve Amerikában, ahol a kukorica játszott hason-

ló szerepet. Ugyanez elmondható a háziállatokról is. Afrikában nem voltak könnyen háziasítható vadállatok. Az orrszarvúak, gazellák, zsiráfok, oroszlánok nem alkalmasak háziasításra.

A szerző éles szemmel mutat rá, hogy a gyarmatosítás kora sem segített Afrikának kilépni a földrajzi keretek szorításából. A gyarmatosító hatalmak nagyon önkényesen húzták meg az egyes „országok” (valójában csak gyarmatok) határait, azonos nyelvet beszélő embereket választva el egymástól. Másrészt olyan, egymással hagyományosan rossz viszonyban levő, eltérő nyelveket beszélő és különböző vallásokat követő embereket tereltek egy országba, akik képtelenek voltak hosszabb ideig békében élni egymással. Majd azzal zárja az e földrészre vonatkozó, igen érdekes és részletes elemzését, hogy „Afrikának a múltban nem volt választása: földrajzi adottságai alakították történelmét. Majd jöttek az európaiak, és ők húzták meg az érvényes országhatárok túlnyomó többségét. Ma a robbanásszerűen növekvő népesség és a fejlődő nagyvárosok korában [...] nemigen van más választása, mint hogy elfogadja a modern, globalizált világot, amelyhez oly sok szállal kapcsolódik. Ebben minden eddig részletezett nehézség ellenére máris óriási előrehaladásra tett szert.” (173. oldal) A hatvanas évek óta folyamatosan jósolják, hogy Afrika küszöbén áll nagy győzelmet aratni saját történelme és természeti adottságai fölött. Talán igazuk lehet e jóslatoknak, hiszen a kontinens szubszaharai részén mintegy 1,1 milliárd ember él, és számuk 2050-re akár meg is duplázódhat. Ha nem sikerül Afrikának elindulnia a fenntartható fejlődés útján, akkor az emberiséget nagy baj érheti.

A Latin-Amerikáról szóló elemzésében a szerző megállapította, hogy a térség gazdasági és társadalmi sikereinek fő akadályát az irrdatlan magas, gyakorlatilag járhatatlan hegységek képezik, amelyek kisebb, egymáshoz szervesen nem kapcsolódó területekre szabdalják a kontinenst. Ezért nem meglepő, hogy a társadalmi és gazdasági kapcsolatok nem Latin-Amerika egyes részei közt, hanem a latin-amerikai gyarmatok és az anyaországok (elősorban Spanyolország és Portugália) közt alakultak ki. Így aztán Latin-Amerika sokkal kevésbé vált egységes térséggé, mint a földrajzilag lényegesen kedvezőbb adottságokkal rendelkező Észak-Amerika. Mindez végső soron összefügghet azzal, hogy Latin-Amerika mind a mai napig képtelen volt eredményes térségi gazdasági együttműködések kialakítani.

Tim Marshall minden egyes térség elemzése előtt egy-egy találó idézetet említ, mintegy megelőlegezve az elemzés főbb megállapításait. Latin Amerika esetében az 1973-ban meggyilkolt Nobel-díjas chilei költő, Pablo Neruda szavait idézi: „Szívesen nevezzük magunkat »a remény kontinensének« [...] ez a remény olyan, mint a mennyország ígérete, mint egy váltó, amelynek kifizetését állandóan halasztják.” Noha már 1970 óta folyamatosan terveznek egy latin-amerikai közös piacot, mind a mai napig nem jött létre. És ennek feltehetően a legfőbb oka a dél-amerikai földrész földrajzi viszonyaiban rejlik...

Ezek szerint az „örök” földrajzi szabályok tartósan határozzák meg napjaink társadalmi, gazdasági és politikai viszonyait? Tim Marshall könyve előszavában árnyalja ezt a képet, szerinte: „A légierő [...] megváltoztatta ezeket a szabályokat, ahogy más módon az internet is. De a földrajz és annak ismerete, hogy miként alakultak ki és maradtak fenn a nemzetek az adott földrajzi körülmények közt, továbbra is kulcsfontosságú, ha meg akarjuk érteni a világ jelenét és jövőjét [...] Az Egyesült Államok [...] az utolsó talpon maradt világhatalom technológiai fölénye és hatalmas katonai ereje legfeljebb enyhítheti a természet vagy Isten által lefektetett szabályokat”.

LAKATOS ARTUR

*A tengeri hatalmak jellemzői*¹

A szerző a brit hadtörténet és hajózástörténet egyik legkiválóbb kortárs ismerője, könyvespolcnyi e témába illeszkedő publikációval rendelkezik. Ugyanakkor a világtörténelem, különösen a nagyhatalmi politika és az egymást követő világrendek váltakozása terén is bő ismeretanyaggal bír, amit e könyvében is kamatoztat. Ha átfogó témához interdiszciplináris megközelítésben nyúl egy szerző, akkor fennáll az a veszély, hogy vagy szétfolyik a mondanivaló, vagy mozaikszerűvé válik a szöveg. Az egymást váltogató gondolatok teszik mozaikszerűvé a szöveget, és nehéz kimazsolázni belőle a mondanivalót. Mind a két problémát világosan strukturált következtetésekkel lehet feloldani, amit a szerző meg is tesz. A legérdekesebbek az első függelékben fellelhető gondolatok, melyek között ilyen megfogalmazások találhatók: a kulturális értelemben vett tengeri hatalmakra többek között az jellemző, hogy tudatos tervezés, fejlesztési stratégia révén váltak azzá, amik lettek. Egy oligarchikus elit a kereskedelmet és a tőkefelhalmozást összekötötte a társadalmi ranglétrával. Az ilyen hatalmak számára a hagyományos értelemben vett tengeri kereskedelem élvez elsőbbséget a katonai erővel szemben, mely ugyanakkor kiegészítő szerepben fellép a kálózkodás ellen és a kereskedelmi telepek védelmében. A felsorolásból talán az utolsó két gondolat a legfontosabb. Lambert szerint egy hagyományos értelemben vett tengeri hatalom csak olyan stratégiai kontextusban tudja érvényesíteni érdekeit, ahol több szárazföldi hatalom is létezik, ugyanis a tengeri hatalom előbb-utóbb vereséget szenved, ha nagyarányú szárazföldi háborúkat kell megvívnia, és végső soron képtelen hosszú távon ellenállni a kontinentális hegemoniátörkvéseknek. E gondolatok az esettanulmányai kapcsán sorra visszaköszönnek, mintegy allegóriaként, a kötet több mint négyszáz oldalán. Ha a kötet egyetlen jellemzőjét kellene kiemelni, ezt mondanám: úgy ideologizálja meg a tengeri hatalmat, hogy egyúttal de-

¹ Andrew Lambert: *Seapower States. Maritime Culture, Continental Empires and the Conflict that made the Modern World* (Tengeri hatalmak. Tengerészeti kultúra, kontinentális birodalmak és a modern világrendet kialakító konfliktus). New Haven & London, Yale University Press, 2018.

misztifikálja, demitologizálja is, cáfolva az ehhez kapcsolódó legendák több elemét. E legendák pedig a nyugati – ha lehet e fogalmat monolitikus értelemben használni – történetírásban, történelemfilozófiában hosszú ideje komoly szerepet töltenek be.

A thalasszokrácia – tengeri, vízi háttérre épített hatalom – és a tellurokrácia – szárazföldi hatalom – szembeállítása ősidők óta ismert motívum, gondoljunk a Behemót és a Leviatán szimbolikus szembenállására, Themisztoklész fellépésére és a delphoi jóslat fából készült bástyái körüli vitára, vagy akár a peloponnészoszi háború értelmezéseire. Az angolszász geopolitikai iskola koncepciója Mahan admirális óta a tengeri hatalom – szárazföldi hatalom szembenállására épül, amit MacKinder Heartland-elmélete és az ezt kiegészítő Spykemann-tétel az amerikai hidegháborús gondolkodás egyik alaptézisévé tett. A fogalom persze túlélte a hidegháborút, és nem véletlen, hogy az egyik legjelentősebb orosz geopolitikus, Alexander Dugin is a Behemót és Leviatán küzdelmeként értékeli az antanti befolyás Euráziából való kiszorítására irányuló orosz–kínai törekvéseket. A nyugati szerzők számára a Brit Birodalom és az Amerikai Egyesült Államok tengeri hatalom. Az első érthető okokból, a második azért, mert nem a Világszigeten fekszik, ugyanis az Egyesült Államok erejének elsődleges forrása hatalmas kontinentális kiterjedése, népessége és gazdasági erőforrásai. Ugyanakkor ezt összekötik a modern demokratikus berendezkedéssel, a kapitalista gazdasági renddel, a többpárti demokráciával – ami két nagy pártból álló váltópárti rendszert jelent – és az egyéni emberi jogok érvényesítésének elsőbbségével a jogrendben. Ahhoz, hogy abszolutizálni lehessen a tengeri hatalom és a demokratikus berendezkedés kapcsolatát, szükséges meghatározni, mit értünk egy adott időszakban a demokrácia fogalma alatt, ugyanis napjaink mainstream értelmezése nemcsak az ókori görög vagy a 19. századi demokráciaértelmezéstől áll távol, hanem attól is, amit a hidegháború idején a nyugati világ propagált.

Lambert műve esetében szerencsés, hogy nem bonyolódik ideológiai fejtegetésekbe, hanem a kultúra jellemzői alapján közelíti meg a tengeri hatalom fogalmát, és teszi ezt olvasmányos, közérthető módon. Számára a thalasszokrácia a tengeri hatalom felé történő tudatos irányultságról szól, amely elsősorban kulturális, nem pedig hatalomtechnikai választás. Ettől függetlenül a nagy tengeri erő létrehozása szárazföldi kulturális irányultságú nagyhatalmak hatalomgyakorlási stratégiájának fontos eleme lehet. Lambert rámutat arra is, hogy az a „demokratikus” berendezkedés, amelyet

a tengeri hatalom kulturális fogalmához asszociálnak, nem a tengeri hatalom automatikus velejárója. Inkább arról van szó, hogy manapság a fent említett mahani értelemben vett tengeri hatalom stratégiai felvállalója az Egyesült Államok, valamint olyan másod- és harmadrangú tengeri hatalmak, mint az Egyesült Királyság, Dánia, Japán vagy Szingapúr, amelyek többségükben liberális demokráciák, és szárazföldi potenciáljukat meghaladó mértékben vesznek részt a világkereskedelemben. Így gazdasági fejlettségük is jelentősen épít az áruk export-import dinamikájára. A klaszszikus görög thalasszokrácia nem tengeri nagyhatalmat jelentett – a római, a kínai vagy a perzsa birodalmak sohasem váltak azzá –, hanem olyan államot, melynek létét a tengerrel való kapcsolata határozta meg. Érdekes megfogalmazást olvasunk a bevezetőben, a nyolcadik oldalon, amely szerint „a tengeri hatalmak nem erősek. Azért helyezik a hangsúlyt a tengerre, mert gyengék, és tudatos választ adnak a gyengeségre és sebezhetőségre. Míg a tengeri hatalmi identitás nagyhatalommá tehet országokat, nem jelenti az elsődleges opciót a nagyhatalmak számára, akkor sem, ha a tenger maga fontos számukra.”

Az ezt követő fejezetekben konkrét esettanulmányok bemutatására kerül sor, a történelmi szintézis és az összehasonlító történelem olvasmányos, de elnagyolt módszertanával. A föníciai és görög példák során röviden elemzi Türosz felemelkedését és hanyatlását, ennek okait, de az igazi nagy hangsúlyt Athén és a déloszi szövetség ismertetésére és működésének megértetésére helyezi. Ugyanakkor a görögök és a föníciaiak közötti hasonlóságra is kitér. Az ókor-történetírás Föníciát az ókori Kelethez sorolja, amire más általános kulturális közeg jellemző, mint a görög-római antikvitásra. Itt a dinamikus gyarmatosítás – amely során gazdasági okokból új földterületeket és nyersanyagokat szereztek be – egyúttal tágította a befolyási övezetet is. Ugyanakkor ezek a tengeri-kereskedelmi birodalmak nem voltak ellenfelek a kor szárazföldi nagyhatalmai számára, amit Türosz és Karthágó példája mutat.

Külön fejezet foglalkozik Athénnal, hiszen ez volt az első állam, amely tudatosan terjeszkedett tengeri hatalomként, és ennek érdekében szatellitjeinél terjesztette az athéni demokráciát is. A déloszi szövetség legitimitását a kalózkodás és a külső fenyegetettség elleni védelem igénye nyújtotta, de keretein belül Athén domináns szerephez jutott, és jogi-pénzügyi ellenőrzéssel egésszítette ki az erejét. Tengeri hatalmának azonban véget

vetett a peloponnészoszi háború, melynek során Spárta perzsa támogatással vívta ki rövid távú győzelmét.

A másik esettanulmány Karthágóról szól, amely Türosz gyarmataként jött létre, és jelentősége megnőtt az anyaország asszír megszállása után. A karthágói identitás és kultúra más lett, mint a föníciai, mert Földközi-tenger nyugati medencéjében görög, afrikai és itáliai hatások is alakították. Ugyanakkor, hatalmas presztízse és tengeri potenciálja ellenére, Karthágó soha nem épített ki hegemoniát, elsősorban a gazdasági előny-szerzésre és a kereskedelmi utak biztosítására fektette a hangsúlyt. Azt követően, hogy felszámolta a karthágói, majd a korinthoszi thalasszokráciát is, Róma e városokat beépítette birodalmi gazdasági rendszerébe. Noha a tengeri szállítás és kereskedelem a Mare Nostrumon továbbra is virágzott, a tengeri hatalom eszméje több évszázadra háttérbe szorult.

A kötet következő esettanulmánya Velence Köztársaságról szól. Lambert szerint egy vákuumban született meg, és nagyhatalmi státusza elválaszthatatlan a tengeri jelenlététől. A földközi- és a fekete-tengeri kereskedelem uraként Velence helyi jelentőségű szereplőből Európa meghatározó tényezőjévé vált. A Bizánci Birodalom alárendelt partnereként kezdő városállam a Földközi-tenger kereskedelmének meghatározó szereplőjévé vált, kihasználva Bizánc gyengeségét, a keresztény és muszlim hatalmakkal egyaránt aktív kereskedelmet folytatva, gyakran a pápaság és a császárság között diplomáciai egyensúlyt is biztosítva. Ereje különösen megnőtt a negyedik kereszties hadjárat során, de lecsökkent manőverezési lehetősége, mikor Bizánc utóda, az Oszmán Birodalom a Földközi-tenger keleti medencéjének domináns hatalma lett. Velence bukását és az olasz világba egyszerű városként történő beintegrálását végső soron a kontinens keresztény nagyhatalmai: Spanyolország, az Osztrák Birodalom és Franciaország okozták. Mára már Velence egyetlen igazi értéke egyedülálló építészeti öröksége, ami rengeteg turistát vonz.

A független Hollandia tengeri hegemoniája mindössze húsz évig tartott, mielőtt összeomlott, és átadta – nem teljesen önként – a stafétát az angoloknak. Ezzel együtt úttörő szerepet játszott több téren. A Habsburg birtokot képező Németalföld esetében a flamand városok – Bruges, Gent és Antwerpen – jóval nagyobb szerepet játszottak, mint a holland városok. A sikeres spanyol- és katolikusellenes felkelés alapozta meg a hollandok nagyhatalmi helyzetét Amszterdam központtal, melynek híres csatornarendszerét is ekkoriban építették ki. E fejezet külön értéke, hogy

a németalföldi reneszánsz és a holland felvilágosodás művészetét – Velencéhez hasonlóan – összeköti a gazdasági-társadalmi élet realitásaival. A fejezet végkövetkeztetéseiben azt olvassuk, hogy a holland társadalom tudatosan adta fel nagyhatalmi pozícióit.

Külön fejezet szól arról, hogy a jelentős tengeri erő nem jelent automatikusan tengeri hatalommá válást. E fejezet esettanulmányai közé tartozik Rodosz szigete az ókori görög szigetvilágban, amely csak gazdaságilag lett csomópont, igazi politikai központtá sosem vált; Velence egykori vetélytársa, Genova, amely betagozódott a spanyol, majd a francia nagyhatalmi érdek rendszerébe; és végül az Ibériai-félsziget két országa, elsősorban Portugália. Ez utóbbi Tengerész Henrik kezdeményezésére felfedező és gyarmatosító hatalmat teremtett, de a portugál mentalitás nem hozott létre olyan thalasszokráciát, mint például Hollandia. Külön fejezet tárgyalja a szárazföldi hatalmak tengeri hatalmának korlátait. Ilyen esettanulmány Oroszország, ahol Nagy Péter kezdte el a flotta- és tengerierőd-fejlesztést – gondoljunk itt Kronstadtra –, de az orosz nagyhatalmi gondolkodás mindig a szárazföldi erő kiegészítőjeként tekintett a tengeri kapacitásra.

A legteljesebb és legjobban dokumentált fejezet az *Anglia. Az utolsó tengeri hatalom* című. A szerző itt mozog a legotthonosabban. Azzal a gondolattal indít, hogy önmagában véve a földrajzi realitások nem tették Angliát tengeri hatalommá. Hosszú évszázadokon át a kontinentális keresztény Európa egyik királysága volt, mely keresztes hadjáratokban és a szomszédokkal folytatott háborúkból kereste a nagyhatalmiság alapjait. A tengeri hatalommá válása két évszázad szerves és a kényszer hatására bekövetkezett fejlődése volt, II. Fülöp Spanyolországa és Napóleon Franciaországa ellenében. A szerző nagyon kritikus az amerikai nagyhatalommal szemben, melynek az első világháborút lezáró békekonferencia kezdetétől a brit tengeri hatalom leépítése is a céljai között volt, amely a második világháborút követően teljesebben be, amikor a Brit Birodalom összeomlott. Ugyanakkor ez az átmenet konszenzuális volt, mivel a hidegháború során az USA védte meg a brit tengeri hálózatot is. A szerző a liberális-kapitalista demokráciák politikai modelljével köti össze a tengeri hatalom lényegét, mely szerinte a kereskedelem, nem pedig a fegyveres erő gyakorlása.

TÓTH KÁLMÁN

*Legere necesse est*¹

Bartusz-Dobosi László 2003 és 2019 közötti írásaiból összeállított kötetből egy rendkívül széles intellektuális horizont bontakozik ki, mely az írás-olvasás utóbbi pár évtizedben gyökeresen megváltozott viszonyrendszerére reflektálva mutatja fel a szerző érdeklődésének több évszázadot át-fogó látóhatárát.

A kötet négy egységre oszlik. Bevezetése egyáltalában nem tekinthető szokványosnak, hiszen előszó helyett az egyetlen írásból álló *Az olvasás reneszánsza* című résszel kezdődik. Az ebben olvasható esszé címe (*Legere necesse est*) az ókori latin szállóigét parafrázálva a hajózás helyett az olvasás szükséges voltára hívja fel a figyelmet. Ez a figyelemfelkeltés persze elsősorban nem a kötetet kezébe vevő olvasó számára tűnik szükségesnek, hiszen aki a könyvet kezébe veszi, annak a számára ez nagy valószínűséggel evidencia, de megerősítő funkciója mégis fontossá teszi. A posztmodern vagy már azon is túljutott állapot korszakát a tömegember igényei és minden korábbit messze meghaladó lehetőségei határozzák meg. Olyan forradalmi mediális változások idejében élünk, amikor a technoevolúció vívmányai pár évtized leforgása alatt alapjaiban rengették meg mindazt, amit a kulturális elit évszázadok óta a kultúra mibenlétéről gondolt. Az esszé nem mond ki értékítéletet ezen folyamatok társadalmi hatásairól, bizonyos szempontból jogosan elkerülhetetlennek tartva a mediális fordulatból következő kulturális változásokat, de konklúziója egyértelművé teszi, hogy a korábban nem látott lehetőségekkel csak akkor fogunk tudni helyesen élni, ha nem tévesztjük lelki szemeink elől a célt, a transzcendenciával való kapcsolat keresését. (9–14.)

A nyolc írást tartalmazó második rész, mely a *Közelítések* címet viseli, a szerző tematikailag szerteágazó kritikusi munkásságába enged bepillantást. Kovács Gusztáv könyve kapcsán a bioetikai kérdéseknek a populáris kultúrában, nevezetesen a *Doctor House* című filmsorozatban

1 Bartusz-Dobosi László: *Horizont. Esszék, kritikák, beszélgetések, tanulmányok*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2019.

tetten érhető reprezentációiból kiindulva a lét alapvető kérdéseiről való gondolkodás szükségességére hívja fel az olvasó figyelmét. (17–21.) Bertók László 2014-es verseskötetében szintén a lét és nemlét alapvető kérdéseire keresi a választ, az erről készült értő kritika jó érzékkel emeli ki a könyv jellegzetes témáit és verstípusait. (22–25.) A Halmai Tamás két 2015-ös kötetét bemutató írás a „nyelvi igényesség” és a „metafizikus témavilág” Halmai életművében megnyilvánuló „egymás mellé simulását” emeli ki. (26–29.) A Lázár Ervinre emlékező 2015-ös „sajátos műfajú” kötetet „igazi kuriózumként” méltatja, mely „filológiai kalandra” hívva az olvasót, betekintést enged a nagy 20. századi mesemondó életművének kulisszatitkaiba. (30–33.) Szirtes Gábor 2015-ben megjelent pályarajza a pécsi illetőségű jeles irodalmár, Rajnai László életét és munkásságát mutatja be. Bartusz-Dobosi a kötetből Rajnai személyiségének a kortársakkal való viszonyrendszerében történő, elfogulatlanságra törekvő bemutatását emeli ki, és írását a hitelességre törekvés jegyében Rajnai legjobb barátjának, a költőként, műfordítóként és irodalomtörténész-ként egyaránt kiemelkedő Rába Györgynek Rajnaira emlékező soraival zárja. (34–38.) Ezután Sipos Lajos Berda Józsefről készített, 2016-ban megjelent kritikai pályarajzáról írt recenzió következik. Bartusz-Dobosi véleménye szerint itt valójában két különböző célközönségnek szánt kötet egybedolgozásáról van szó, ami „ambivalens érzéseket kelt az olvasóban”, hátránya azonban előny is: alapos, precíz, sokoldalú bemutatása az emberi szabadság eszményét következetesen, gyakran polgárpukkasztó módon is képviselő, különleges hangú és egyéniségű költő életének és munkásságának. (39–43.) A már fél évszázada lezárult életművet bemutató munka tárgyalását a már korábban recenzeált kortárs költő, Halmai Tamás 2017-ben megjelent három újabb kötetéről szóló írás követi. A kanonizáló céllal íródott értő kritika Halmaid „a jóság és a szeretet újkori, apokrif evangélistájának” nevezi, akinek a költészete egyfajta imádság, és aki ugyan dogmatikus értelemben nem kötelezi el magát valamelyik konkrét vallás mellett, azonban „hitéhez, misszionáriusi lelkületéhez nem férhet kétség.” (44–48.) A második rész utolsó írása Vasadi Péter 2018-as, posztumusz kötetéről szól. Bartusz-Dobosi a művet az életpályát lezáró számadásként értelmezi, kiemelve a benne megnyilvánuló „tartalmi és verstani sokszínűségben rejlő szabadságot”. (49–52.)

A következő tematikus egység a szerző jeles 20–21. századi alkotókkal folytatott beszélgetéseit örökíti meg. Ezek a *Találkozások* nem csak az in-

terjálányok miatt lehetnek érdekesek, a mindig kiemelkedő felkészültségről és tájékozottságról tanúskodó kérdésekre is szükség van ahhoz, hogy létrejöhessen az a különleges szellemi élmény, amelyet ezek a szövegek az értő olvasó számára jelentenek. Az itt olvasható írások közül az első némiképp kakukktojásnak tekinthető, hiszen műfaja nem interjú, hanem portré, mely azonban szervesen kapcsolódik az azt követő első beszélgetéshez, mintegy előkészíti, felvezeti azt. A Kalász Márton életművének elmélyült ismeretéről tanúskodó rövid, de alapos és átfogó pályaképes szoros összefüggésben áll a 2017-ben megjelent kismonográfia² munkálataival. (55–61.) A vele folytatott beszélgetésből egy különleges életpályára való visszatekintés és egy egyéni hangú költői életműre irányuló önreflexió bontakozik ki. (62–73.) Az akkor már 97 éves Takáts Gyulával készített 2008-as beszélgetés minden bizonnyal a szerző számára is különleges alkalom lehetett, hiszen interjúalánya egy olyan korról tudott személyes emlékeket megosztani vele, melyről a fiatalabb generációknak csak könyveken és hangfelvételeken keresztül lehetnek ismereteik. A *Nyugat* harmadik nemzedékének tagjaként Takáts személyes kapcsolatban állott Babits Mihállyal, több művészeti ágban is magas színvonalú alkotások fűződnek nevéhez, természet és művészet fontosságát hangsúlyozó életbölcssége a mai kor számára is érvényes igazságok hordozója. (74–80.) Bartusz-Dobosi svájci otthonában kereste fel a magyar származású írónőt, Agota Kristofot, aki francia nyelvű műveivel vált sikeressé, de magát mégis magyar írónak tartotta. A beszélgetésből a már súlyos beteg író nő rezignált visszatekintése bontakozik ki kalandos életútjára, sajátos köztes helyzetére Svájc és Magyarország között, „a senki földjén”. (81–85.) A következő beszélgetőtárs, Kányádi Sándor esetében az identitás kérdése természetesen jóval kevésbé problematikus. A bizalmas hangvételű beszélgetésben szó esik a református erdélyi költő katolicizmushoz való viszonyáról, költői indulásáról, kolozsvári szerkesztői tevékenységéről, a szülőföldhöz való ragaszkodás fontosságáról, egy szerény, közvetlen, különleges észjárású művész vallomásain keresztül. (86–92.) A Vasy Géza irodalomtörténésszel folytatott 2007-es beszélgetés során a szerző az Írószövetség akkor frissen megválasztott elnökét faggatta pályájáról és a szövetség helyzetéről, azzal kapcsolatos céljairól. (93–98.) Méhes

² Bartusz-Dobosi László: *Kalász Márton. Közelképek írókról*. Budapest, Magyar Művészeti Akadémia, 2017.

Károllyal szintén az Írószövetség apropóján került sor interjúra: a szervezet dél-dunántúli csoportja 2008-ban alakult újjá. A csoport pécsi titkárául megválasztott, meglepően sokoldalú költő, író, újságíró portréja egy érdekes egyéniség pályájának alakulásába, családi életébe és műhelytitkaiba enged bepillantást. (99–106.) A kötetben olvasható utolsó beszélgetésben a 2009-es magyar nyelv éve kapcsán a szerző Mezey Katalin költőt, műfordítót kérdezte a kötet bevezető esszéjében már részlegesen érintett technoevolúciós folyamatok következtében rendkívüli módon felgyorsult nyelvi változásokról, ezek irodalomra gyakorolt hatásáról, a velük járó veszélyekről, valamint a magyar nyelv és kultúra megőrzésének fontosságáról. (107–117.)

A könyv második felét kitevő, *Távlatok* címet viselő rész főként tudományos igényességgel megírt tanulmányokat tartalmaz. A tematikai sokszínűség mellett ezen írások között jól kirajzolódó logikai kapcsolat is felfedezhető. A jezsuita rend feloszlásának és Magyarországra történő visszatepedésének történetét bemutató írás, mely a kötetben olvasható szövegek között egyetlenként itt jelenik meg először, rendtörténeti forrásokra támaszkodva foglalja össze a jezsuiták tevékenységét és a rendet ért támadásokat, melyek Eötvös József idézett gondolata szerint pont azt bizonyítják, hogy a rend „amennyire emberi erőktől telik, megfelelt feladatának.” (121–134.) A következő tanulmány a szerző konfesszionális és lokálpatrióta elkötelezettségéről tanúskodva a pécsi jezsuiták és az irodalom kapcsolatát vizsgálja. Részletesen ismerteti a rend pécsi tevékenységét, kiemelve a jelentősebb irodalmi munkásságot kifejtő rendtagokat, akik közül a legismertebb minden bizonnyal a 18. század egyik legkiemelkedőbb magyar költője és írója, Faludi Ferenc, aki élete során két alkalommal is tanított a város jezsuita gimnáziumában. (135–148.) Szintén a szerző szűkebb pátriájához, Pécshez kapcsolódik a város irodalmi életét a középkortól a jelenkorig bemutató, *Pár-beszéd a pécsi múzsáról* alcímet viselő, esszé műfajú *Magyar Athén* (149–158.), valamint a báró Eötvös József pécsi kapcsolatait és 1870. októberi egyetlen személyes látogatását feldolgozó tanulmány. (159–165.) A jeles 19. századi író, tudós és államférfi, Eötvös József a hőse a következő három írásnak is. Ezek közül az első Eötvös pályakezdését mutatja be, különös tekintettel az ifjú báró Kazinczyval való kapcsolatára, mely a magyar irodalmi életbe történő beavatásként értelmeződik, és kijelöli későbbi pályájának főbb irányait. (166–176.) A második Eötvös-tanulmány a bárónak a sajtóhoz való viszo-

nyát veszi górcső alá, felvázolva személyiségének formálódását, műveltségének forrásait, publicisztikai és szerkesztői tevékenységét, mely szoros összefüggésben állt politikai szerepvállalásaival is. (177–206.) Ezután ismét a konfesszionális szempont kerül előtérbe az Eötvös katolicizmusát vizsgáló írásban. (207–226.) Bartusz-Dobosi hangsúlyozza, hogy Eötvös számára a keresztény hit szoros kapcsolatban állt az egyéni szabadság gondolatával, és a tanulmányban meggyőzően érvel amellett, hogy a báró egész életében hű maradt nemcsak a keresztény hithez, de a katolikus egyházhoz is. A kötet zárótanulmánya a fiatal Széchenyi hitéleti fejlődésének fontosabb állomásait veszi számba, felvázolva a „legnagyobb magyar” útját az atyai házból hozott gyermeki hit katonai szolgálata alatti megrendülésétől a folyamatos lelki vívódásokon keresztül a belső csend fontosságának felismerésén át a haza megmentéséért végzett aktív cselekvésig. (227–244.)

A kötet írásaiból egy széles látókörű, igen művelt íróember intellektuális horizontja bontakozik ki, aki a korunkat egyre inkább jellemző értékrelativizmus és a rendkívüli módon felgyorsult mediális változások időszakában sem feledkezik meg a keresztény hit és a katolikus egyház megtartó erejéről. Benne áll az európai kultúrát meghatározó hagyományban, és bár a *Távlatok* tanulmányaiban olvasható némely állítása vitathatónak bizonyulhat az eltérő felekezeti háttérű olvasók számára, Bartusz-Dobosi egyháza és keresztény értékrendje melletti elkötelezett kiállása, a régi és új értékek felismerésére való nyitottsága méltán sorolja őt korunk szellemi életének jeles képviselői közé.

MÉNES ANDRÁS

Könyv Eurázsia felemelkedéséről¹

A szerző, Bruno Maçães portugál politikus és politológus, aki párosítani képes a gyakorlatot az elmélettel. Ez a sajátosság hatja át a könyvét, amelyben ama véleményének ad hangot, hogy a következő évek-évtizedek már nem egy-egy földrész évei lesznek. Eurázsia lesz az új politikai-gazdasági hatalom. Ugyanakkor óva int a leegyszerűsítésektől, mert Eurázsia bonyolult világ. Ez ama földrajzi terület, ahol kultúrák és politikai rendszerek élnek egymás mellett, gyakran keverten is. Ennek ellenére ez az egyesülésre szánt kontinens meghatározója lesz a következő évtizedeknek. 1945 után az európai országok azzal szembesültek, hogy a világpolitika vezető hatalma áthelyeződött a tengerentúlra, az Egyesült Államokba. A szerző szerint jelenleg egy ilyenforma hatalmváltás van folyamatban, ami Kína felemelkedésével jár. Ennek eredménye lesz Eurázsia felértékelődése, mivel Kína pénzügyi befektetéseivel eurázsiai koncepcióban gondolkodik. Ennek kézzel fogható bizonyítéka az Egy övezet, egy út kezdeményezés. Kína és Oroszország már az eurázsiai korszak ajtajában áll, és a szerző szerint ezentúl észszerű lesz a két földrészt egyként kezelni.

A könyv első része azt boncolgatja, hogy miért van Európa és Ázsia fogalmilag kettéválasztva. Az új szuperkontinens helyét keresve az új világban azt is megállapítja, hogy az Ázsia és Európa közötti választóvonal mindig meghatározhatatlan volt. Voltaire elmékedéséből kiindulva rámutat arra a tényre, hogy az Azovi-tengerhez érve már nehéz eldönteni, hol kezdődik Európa és hol Ázsia. Az író e gondolatba kapaszkodva megy tovább, és arra a következtetésre jut, hogy a két földrész megosztottsága nem annyira térbeli, hanem időbeli. Európa az ipari forradalmak idején nagy léptekkel haladt a modernizáció és a haladás útján, de napjainkban már azt tapasztaljuk, hogy ez a lemaradás behozható. Figyelmet érdemel az is, hogy a különböző fejlettségű és kultúrájú társadalmak milyen utat kívánnak bejárni a modernizáció világa felé. Európa ezt az utat járta évti-

¹ Bruno Maçães: *Eurázsia hajnala – Az új világrend nyomában*. Budapest, Pallas Athéné Könyvkiadó, 2018. Fordította: Balla Árpád, Módis Dóra.

zedek óta, Ázsia pedig a tradíciókba burkolózott. A fejlődés azonban Európán kívül felgyorsult, s következőképp a különbségek kezdenek eltűnni. A szerző egyetért Francis Fukuyamával abban, hogy napjainkban a Föld országai más-más utakon haladnak a modern társadalom felé, amelyek eltérő víziókat követnek.

A szerző kimutatja, hogy amikor Oroszország és Kína kifejlesztette a közös megaprojektjét – az Egy övezet, egy út kezdeményezést –, volt egy meghatározó akaratuk: igazolni az Európai Unió számára, hogy az európai integrációs erőfeszítés gyenge. Az általuk közösen elképzelt eurázsiai szuperkontinensnek három meghatározó területe lenne: egy nyugaton, egy keleten és egy a centrumban. E három terület egymás nélkül elképzelhetetlen, és e helyzetben Moszkva közelebb áll Pekinghez, mint Berlinhez. Kínának mindez igen előnyös, mert így hozzáférhet az áhított orosz nyersanyagokhoz, azok révén pedig hatalmas politikai befolyáshoz juthat a világban. A szerző szerint ez a tény az egyik kulcs Eurázsia felemelkedésének megértéséhez. Azt is hozzáteszi, hogy az eurázsiai integráció mást jelent Kína, mást Oroszország és mást Európai Unió számára. Az unió kis országai kénytelenek szorosabban együttműködni, különben nem lehetnek egyenrangú partnerek Indiával vagy Kínával.

A könyv második felében a szerző az utazásain keresztül ad geopolitikai körképet Euráziáról. Sokfelé ellátogatott, elbeszélgetett számos helyi lakóval. Az ő világnézetüket mutatja be a keletkező szuperkontinensről. Az utazás első állomása Azerbajdzsán. Ott egy helyi építésszel beszélgetett, aki szerint Baku az igazi eurázsiai város. Nemcsak geopolitikai, de építészeti értelemben is, mert itt keverednek az európai és az ázsiai építészeti stílusok, és ez komoly hatással van a város kultúrájára, szociális életére. Szerinte Európa és Ázsia valódi egymásnak paradox jelenség, két elkülönült világ egy közös földrészen. Keletnek és Nyugatnak kell valahol találkoznia a térben; a nagy probléma, hogy melyik ez a hely. A következő úti cél Kína nyugati tartománya, az ujugrok lakta Hszincsiang Autonóm Régió volt, amelynek a belpolitikai konfliktusait is beleszámítva hatalmas szerepe lesz az Egy övezet, egy út projekt kivitelezésében. A könyv következő, második fejezetében a kínai álom révbejutásáról olvashatunk. A kínai siker kulcsát a szerző Kína digitalizációjában találja meg. Ebben Kína olyan szintre jutott, ahol a digitális és a fizikai világ majdnem összeforr. Kérdései: fel tud-e zárkózni Kína a nyugati világhoz; ha felzárkózik, leáll-e

a fejlődése; túllépi-e fejlődésében a Nyugatot, milyen hatással lesz mindez a kínai társadalomra, és milyen hatása lesz Kína külpolitikájára?

Ezt követően a szerző a Nagy-Usszuri-szigetre, azután Oroszországba vezeti az olvasókat, és az orosz identitás megvitatására nyílik alkalom. Különböző tájegységek és városok ismertetése következik a kulturális sokszínűség fényében, amelynek végén a szerző arra a megállapításra jut, hogy Oroszország nem tekinthető európai országnak. S mivel mindig Európa és Ázsia között terült el, jogosan kér részt az eurázsiai övezetből. Később az „eurázsiai alagút”, azaz Törökország kerül górcső alá. A történelmi szempontok után napjaink társadalmi viszonyait elemezi, különös tekintettel Recep Tayyip Erdoğan török elnök külpolitikájára, Törökországnak a NATO-hoz és Oroszországhoz való viszonyára. A fejezetet a szíriai és afganisztáni rideg valóság bemutatásával zárja.

A szerző végül Európába kalauzol, amelynek kilátásait kételkedve figyeli. Európának önértékelési problémái vannak, azt hiszi magáról, hogy a modern idők egyik legfejlettebb kontinense, és a többiek hozzá képest elmaradottak (főleg Ázsia). Európa nagy változásokon megy át, amelyek főleg kívülről érik őt. Az átalakulások az uniót sem kímélik. Az eltelt évtizedek alatt az Európai Unió keveset törődött az Európán kívüli világgal, és most nagy traumaként éri a változások áramlata, amellyel a brüsszeli bürokrácia egyelőre nem tud mit kezdeni. Brüsszel most pánikba esve kapkod. Kérdés, ha lesz megoldás, az vajon hosszú távú lesz-e.

A szerző a megoldást abban látja, hogy Európa is magáévá teszi az eurázsiai koncepciót (vagy legalábbis törekszik rá). A külpolitikai tényezőkkel is számolni kell, amilyen például Ukrajna, az energia, valamint a kereskedelmi problémák, illetve a menekültválság kérdései. A menekültválságot csak úgy lehetséges sikeresen kezelni, ha Európa és Ázsia szövetségre lép. Következő indok az összefogásra a nagy biztonsági fenyegetettség. Európának le kell küzdenie felsőbbrendűségi tudatát, sőt az is kérdéses, hogy meg tudja-e őrizni identitását Euráziában.

A könyv epilógusa Donald Trump megválasztásával és ennek az eseménynek a külkapcsolatokra tett hatásával kezdődik. Elemzésre kerül a muszlim világ és Kína helyzete, az Egyesült Államok és Európa jövőbeli kihívásai. A szerző szerint a Brexit csak a kezdet, a szuperhatalom Eurázsia lesz, valószínűleg ázsiai központtal.

Ébli Gábor

(Budapest, 1970)

esztéta, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem (MOME) oktatója. Legfrissebb könyve angol nyelven: *National Museums and Civic Patrons. Practices of Cultural Accumulation in Central and Eastern Europe* (L'Harmattan, 2020).

Flick László

(Kecskemét, 1990)

politológus, elemző.

Gömbicz Nándor

(Pásztó, 1985)

politológus, elemző. Legutóbbi tanulmánya: A hatalom, az autoritás és a legitimitás fogalmi elemeinek megjelenése Niccolò Machiavelli „*A fejedelem*” című művében (*Az első 25 év – A szegedi Politológia Tanszék jubileumi tanulmánykötete*, 2018).

Dr. Salamin Géza

(Budapest, 1975)

geográfus-közgazdász, területi és városfejlesztési és tervezési szakember és kutató, kutatási területe a tervezés és fejlesztés nemzetközi trendjei.

A Magyar Urbanisztikai Társaság elnöke, a Budapesti Corvinus Egyetem intézetvezető docense, a European Council of Spatial Planners magyar tagja. Hazai országos területfejlesztési koncepciók (2005, 2014) és az Európai Unió Területi Agendája (2011) szakmai előkészítő munkálatait vezette, aktív szerepet vállalt határon átnyúló területi együttműködések és programok tervezésében.

Kocsis János Balázs

(Marcali, 1971)

szociológus, városkutató, egyetemi oktató (BCE/BME), a Magyar Urbanisztikai Társaság alelnöke. Szakterülete a szuburbanizáció, városkörnyék, városi alközpontok fejlődése, városok irányítása.

Gere László

(Vác, 1986)

geográfus, a PAGEO Kutatóintézet senior kutatója, a Pécsi Tudományegyetem Földtudományi Doktori Iskolájának PhD-hallgatója. Szakterülete a 21. századi urbanizáció, EU-s és hazai területi tervezés, okos városok.

Molnár Attila Károly

(Kaposvár, 1961)

eszmétörténész. A Molnár Tamás Kutatóintézet és a Századvég Kiadó vezetője. Főbb érdeklődési területe a politikai és társadalomelméleti gondolkodás története, a politika és a vallás kapcsolata, a konzervatív gondolkodás és a magyar eszmétörténet.

Csernák János

(Budapest, 1995)

a Budapesti Corvinus Egyetemen végzett politológusként, jelenleg közgazdasági tanulmányokat folytat. Szakdolgozatai a választási rendszert és politikai szocializációt vizsgálták.

Tordai Dániel

(Budapest, 1995)

A Közép-Európai Egyetemen végzett közgazdasági elemzőként, jelenleg a Közlekedéstudományi Intézet junior kutatója.